

**ОТЧУЖДЕНИЕ И САМОТА
В СЪВРЕМЕННИЯ СВЯТ**

ПЕТЯ ПАЧКОВА

**СОФИЯ
2021**

Петя Пачкова, авторка, 2021

Рецензенти:

Проф. д.с.н. Георги Найденов

Проф. д.ист.н. Трендафил Митев

ISBN: 978-954-8992-22-0

София, 2021

СЪДЪРЖАНИЕ

Отчуждение и самота в съвременния свят

Увод.....	4
I. Отчуждението.....	5
1. Същност и изследвания на отчуждението.....	5
2. Причини и измерения на отчуждението.....	10
2.1. Икономическо отчуждение.....	10
2.2. Политическо отчуждение.....	22
2.3. Отчуждение в сферата на образованието и науката.....	34
2.4. Отчуждение в семейството, в съседските общности.....	40
2.5. Сексуално отчуждение.....	50
2.6. Отчуждение по религиозна, етническа и други линии.....	52
2.7. Отчуждение от природата.....	54
2.8. Отчуждение от собственото ни тяло.....	57
II. Самотата.....	59
1. Изследвания и същност на самотата.....	59
2. Последици от самотата.....	85
3. Видове самотни хора.....	94
3.1. Възрастни /вдовци, разведени/, хора с увреждания и др.....	94
3.2. Емигранти.....	95
3.3. Доброволно несемейни хора.....	117
III. Самоуправление и управление на отчуждението и самотата.....	152
1. Самоуправление на самотата.....	152
2. Управление на самотата.....	168
Заключение.....	182

Увод

Започнах да работя по темата, наблюдавайки хората около мен. За съжаление наблюденията ми показваха тенденция към увеличаване на броя на хората, които живеят в самота. Започнах да се ровя из литературата и установих, че интересът на учените към темата нараства. А това обикновено е показател за разрастването на самия социален проблем.

Работейки, и притесненията ми се разрастваха. Нарастваше загрижеността ми към тези хора, съжалението ми, че те не могат да достигнат до онази степен на щастие, която е характерна за несамотните хора.

За съжаление капиталистическото общество на този етап на развитие, в който живеем, осигурява много условия и причини за нарастване на самотата сред хората. Това е обективна тенденция. Тя може частично да се минимизира, да се облагороди, но с усилията на самите самотни хора, както и на други субекти от най-различен характер в обществото. За да стане това обаче, на първо място, трябва да се говори по въпроса, самотата да се проблематизира, да се осъзнае и признае, да се разкрият причините ѝ и възможните средства за минимизирането ѝ. И аз искам да допринеса с моята книга именно за това.

Всеки човек на тази земя има право на щастие. Наличието на близки хора, на семейство, на общности, с които да се идентифицира, е основен фактор за това.

Всеки от нас прави грешки. Хуманизмът изисква да си помагаме в изправянето на грешките.

Преди да напиша тази книга издадох статия за прекалено еманципираната несемейна жена. Изпратих я на някои мои близки млади хора, застрашени от достигане до този рисков семеен статус. Рискувах да се обидят и да ме намразят. Но рискът ми се струва оправдан – предпочитам да ме мразят, но да съм им помогнала да разберат, че този статус не е най-благоприятният за личното им щастие. Вместо да изпитвам вътрешно притеснение и да мълча. Готова съм да пожертвам вътрешния си комфорт в името на тяхното щастие.

Така че още веднъж изразявам добрите си чувства към мои роднини, близки, приятели, колеги, дори врагове. Бих искала всички те да не са самотни. Обичам да съм заобиколена от щастливи хора.

Нека не възприемат някои от заключенията ми като обидни, заклеяващи, а като съзидателни и човеколюбиви.

Целта ми е с тази книга не да обиждам, а да заострям вниманието; не да заклеявам, а да стряскам, да предизвиквам преценка на ценности, позиции, поведение; не да влизам в личното им пространство с нечисти помисли, а с протегнатата ръка.

Бих искала и аз да мога да им прощавам за грешките, за отрицателните ефекти от техния семеен и психологически статус върху общественото развитие и върху мен самата. Защото в обществото поведението на всички е взаимосвързано – самотата и нещастieto на едни влияе зле на щастieto на други. Никое лично пространство не е само лично.

Така че тази книга е моята протегнатата ръка към самотните хора!

I. Отчуждението

1. Същност и изследвания на отчуждението

Отчуждението има много свои нюанси. Но като цяло може да се определи като липса на достатъчни по количество и качество, на удовлетворяващи социални взаимоотношения.

Отчуждението при капитализма винаги съществува. Въпросът е в това, че в различните му етапи е повече или по-малко масово, приема се като по-приемливо или по-неприемливо, води до по-безболезнено или по-болезнено усещане за самота.

Ще се опитам да направя паралел между степените и формите на отчуждение при държавния капитализъм /наречен „социализъм или комунизъм”¹, т.е. до 1989 г./ и след началото на прехода, т.е. при „нормален”, „традиционен” частнособственически капитализъм.

В периода на „социализма” като вид държавен капитализъм може да се открият 3 етапа. В първия етап има масово отчуждение от новия капиталист под формата на комунистическа номенклатура и нейната държава, недоверие към неговите възможности да развива обществото и общественото благосъстояние и критично настроение срещу използваните репресии спрямо различни категории хора. С увеличаване на благосъстоянието на масите и подобряването на условията на труда, намалява отчуждението към режима, държавата и номенклатурата, което може да се интерпретира като втори етап /60^{те} и 70^{те} години/. В третия етап през 80^{те} години на 20 век във връзка с деградацията на икономическата ситуация нараства отчуждението между масите и режима, между работническата класа и номенклатурата като съвкупен капиталист.

В различните етапи на капиталистическо развитие в „нормалните” капиталистически държави също има етапи на развитието на отчуждението. Например по време на „социалната държава”² отчуждението по всички линии намалява, по време на глобализацията в същите тези страни то се увеличава.

В някои периоди от развитието на мисълта се засилва интересът към този социален феномен, в други – заглъхва.

„Яхвайки вълната на популярност на марксизма, категорията на отчуждението започва да се прилага широко в социалната наука, за да опише характеристиките на социалните институции, които работят за дехуманизиране на социалните отношения в различни сфери на живота.

Категорията на отчуждението има сложна история в социалните науки. Философи, социолози и психолози предлагат множество интерпретации на отчуждението, които често са двусмислени и несъвместими... Карл Маркс... описва отчуждението на труда като ситуация, при която трудът на индивида престава да бъде край (което позволява на човека да изпълни своя творчески личен потенциал) поради обективни социално-икономически условия и вместо това се превръща в средство за съществуване. Индивидът започва да изживява своя труд като нещо чуждо и поробващо и се оказва неспособен да възприема ценностното съдържание на културните обекти или да установява истински човешки отношения. Той започва да счита другите хора и себе си за стоки, инструменти и средства за производство”³.

¹ „Социалистически“ е в кавички, защото поддържам концепцията за това, че периодът от 1944 до 1989 г. по своя характер е държавен капитализъм.

² 50-те - 70-те години на 20 век.

³ E.N. Osin (2017) The Category of Alienation in Educational Psychology, Russian Education & Society, 59:5-6, 256-273, DOI: 10.1080/10609393.2017.1408368 <https://doi.org/10.1080/10609393.2017.1408368>

Маркс в своите „Икономическо-философски ръкописи“ от 1844 г. не само разкрива същността на отчуждението, но посочва и неговите форми: икономическо, политическо, социално, религиозно отчуждение, а също и предпоставките за неговото изменение. Разделението на труда най-общо представлява специализация и обособяване на производителите в извършването на един или друг вид дейност: земеделието, търговията се отделят от промишлеността в самостоятелни сфери на дейност, умственият труд от физическия, с което започва и истинското отчуждение. Стоковата форма на продукта също подхранва отчуждението. Превръщането ѝ във всеобща при развитие на капитализъм още повече задълбочава това отчуждение. Обменът на стоки срещу пари е отчуждение на потребителна стойност. Стоките, парите, всеобщата формула на капитала, придобиват сила, която стои над всички останали, т. нар. стоков и паричен фетишизъм. На пръв поглед парите външно изглеждат едно, но опосредствано от притежателите – съвсем друго. Тяхното натрупване и съсредоточаване в едни поражда власт и отчуждение, отношение на наемен труд и капитал.

Отчуждението е стъпка, логическа предпоставка за разкриване същността на експлоатацията. Работникът работи за друг. Той не се разпорежда с труда и продукта, а собственикът на средствата за производство. Фактът, че работи за друг, означава, че трудовата дейност се отчуждава от трудовия човек. Извършва се дейност, противоположна на човешките желания и удоволствия, предметите преминават в друг, стават чужда сила, която има власт над работника. „Отчуждеността на труда за работника се проявява в това, че трудът не е негова собственост, а на друг, че не му принадлежи, че в труда той не принадлежи на самия себе си, а на някой друг“. И още по този повод: „Трудът произвежда чудесни неща за богатите, но произвежда оголяване за работника. Строи палати, но и коптори за работника. Създава красота, но и осакатява работника. Замества ръчния труд с машини, но и отхвърля част от работниците назад към варварския труд, а останалата част превръща в машина. Той произвежда ум, но произвежда и тъпоумие, кретенизъм за работника“⁴.

„В този случай обективизацията включва тенденцията да се подхожда към подчинените изключително въз основа на тяхната полезност за постигане на цел, независимо от техния пол и човешки качества. Според Маркс..., в капиталистическото общество работата не е свободна съзнателна дейност, чрез която хората могат да проявят своята хуманност. Напротив, това е дейност, чрез която те се отчуждават. В тази система самият живот на продукта и работника се превръщат в собственост на капиталиста. Човечеството е отчуждено, защото хората губят особената си способност да трансформират природата въз основа на собственото си планиране и самостоятелност. Отчуждената работа, следователно, е труд за саможертва и унижение. Работата се свежда до средство, чрез което капиталистическата класа може да получи печалба. Следователно, работниците стават просто стоки, които се оценяват и възприемат само по отношение на тяхната производителност, а не от гледна точка на тяхната човешка природа.

Следвайки предположенията на Маркс, социологът Blauner (1964 г.) анализира причините за използването на работниците като предмети. Blauner подчертава, че „изпълнението на фрагментирани, повтарящи се и насочени към другите задачи е източник на отчуждение, което включва различни аспекти, включително безсилие, усещане за безсмисленост, изолация и самоотчуждаване. Безсилието възниква, когато индивидът е насочен към другите и се контролира от други хора или от безлична система, както и когато не може да се наложи като активен субект на промяна. Освен

⁴ Михайлов, Пеню, Отчуждението в България в контекста на новия облик на обществото, Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Стопански факултет, Том 9, 2011, стр. 173-174

това работниците, които извършват силно фрагментирани и повтарящи се дейности, знаят как да изпълняват ограничен брой задачи, без да знаят как са интегрирани с тези на другите работници. Резултатът е изолация на индивида, загуба на смисъл и намаляване на способността за разумно действие. В този смисъл отчуждението включва трансформация на личността в самоизолирано образование без власт и ресурси. Тоест, индивидът е просто обект. Следователно обективни характеристики, които са свързани с дейността, като фрагментация, повторяемост и насочване към другия, водят до отчуждение. От своя страна, според Blauner, отчужденото състояние на работника прави по-голяма вероятността той да бъде разглеждан и третиран като нещо, а не като човек”⁵.

„Най-често отчуждението се разглежда като начин на съществуване на социалните субекти, в които те престават да се чувстват господари на собствената си съдба. Отчуждение – това е процесът на отдалечаване на субекта от обществото, на лишаване от резултатите от неговата дейност. Във философията „отчуждението” се отъждествява с разделянето (фрагментацията) на цялото на части, които се отделят една от друга. В културологията отчуждението се интерпретира като жизнено явление, като естествен механизъм, в процеса на който става обогатяването на културата. Творбите на културата, изкуството, архитектурата, създадени от автора, ставайки собственост на хората, се отчуждават от автора. Богословската концепция свързва отчуждението с отчуждението на душата от тялото и тялото от душата. Философите обръщат специално внимание на изследването на отчуждението, което се формира в процеса на разделението на труда. Този проблем е важен и за съвременното общество, в което е развита частната собственост, наблюдава се разделение на труда и трудът губи способността да изразява творческите възможности на човека. В процеса на експлоатация на труда стоките се отделят от работника, губят се от тях и се присвояват от собственика на средствата за производство. Продуктите на труда (предметите) съществуват независимо от тези, които са ги произвели. Поради тази причина субектът, който произвежда продукта, се отнася към него като към чужд. Отчуждението на социалните субекти от продукта на тяхната дейност допринася за отчуждението им от другите субекти и от обществото”⁶.

„Екзистенциалната традиция представя друг начин за дефиниране на категорията на отчуждението, което тя по-често безусловно описва като непълно състояние на съществуване, което не е собствено и е неавтентично”⁷.

„Понятието „отчуждение”, присъства в почти всички съвременни философски концепции и в най-общи черти се разбира като прекъсване на връзката на субекта с една от неговите функции, което води до промяна в характера на самия субект, трансформиране на отчуждената функция в нещо друго. Във философията на XX век много внимание се обръща на загубата от човека на неговата хуманистична природа – тази тенденция се проявява най-ярко във философията на екзистенциализма.

Екзистенциализмът разбира отчуждението като нещо, неразделно от човешкото съществуване. То се проявява в противопоставянето на съзнанието на индивида със света, в срещата на „битие за себе си” с „другия” (според Дж. П. Сартр). Въпреки факта, че светът е условие за съществуването на човека, той му изглежда враждебен, в

⁵ Baldissarri, Cristina, Roberta Rosa, Valtorta Luca, Andrighetto Chiara Volpato, Workers as objects: the nature of working objectification and the role of perceived alienation, TPM, Vol. 24, No. 2, June 2017 – 153-166 – doi:10.4473/TPM24.2.1 – с 2017 Cises Green Open Access under CC BY-NC-ND 4.0 International License

⁶ Исаченко, Н. Н., Вестник Челябинского государственного университета. 2018. № 5 (415). Философские науки. Вып. 48. С. 66–70, стр. 66

⁷ E.N. Osin (2017) The Category of Alienation in Educational Psychology, Russian Education & Society, 59:5-6, 256-273, DOI: 10.1080/10609393.2017.1408368 <https://doi.org/10.1080/10609393.2017.1408368>

него той е безкрайно самотен. Дори в любовта пълното сближаване е невъзможно, тъй като „другият“ се стреми да ме използва за задоволяване на желанията си, превръщайки ме във вещь. А. Камю смята, че отчуждението е първоначално качество на човешкото съществуване и поради него човекът е обречен на лишен от всякакъв смисъл, на илюзорен живот. Човек желае разумност в неразумен свят, но единственото, което обединява човека и света – е абсурдът”⁸.

Вероятно са прави екзистенциалистите, които акцентират на това, че отчуждението винаги ще съществува. Въпросът е в това до каква степен е то, дали действията мобилизиращо или смазващо на човека, доколко пречи на щастието му. Наистина пълно сближение между хората не е възможно. Но въпросът е в баланса. Човек се нуждае и от сближение, и от отчуждение. Въпросът е балансът между тях дали спомага човекът да се чувства добре и не пречи на другите да се чувстват добре или обратното.

Постепенно се натрупват различни интерпретации, допълнения, уточнения към понятието. С течение на времето концепцията за отчуждението натрупва много значения, като всички те включват отчуждението на човека от Бога, от природата, от обществото, от работата или от самия себе си. Социалното отчуждение е усещане за изолиране от социалния живот⁹.

Отчуждението е свързано с усещане за безсмисленост на живота, на работата, за обезвластяване, за липса на норми, които те защитават, за липса на уважение от страна на колеги, близки, работодатели и т.н.

В повседневното съзнание, главно по идеологически съображения, се натрапва мисълта: капиталът и наемният труд са партньори, намират се в хармония, взаимно си оказват услуги, с една дума, всеки е в прегръдката на другия. Това обаче не е нещо ново, стари, овехтели неща се изкарват от архива на *икономическата мисъл* и се представят за съвременни¹⁰.

„Дейвид Рисман през 60^{те} години на ХХ век в работата си „Самотната тълпа” обръща внимание на факта, че съществува мощен и обективен по отношение на индивида фактор, допринасящ за разпространението и задълбочаването на самотата в обществото. Този фактор е индустриализацията, която създава конкуренция сред хората като участници на пазара на труда. Конкуренцията и бързите темпове на индустриализация неизбежно тласкат хората към самота, която освен това трябва да бъде замаскирана, за да не се разкрие слабостта и уязвимостта на тяхната социална позиция. Д. Рисман заключава, че самотата е неотделима от човешкото съществуване”¹¹.

„Има много макро причини в полза на позицията за нарастващ проблем и те са многократно описвани през последните години и десетилетия – ускорена урбанизация и разпад на по-големите общности, криза на семейството и увеличение на живеещите сами, автоматизация и изчезване на различни междинни и опосредстващи институции на местно и професионално ниво и други. Няма съмнение, че има неща в съвременния

⁸ Асташова, Н. Дм., Развитие робототехники и экзистенциальное отчуждение, УДК 007.52:141.32 <https://doi.org/10.24158/fik.2018.8.9, c. 456>

⁹ Mustafa Fedai Çavuş, Ayşe Gökçen Kapusuz, Mehmet Biçer, Perceptions of diversity management and alienation in multinational companies, Journal of academic research in economics, Volume 8, Number 2, July 2016

¹⁰ Михайлов, Пеню, Отчуждението в България в контекста на новия облик на обществото, Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Стопански факултет, Том 9, 2011, стр. 171

¹¹ Чолак, А. П., И. А. Гареева, Феномен одиночества: специфика определения и особенности проявления, Вестник ТОГУ. 2017. № 2 (45), стр. 230, УДК 316.472.3

живот, които усилват усещането за изолация, за дълбоко проблематична връзка с околните, за повърхностност на новата виртуална реалност, за трудова самота”¹².

„Въпреки нежеланието на управляващите класи от началото на 21 век интересът към категорията на отчуждението в социалните науки започва да нараства отново. Увеличаването на отчуждението в реалния живот води до увеличаване на интереса към проблематиката. През последните години интересът към тази категория отново нараства не само в руската, но и в световната наука (по данни на Scopus от 2010 г. насам се публикуват повече от 500 статии по темата за отчуждението годишно). Проблемът за отчуждението в съвременността придобива особена важност. През последните години се наблюдава повишен интерес към прилагането на концепцията за отчуждението към изследването на подрастващите¹³.

След 1989 г. в България този проблем не е обект на особено внимание.

В „социалистическите” страни „категорията „отчуждение” предизвиква голям ентузиазъм у теоретиките и изследователите през 1960-1970 г., но през 80^{те} години интересът към нея търпи рязък спад. Различни автори са склонни да свързват това както със сложността и неяснотата на самата категория на отчуждението, така и с общата съдба на марксизма в социалните науки и прехода към постмодернизма¹⁴. Доколкото се анализира въпросът за отчуждението, то се отнася предимно към действителността в капиталистическите държави, на които се гледа доста критично. През този период се анализира и критикува предимно отчуждението в капиталистическите страни, но не и в самите „социалистически” страни.

В етапа на ентузиазма от началото на промените в бившите „социалистически” страни намалява интересът към изследване на отчуждението. Вероятно защото този термин е свързан с широк спектър от негативни явления, включително импотентност; аномия; загуба на смисъл; недоверие към хората; загуба на контакт със себе си; липса на интерес и ентузиазъм за работа, обучение и други сфери на живота; социална изолация; критично отношение към обществото; nihilизъм¹⁵. Икономисти, философи, социолози не го поставят на дневен ред в своите изследвания. Ако го разглеждат, това значи да се разкрие взаимната връзка – отчуждение – експлоатация; отчуждение – частна собственост; отчуждение – трудова теория за стойността; отчуждение – обмен и пр. Да се разкрие, че са присъщи и при „новата демокрация”, а не са само фикция от миналото.

А в етапа на ентузиазма от промените имаше надежда, че обществото се отърва от подобни явления, които бяха нараснали в последния етап от развитието на „социализма”.

С развитието на негативните промени в реалния живот на хората постепенно започва да расте интересът към изследванията на отчуждението. Вероятно основна причина за това е фактът, че горните негативни явления стават все по-масови, че отчуждението като феномен става все по-различно, затова все повече привлича вниманието на учените. Правят се изследвания, пишат се научни трудове, организират се и научни форуми на тази тема¹⁶.

¹² Новите страхове I: Самотата, <https://nabludatel.bg/index.php?id=295077>

¹³ Пак там

¹⁴ Осин, Е.Н., Категория отчуждения в психологии образования: история и перспективы. - Культурно-историческая психология, 2015, Т. 11, № 4, С., стр. 82, doi: 10.17759/chp.2015110407 ISSN: 1816-5435 (печатный) ISSN: 2224-8935 (online) © 2015 ГБОУ ВПО МГППУ

¹⁵ Пак там

¹⁶ Например конференцията „Отчуждението в съвременното българско общество”, 18 декември 2018 г., София, Руски културно-информационен център, ул. „Шипка” № 34 и др.

2. Причини и измерения на отчуждението

Увеличаването или намаляването на отчуждението има своите много сериозни причини. В различните етапи от развитието на обществото то ту нараства, ту намалява под влияние на голям комплекс от фактори. Неговата интензивност и характеристики варират и от гледна точка на сферите на обществен живот, в които се развива.

Характерните особености на глобализацията водят до увеличаване на отчуждението по всички линии. А в страните от бившия „социалистически” лагер се наслагва и факторът „преход”, което допълнително усложнява ситуацията.

2.1. Икономическо отчуждение

Става дума за отчуждението в сферата на икономиката, на професионалния труд на човека.

Както казах по-горе има много дефиниции за „отчуждението”. Отчуждението спрямо труда обикновено се определя като загуба на интерес към работата от страна на личността и негативни чувства в резултат на разочарования по отношение на работата/кариерата и тревожност поради неспазване на организационните норми. Понятието се свързва с неспособността на човека да се изразява, с летаргия към работата, с чувство на изолация, чувство за несъвместимост с бизнес ценности и други събития, които причиняват смущения в съзнанието, причинени от невъзможността човек да изразява себе си. Отчуждението на служителите от неговата работа води до по-малко усилия в работата, която извършва. Тази ситуация намалява организационната ангажираност на работещите във фирмата и обикновено ѝ вреди.

xxx

а/ Един от аспектите на икономическото отчуждение е това между работника и неговия работодател. Работникът винаги в някаква степен е отчужден от работодателя. Между тях съществува антагонистично противоречие, тъй като никога не е възможно трайно и еднакво приемливо за двете страни разпределение на печалбата. То винаги е въпрос на временен компромис, винаги двете страни искат повече за себе си. Въпросът е това отчуждение в каква степен и форми е. В такива, които дават възможност на работника да се чувства достатъчно уютно, да е лоялен спрямо работодателя или в такива, които го затормозват и го правят нелоялен и недостатъчно ефективен.

По време на глобализацията се увеличава степента на експлоатация и съответно на отчуждение на капиталиста от работниците, на работниците от капиталиста.

Увеличаването на размера на икономическите субекти, доминацията на транснационалните корпорации, пренасянето на производствата от страна в страна, от континент в континент увеличава ролята на бюрократичното мислене, на бюрократизираните отношения вътре във фирмата

Днешните работодатели са много по-отчуждени от работниците си, в сравнение с тези от времето на „социалната държава”. Степента на това отчуждение нараства между собствениците и мениджърите на компаниите, които се явяват като чужди инвеститори в дадена страна и техните работници от същата тази страна.

В тази връзка изпъква по нов начин фигурата на мениджъра. Той по специфичен начин е отчужден и от собствениците, и от работниците.

„Ролята на мениджъра също е форма на отчуждение. Той се отчуждава от продукта на труда като нещо конкретно и полезно. Целта му е да увеличи печалбата за другите. Той, подобно на работника, се занимава с безлични гиганти: гиганта на конкуренцията, гиганта на пазара, потребителя, които го манипулират, а той манипулира подчинените. Бюрократизацията е една от проявите на отчуждение.

Администраторът се отнася към хората без любов и омраза, т.е. безлично, той манипулира хората като вещи. Крайното разделение на труда не ни позволява да гледаме на индивида като на едно цяло...”¹⁷.

Има предпоставки за нарастване на това отчуждение, особено когато става думи за чуждестранни инвеститори – например по линия на липсата на еднаква национална принадлежност на мениджъра и работниците от чуждата страна. Освен това често пъти мениджърите са и собственици, и работници и имат трудности по класовата си идентификация и оттам със сближението си и с едните и с другите.

В етапа на глобализацията намалява социалната ангажираност на работодателите. Увеличава се пропагта между нормативната уредба, от една страна, и реалната консумация на икономическите права, спазването на правните норми – от друга. Оттам нараства отчуждението спрямо труда, омразата и неуважението от страна на работника, които стават основа за нарастващи конфликти, нежелание да се работи качествено, за интензифициране на протестната дейност.

По времето на „социализма” като вариант на социалната капиталистическа държава в много по-голяма степен се спазва нормативната уредба, уреждаща условията на труд. Това е една от предпоставките за намаляване на отчуждението между номенклатурата като работодател /капиталист/ и работника. След 1989 г. в България се оформя истинска пропагта между съвременна нормативна база, защитаваща правото на труд и в същото време масово неспазване на най-важните и на по-маловажните правила на поведение от страна на работодателите. Нередовно заплащане на заплати, осигуряване само на част от възнаграждението, прикриване на доходи чрез неизплащане на данъци и т.н., и т.н.

Днес е огромна степента на неуважение на голяма част от работниците към работодателите. Тя се изразява в липса на дисциплинираност и качественост в изпълнението на ангажиментите, „кръшкане” чрез фалшиви болнични или по всякакви други начини на огромни маси от работници. Може би не са случайни воплите на работодателите срещу фалшивите болнични напоследък. Друг показател за това неуважение и нелоялност е нарастващата протестна активност на масите, включването на все повече прослойки от работническата класа в гражданска активност. Във всички развити страни повече или по-малко това е видима тенденция. България не прави изключение от нея¹⁸.

Отчуждението от труда и работодателя е въз основа на ниското заплащане на труда, масовото неспазване на основни положения в Кодекса на труда, дискриминацията към представителите на малцинствените групи и т.н. Безработицата, бедността и нарастващата експлоатация увеличава разочарованието и чувството за безнадеждност, свързва ги с нарастващо неуважение, дори омраза към работодателите.

Основна тенденция в съвременния свят е нарастването на пропагта между бедни и богати, деградацията на средната класа, нарастването на относителният дял на бедните, на хората с несигурно икономическо положение. Това поражда страх, несигурност и чувство на безнадеждност.

Негостоприемната икономическа среда, младежката безработица демотивира много млади хора от икономическа активност, лишава ги от оптимизъм за бъдещето, отчуждава ги от труда. В България нараства броят на младежите, които получават средства от емигриралите си родители в съчетание с липса на достатъчна родителска грижа и добро възпитание. Друга малка част, следват специалности, към които не успяват да се привържат поради дефекти в образованието им преди това или поради

¹⁷ Кравченко, А.И., Концепция отчуждения Эриха Фромма, Научные ведомости, Серия Философия. Социология. Право. 2018. Том 43, № 1, УДК 130.2, DOI: 10.18413/2075-4566-2018-43-1-46-52

¹⁸ Пачкова, П., Борбите на българите по време на прехода, УИ „Неофит Рилски“, Благоевград, 2015

липса на перспектива за упражняване на съответната професионална квалификация в сферата на труда. И двете категории младежи нямат достатъчно стимули нито за образование, нито за работа. Всичко това е свързано с явлението „младежка неангажираност“, с отдалечаването им от качествена професионална реализация, с недоверие към работодателите.

Специфичен феномен в „постсоциалистическите“ страни е трудното намиране на работа на част от младежите след завършване на образованието. Работодателите се оправдават с липсата им на опит, а неназначаването води до невъзможност да натрупаш опит. Този омагьосан кръг се търпи съвсем съзнателно от управляващата класа. При „социализма“ номенклатурата се нуждае от всяка работна ръка, затова осигурява работни места за младежи и начини за бързото им приспособяване към професията, бързото натрупване на необходимия за ефективна трудова реализация опит. При липсата на достатъчно работни места днес много работодатели предпочитат работници вече с опит в зряла трудоспособна възраст и не си правят труда да обучават новоназначени младежи. А това действа на последните повече от разочаровашо, алиениращо.

Не случайно „необвързването на младите хора е явление, което изисква все по-голямо внимание от изследователи, общество и правителства. Терминът „необвързана младеж“ (NEU) най-общо се отнася до младите хора, които са изключени от академични, професионални и социални занимания: обхваща тези, които не посещават училище, не са заети и не търсят заетост, които са неангажирани в семейни или социални отношения”¹⁹.

„Изследователите предполагат, че семейният произход, менторството, съвместните дейности, култивирането на вътрешни интереси, осъзнаването на морални и политически въпроси и черти като морална чувствителност и оптимизъм са сред основните фактори, които подкрепят младежката ангажираност”²⁰.

„Тази мисъл ни кара да се позовем на три основни конструкции – отчуждение, отчаяние и надежда, за да разберем и изследваме феномена на младежката неангажираност. Ние смятаме, че в основата на липсата на ангажираност са отчуждението и отчаянието”²¹. „Надеждата е ориентирана към действие, а отчаянието е неуспехът да се предприемат действия. Надеждата произлиза от различни източници, включително религиозна вяра, политическа идеология, лична убеденост и устойчивост и социална подкрепа; може да произтича от виждането на надежда в и чрез другите, децата на индивида, ученици, приятели и човечеството. Макар и ориентирана към бъдещето, надеждата влияе на настоящето. Надеждата трябва да се разграничава от рационализация, отричане и други форми на самозаблуда. Автентичната надежда е лишена от самозаблуда и изкривяване на реалността; тя се основава на точното възприемане на обективните условия и приемането на настоящето такова, каквото наистина е. Отчаянието е антитеза на надеждата. Крайният песимизъм се изразява във вярата, че всичко е изгубено и че няма изход от настоящото затруднение или злостастие. То произтича от преувеличения на фатализма, чувства на тотално

¹⁹ Tsz Kit Chenga, David Y.F. Hob*, Weizhen Xieb , Herrick Y.K. Wongc and Alice Cheng-Laic, Alienation, despair and hope as predictors of health, coping and nonengagement among nonengaged youth: manifestations of spiritual emptiness, *Asia Pacific Journal of Counselling and Psychotherapy*, 2013, Vol. 4, No. 1, 18–30, p. 18, <http://dx.doi.org/10.1080/21507686.2012.756405>

²⁰ Michaelson, M., & Nakamura, J. (2001). Supportive frameworks for youth engagement [Special issue]. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 2001(93), 1–88

²¹ Tsz Kit Chenga, David Y.F. Hob, Weizhen Xieb , Herrick Y.K. Wongc and Alice Cheng-Laic, Alienation, despair and hope as predictors of health, coping and nonengagement among nonengaged youth: manifestations of spiritual emptiness, *Asia Pacific Journal of Counselling and Psychotherapy*, 2013, Vol. 4, No. 1, 18–30, p. 19, <http://dx.doi.org/10.1080/21507686.2012.756405>

изоставяне или безпомощност, научени в резултат от многократни, продължителни неуспехи”²².

„Духовната пустота следва от неуспехите на екзистенциалното търсене, вярвайки, че животът е безсмислен, безцелен и без посока”²³. „По този начин можем да определим отчуждението и отчаянието като основни прояви на духовна празнота и надеждата като централна за духовността”²⁴.

В САЩ не просто нараства неравенството, а се увеличава низходящата мобилност на огромни маси от хора. А това се усеща по-болезнено и от липсата на възходяща мобилност. „Неолибералният капитализъм засилва несигурността, в която живеем, води до разпад на общности и с това на традиционни мрежи за подкрепа, социален капитал, доверие”²⁵. В „САЩ равнището на заетост за мъже е по-ниско, отколкото в края на Голямата депресия през 1940 г. По данни от септември 2016 г. седем милиона мъже или един от всеки осем там нито работи, нито търси работа. Съчетанието на бавен икономически растеж, рязко намаляла социална мобилност, скок на недоверието и неудовлетворението от социалната система, разрастваща се пропаст в доходи и богатство кара анализаторите да говорят за „тихата катастрофа на Америка”, за „колапс на труда” в САЩ”²⁶.

Особено болезнено е това при младежта. В САЩ нараства ролята на студентските дългове и проблемите по тяхното обслужване. Нараства процентът на младежите, които след навършване на пълнолетие не се отделят от родителите си по икономически причини, което в американската културна среда е равносилно на драма²⁷.

„В лекция, изнесена в университета Карлтън в Отава през 2011 г., известният професор... Ноам Чомски твърди, че американската студентска система за дългове насърчава страха и несигурността сред хората, които обременени от финансов стрес, загрижени за работата си или заседнали в нископлатените работни места, се страхуват да поставят под въпрос или оспорват системата. „Когато хванете хората в система на дълга, те не могат да си позволят време да мислят”, казва Чомски”²⁸.

„44 процента от кредитополучателите на студентски заеми са безработни. Това означава, че привидно доброкачествените решения, когато става дума за политика за студентски заеми, гарантират, че огромно количество стрес, страх и несигурност се излъчва от цялото поколение. По-дълготрайното въздействие по подразбиране ще задуши и премахне всички склонности към предизвикателство към настоящата политическа и икономическа система. По този начин индустрията на студентските заеми потиска съпротивата срещу социалните промени от страна на бедните американци, като гарантира, че каквито и да са стъпките, предприети в името на неолиберализма за затягане на корпоративната хватка над американското общество, ще бъдат посрещнати с малка или никаква съпротива”²⁹.

²² Пак там

²³ Пак там

²⁴ Пак там

²⁵ Проданов, В., Системни цикли и бъдещето на историята: накъде върви светът?, Изд. „Захарий Стоянов”, С., 2018, стр. 109

²⁶ Пак там, стр. 38

²⁷ Проданов, В., Системни цикли и бъдещето на историята: накъде върви светът?, Изд. „Захарий Стоянов”, С., 2018, стр. 133

²⁸ **Baxter, Binta**, How the student loan industry is helping Trump destroy American democracy, in: Salon, https://www.salon.com/2017/07/03/how-the-student-loan-industry-is-helping-trump-destroy-american-democracy_partner

²⁹ Проданов, В., Системни цикли и бъдещето на историята: накъде върви светът?, Изд. „Захарий Стоянов”, С., 2018

Това води до нарастване на отчуждението на американците от собствената им страна, изразяващо се в оценката им за личното им щастие. Подобни на тези в САЩ са процесите и в останалите развити страни.

Доминиращото чувство за все повече хора става страхът. Различни видове страхове. Най-важният е социално-икономическият страх. „При това социално-икономическата несигурност включва не само труда, но и нарастваща част от капитала, тъй като огромна част от новосъздадени компании фалират, възходът дори на големи компании често бързо е последван от смърт, финансовите пазари са все по-несигурни и тръгващи в непредвидими и от най-големите експерти посоки”³⁰.

В същото време тенденциите в Китай са на увеличаване на благосъстоянието на все повече хора и там расте задоволството на китайците от живота им. Според изследване на Галъп Интернешънъл от 2016 г. „Китай е една от двете страни в света с най-щастливо население – 80% от китайците са се чувствали щастливи, докато прегърналите „евроатлантическите ценности” българи се оказват на едно от последните места в това отношение... Китайците са най-големите оптимисти за бъдещето на света, докато оптимистите в САЩ са процентно почти седем пъти по-малко. Щастieto и оптимизмът отразяват усещането за възход, за положителна промяна и допълнително мобилизират една нация, докато в САЩ масовото усещане е в много отношения противоположно и масовата психика е в резонанс с вълната от анализи и прогнози за упадък на страната. През юни-юли 2017 г. според проучване на ПЮ Рисърч Център 67% от американците са били недоволни от ставащото в Америка, а 62% са се чувствали политически лузъри”³¹. В днешен Китай не всички са забогатели, обикновените китайци работят като „роби”, но подобряването на благополучието на огромни маси от хора е видимо и затова оптимизмът расте. Затова според изследвания сред китайците се увеличава процентът на чувстващите се щастливи хора, в сравнение с деградацията в усещането за щастие сред американците. В първата страна посоката е нагоре, а във втората – надолу. Китайците се сдобиват с благополучие, а американците се разделят с него, което е много по-болезнено дори от липсата на благополучие. Може би и затова китайците търпят недемократичния си политически режим, а американците все повече се зареждат с негативизъм спрямо своята демокрация. В заключение може да се каже, че в Китай отчуждението в момента е с тенденция на намаляване, но докога ще е такава посоката не е ясно.

Тази ситуация разбира се не бива да се абсолютизира като се има предвид динамиката в икономическата конюнктура. Нарастването на икономическата мощ на Китай е фактор, намаляващ отчуждението, но различни вътрешни и световни тенденции противодействат на този фактор. „В близките години китайската икономика ще стигне „билото” на сегашната вълна на икономическата конюнктура. Тоест китайската икономика скоро ще е в ситуация, в която беше българската икономика в средата на 70^{те} години. Ще се стигне до необходимост от промяна както на икономическия, така и на политическия модел на развитие. А това е свързано с много рискове. Първо, защото е много вероятно икономиката да започне да „боксува”, да „тъпче на едно място”. Както стана в България! Не че това означава по-лош живот за населението. Напротив, в периодите на „застой” и икономическа, политическа, нравствена и пр. дезорганизираност населението живее по-добре. Но се натрупват нерешени проблеми, напрежения и пр., които могат да „избият” в сериозни бунтове и сътресения”³².

³⁰ Пак там, стр. 110

³¹ Пак там, стр. 82

³² Харалампиев, К. и Г. Найденов, Прогнозиране на кризи – икономическата динамика на Китай и „светлите перспективи”, в: KSI transactions on knowledge society, 2011, стр. 45-48, ISSN (print): 1313-4787

б/ Друг аспект на икономическото отчуждение е отчуждението между работника и неговия труд, както и от работната му среда.

При „социализма“ до 80^{те} години на 20 век нараства комплексът от сфери за развитие, има разтварящо се ветрило от отрасли и съответно професии. Нараства образователното ниво на населението и сферата на образованието е в много по-голяма степен от сегашната в съответствие с характера на работните места. Това създава големи възможности за професионална реализация, за реализация по специалността и оттам увеличаващо се усещане за прогрес и оптимизъм, повече положителни емоции спрямо труда. Освен това мнозинството от хората вярват, че работят в името на построяването на най-справедливото общество на света. Това дава крила и мотивация.

Има много по-голямо обективно поле за ентузиазъм и творчество. Например в науката и в художествената сфера. Коеето се насърчава с идеологически, икономически и политически средства. Днес науката като най-типична за творческа дейност сфера е занемарена и деградирала. Част от доминиращите днес икономически отрасли, например туризмът, едва ли дават такива възможности за творческа дейност като сферата на науката, образованието и т.н., които до 1989 г. са доста по-развити.

Дори в сферата на материалното производство работниците имат голяма степен на творческа свобода. Стимулира се техният ентузиазъм и творчество в името на построяването на „светлото комунистическо бъдеще“. Чрез комунистическата идеология, която ги мотивира да работят за по-справедливото бъдещо общество; чрез възможностите за изразяване на мнение чрез профсъюзите; чрез стимулиращи механизми като „герой на социалистическия труд“ и др. под. механизми за управление на масите.

Днешният работник работи в много по-песимистично настроена професионална и обществена среда. Няма достатъчно мотивиращ идеал за общество. Пазарът и демокрацията като мобилизиращ ентузиазма и работоспособността на масите идеал в началото на прехода бързо започна да изчерпва мобилизиращия си потенциал. Лека-полека изпъкват минусите на типичната пазарна икономика, започва да става ясно на все повече хора, че демокрацията като политически режим не е гаранция за икономическо и социално благополучие. Става все по-ясно, че насажданият индивидуализъм стимулира егоизма на хората, което влошава социално-психологическият климат на работното място. Многократно нараства броят на хората, които работят във фирми с неспазване на основни права на работниците, с липса на социална защита от профсъюзи, с лош социално-психологически климат.

Увеличава се многократно количеството на хората, които не работят по специалността си. Поради реструктурирането на икономиката, нарасналата безработица и т.н. по време на прехода голяма част от хората се преквалифицират и то в отрицателен смисъл – високо образовани хора не работят по специалността си, извършват ниско квалифициран труд, отчуждени са от работата, усещат неудовлетвореност от труда, чувстват се нереализирани като специалисти. Занимават се с по-безинтересен, по-малко оценен труд. Както казах по-горе нараства броят на студентите, които завършват специалности, по които не работят впоследствие.

Много важни и масови професионални прослойки, които в миналото са много по-уважени, сега са обект на неуважение, ниско материално възнаграждение и т.н. – учителите, учените, медиците. В медиите например те не са обект на интерес, не се правят с тях интервюта, не се коментира характера на труда им. Интервюиран се само когато трябва да изяснят някой професионален проблем, засягащ други хора. За разлика от хората в сферата на художествената култура, които са непрестанен обект на здрав и нездрав интерес по подобие на звездната система на Запад. Поредният пример е

течащата поредица от филми по Българската национална телевизия по повод нейната 60-годишнина. В нея гости са само хора от сферата на художествената култура – певци и артисти, както и журналисти. Няма учени, няма космонавти, няма учители, няма полицаи и военни, няма обикновени работници, които да споделят впечатленията си от миналото и от националната ни телевизия.

Колкото е по-фрагментиран трудът, по-монотонен и по-нискоквалифициран толкова повече човек губи усещането за цялото и за себе си като елемент на това цяло. Толкова повече се чувства по-незначим, по-трудно може да отграничи своя принос и значимост от тези на останалите. Това е характеристика на индустриалния тип труд по принцип, поне на голяма част от позициите в него. Но това е още по-валидно когато се говори за хора, които са образовани и възпитани за друг вид труд – по-значим, интересен, творчески, но са принудени да упражняват такъв вид труд. Това се оказва още по-сериозен фактор за увеличаване на отчуждението им от труда.

От една страна, в деиндустриализирана България нарасна процентът на хората, които правят дребен семеен бизнес. Това е предпоставка за намаляване на отчуждението им от труда. Те са заинтересовани, лоялни, творящи. Но, от друга страна, са прекалено напрегнати поради нарасналата динамичност на икономическата среда и огромните възможности за фалит. При тях обикновено няма спазване на работно време, няма ползване на нормални и нужни за възстановяване на индивида отпуски. Това ги претоварва физически и психически и е предпоставка за отчуждение от труда.

В съвременна България, а и в световен план, по линия на нарастване на ролята на неформалната икономика нараства творческият момент в труда, но в не обществено приети и уважавани професии, а в такива като проституция, трафик на деца, органи, наркотици, кражби и др. под. Но за голяма част от работещите в тези дейности трудът не им носи удовлетворение, а страх, омраза и други негативни чувства, т.е. максимална степен на отчужденост от труда.

Например в сферата на проституцията. Този вид труд неизбежно е свързан с огромно количество стракове – от болести, от насилие на работното място, от презрението и стигматизирането от страна на обществеността. Дори и за тези, които печелят май-много в този бизнес, не е възможно особено сближение с труда им. Поради неговата нелегитимност се създава постоянно напрежение, което и при най-самоуверените и печелещи създава известна отчужденост от труда им.

При „социализма” има тенденция към подобряване на условията на труда. Във втората социалистическа конституция от 1971 г. се обявява правото на здравословни условия на труд и това право все повече реално се консумира от работещите. Не твърдя, че номенклатурата е създала най-добрите възможни условия за труд на своите работници, но твърдя, че тенденцията е била в положителна насока.

След 1989 г. тенденцията се обръща и досега продължава да е налице огромно negliжиране на проблема. От началото на прехода тенденцията е, освен правото на редовно и справедливо възнаграждение на труда, но и правото на здравословни и безопасни условия на труд, да е в много по-малка степен уважено от икономическите субекти и реално консумирано от работниците и служителите. Както казах по-горе има огромно разминаване между съвременната нормативна база, между изискванията към работодателите от страна на държавата и реалното поведение на много от тях като грижа за работещите в техните фирми. Едно от доказателствата за това е нарастването на трудовите злоупотрепи поради неспазване на технологичната дисциплина. Както и на професионалните болести. Достига се до върхови постижения – боядисване на прозорците на шивашки цехове /за да не се разсейват шивачките/ или възпрепятстване на физиологичните им нужди.

В тази връзка може да се даде като пример за отдалечеността на българското филмопроизводство от реалните проблеми на българските работници филмът „Шивачки“. Когато чух заглавието се изкуших за миг да си помисля – дали пък някои по-смели производители на филмови манипулации не са се объркали и да са направили реалистичен филм за българските шивачки, които са една от най-експлоатираните прослойки в България по време на прехода – от български и чужди капиталисти. Но се оказа вярна втората ми мисъл – че това е филм, който изобщо не се занимава с техните професионални и социални проблеми, а с техните изневери, видове секс и други интимни подробности. Нещастно подобие на манипулативните американски филми от същия вид.

Днес работната среда се привижда като доста враждебна на огромно количество хора. Но поради прекалено високата степен на конкуренция сред работната сила и опасността от влошаване на икономическите условия за голяма част от нея е налице и висока степен на търпимост към недостатъците на работната среда. Отрицателните тенденции в пазара на труда и работната среда принуждават работниците да се примиряват с много нездравословните и небезопасни условия на труд. Страхът от безработица и глад е огромен. И както е навсякъде по света у голяма част от работещите отчуждеността от труда по тази линия води не до мобилизация за борба с лошите условия на труд, а до увеличаване на отчуждението спрямо труда, до преизпълване с негативни чувства, със стресови емоции, които са условие по-скоро за влошаване на здравословните им характеристики. Но у все повече работници, въпреки тези страхове, растящата нетърпимост все по-често се изразява и в протестна активност.

Едно от малкото постижения по време на прехода от гледна точка на условията на труда е забраната да се пуши на работното място. Причините за тази прогресивна политика са свързани с влиянието на международни фактори, но и с осъзнаването от страна на държавата и работодателите, че пушенето има такива последствия върху работника, които вредят и на отделните работодатели, и на държавата като цяло. Всъщност тази политика води до известно отчуждение на част от пушачите от управляващия елит, които не искат да разберат ползите от тези ограничения за самите тях. Но за друга част от тях, и най-вече за непушачите, те са повод за сближаване с управляващите, наложили тази трудова политика.

При „социализма“ е налице по-активна социална политика за формиране и поддържане на добър социално-психологически климат в предприятията, който е условие физическо и психическо здраве. Това става чрез:

- масово изграждане и използване на ведомствени почивни станции,
- масово организиране на празници за приемане на нови работници и изпращане на стари,
- масово честване на обществени или лични празници,
- обичайна практика на обучение на млади служители и работници чрез определяне на техен наставник /ментор/ за интегрирането им в колектива и труда и др. под.

Масова е практиката в почивните фирмени станции колегите да прекарват заедно и свободното си време. И се изграждат много такива почивни станции. Много повече са проявите със социално-интегриращ характер – чествания на различни празници, посрещане на нови служители, изпращане на стари. А те са проява на уважение и по-добри междуличностни взаимоотношения, на по-малка степен на отчужденост.

Това са все елементи на фирмената социална политика и култура, които днес до голяма степен са загърбени от икономическите субекти, прилагат се в по-малка степен

от тях. Напротив масово се прилагат технологии на управление, които имат обратния десолидаризиращ и отчуждаващ ефект. Например непрозрачност при възнагражденията на работниците и служителите, което поражда подозрителност, мнителност, конфликти, т.е. води до отчуждение към ръководството, както и към колегите. Масово срещани са нечестни, формални конкурси за наемане на работа, различни дискриминационни практики по отношение на представителите на някои малцинствени групи, на жените. При положение, че непрекъснато се говори за демокрация, прозрачност, справедливост, борба с корупцията и др. под. А всички тези практики влошават социално-психологическия климат.

Такива феномени водят до отчуждение от фирмата и колегите, до нелоялност и чувство за безнадеждност. Представата за нивото на фирмената справедливост е фактор за нивото на отчуждение. А в днешна България е широко разпространена представата за фирмената несправедливост.

Не се използват достатъчно социалноинтегриращите механизми. Така нареченият „тийм-билдинг“ не е масово разпространен и е несъпоставим като ефект с това, което се прави по времето на „социализма“ за сплотяване на „трудова колектив“. Едно от доказателствата е липсата на възможности за почивка в така наречените ведомствени почивни станции. Първо, повечето са съсипани или реституирани. Второ, доколкото ги има, не се използват по същия начин, защото намалява желанието на работещите в една и съща фирма да прекарват и свободното си време заедно, освен работното. Трето, част от работещите имат толкова малки доходи, че и това не могат да си позволят. Освен това много от фирмите са малки и не могат да поддържат такава база. Това е свързано с повишената експлоатация, с обективни фактори като голямо текучество на кадрите, намалената роля на постоянните трудови договори, влошеното осигуряване, нежеланието на работодателите да отдават сили и ресурси за тийм-билдинг и т.н. Това са обективни фактори, които пречат на подобряването на социално-психологическата обстановка, на привързаността /противоположното на отчуждеността/ на работещите към фирмата.

А ситуацията се усложнява още повече когато става дума за мобилност на работниците от страна в страна. Ситуацията на голяма част от мигриралите работници е още по-трудна, свързана е с наличие на лоши условия на труд, недоверие, дискриминация, презрение и други подобни характеристики на отношението към работещите в страната-приемник, на техните работодатели към тях. Така че степента на отчуждението им към труда, колегите, работодателите, местното население има условия да е висока.

xxx

в/ Трети аспект на отчуждението в сферата на труда е това между работника и другите работници.

След 1989 г. нарастват факторите за увеличаващо се отчуждение, за намаляваща солидарност между различните прослойки от работници, както и в едни и същи работнически прослойки, между работниците в една и съща фирма. Безработицата, страхът за работното място и по тази линия разделят хората. Гражданските протести например демонстрират доста голяма степен на нетърпимост към протестите на различни категории работници за по-високи заплати и други елементи на труда от страна на работници от други професии³³. Дори когато не са в пряка конкуренция.

Демасификацията в производствения процес, увеличаването на видовете работници по различни линии – пълно и непълно работно време, надомна и ненадомна

³³ Пачкова, Петя, Борбите на българите по време на прехода, УИ „Неофит Рилски“, Благоевград, 2015 г.

работа, работа в много малки и средни фирми на мястото на големите индустриални предприятия водят до фрагментация на работническите прослойки. Увеличава се конкуренцията между малките фирмички с идентична дейност, което сближава работниците и работодателите в тях, но увеличава отчуждението между работниците в различните такива фирмички, въпреки идентичните им проблеми с работодателите. Намалява физическият контакт между самите работници – техните фирми се конкурират, те не се познават – това води до затрудняване на тяхното общуване и солидаризиране. Увеличава разнобоя във вижданията за решаването на проблемите им, намалява силите им за борба. Солидарността може да се запази, дори разшири, но във все по-малки групи от работници. А количеството, масовостта винаги е било главен властови ресурс на работниците в борбата за по-добри условия на труд.

В предишния период с по-голяма концентрация на работници в предприятието, с по-идентични функции, с по-еднакво съзнание, култура и т.н. има по-голяма вероятност за сближаване и солидарност в по-големи групи и съответно по-големи възможности за влияние върху работодателя. В сегашния период мащабите на трудовите колективи намаляват, страхът от безработица е голям и съответно е по-голяма смиреността на работника, страхът от включване в обща борба, от солидаризиране с други работници. Страхът от партийни санкции по времето на „социализма“ е заместен от страха от други не по-малко сериозни фактори за благополучието на работника. Намалява ролята на профсъюзите като инструмент за защита на интересите на работниците. Тяхната членска маса намалява, намалява броят на фирмите, в които действат профсъюзи.

В тази връзка трябва да се каже, че ролята на профсъюзите по времето на „социализма“ днес силно се подценява. Вярно е, че те са „трансмисия“ на волята на управляващата партия. Но в съответните идеологически рамки те имат доста голяма възможност да изразяват интересите на работниците и номенклатурата се съобразява до известна степен с тях.

Така че по време на прехода нараства в нездравословни размери конкуренцията между самите работници по повод силно намалелите работни места, което пряко се отразява на социално-психологическия климат в трудовите колективи, на отчуждението между работника и колектива, в който работи.

Нарастват противоречията между млади и стари. В сферата на образованието например – между преподаватели на щат и преподаватели на хонорар, между местни преподаватели и такива, които идват от други градове и т.н. Увеличава се използването на неморални начини за конкуренция. Голямата конкуренция за намаляващите работни места води до дехуманизация на обществените отношения, до спокойствие, дори радост у индивида когато уволняват колегата му, а не него. Дори до желание това да стане.

А в първите години след 10 ноември 1989 г. роля на сериозен разединяващ фактор играе различната политическа принадлежност на работещите в една и съща фирма. Горещите политически страсти се пренасят, освен в дома, но и на работното място. Лека-полека този фактор за разединение и отчуждение намалява своето влияние. Хората свикват с различната си политическа ориентация, а и се увеличава политическата мобилност и толерантността към нея.

При „социализма“ посоката е към намаляване на хоризонталната и вертикалната дискриминация на жената на работното място. Постигнато е по-голямо равенство в заплащането на труда. Тенденцията е по посока на навлизане на жените във все повече професии и издигането им в йерархията. Намалява конкуренцията между половете за работни места, увеличава се сближаването им в професионално отношение. Това е подпомогнато от интензивното развитие на социални услуги, които да съдействат на жената да съчетава майчинските с професионалните си ангажименти.

От 1989 г. има известно развитие в обратната посока. В много сфери на професионалния труд е нараснала дискриминацията на жените и съответно тяхното отчуждение към труда, работодателите и техните колеги. Най-вече по линия на това, че при малко работни места се предпочитат мъже, а не се назначават жени, че при нужда от уволнения първо се уволняват жените, а след това мъжете. Както и по линия на различното възнаграждение. Масово е различното заплащане за един и същи труд, което се подпомага от наличието на непрозрачност относно възнагражденията на служителите във фирмите и е основа за негативни емоции у работещите жени. Не се подпомага в същата степен и съчетаването на работните с майчинските им функции. Масово е подозрителното отношение към младите работещи жени и намекнатото или изричното изискване да не раждат в скоро време. Масово е неподкрепящото, дори дискриминационно отношение към бременни и майки на малки деца, както и към бащи на малки деца.

По логиката на нарасналата дискриминация на много прослойки жени в преходния период е пораснала и тяхната отчужденост от местоработата в по-голяма степен от тази при подобни прослойки мъже. Същото може да се каже и за представителите на различните етноси.

Нараства икономическата мобилност. Икономическата мобилност спомага за решаването на някои проблеми на хората, но им създава други. При „социализма“ поради характеристиките на икономиката, поради липсата на глобализация и т.н. има по-малка степен на икономическа мобилност. Това дава възможност за по-трайни взаимоотношения с колегите. А перспективата за тази трайност стимулира колегите да поддържат по-добри взаимоотношения.

След 1989 г. е налице огромна динамика, текучество на работната сила в резултат от липсата на работни места, на неудовлетворението ѝ от работната среда, от възнаграждението, от отношението към нея. Пример в това отношение е охранителният бизнес, който е един от най-бързо развиващите се, а текучеството на кадри в него е огромно. По-честата смяна на местоработата, по-голямата несигурност, че дълго ще работиш на едно и също място води до това, че не бързаш да създаваш приятели сред колегите си. Избягваш да се ангажираш с проблемите на другите, да ги защитаваш от несправедливо отношение на работодателите. По-голямата мобилност на кадрите увеличава анонимността, нежеланието да формираш и поддържаш качествени взаимоотношения с колегите и работодателя, да се включваш в решаването на проблеми на работното място.

Увеличената ежедневна физическа мобилност на работната ръка в пространството също влияе отрицателно на общуването и води до отчужденост. Нараства разстоянието от работата до дома и времето за придвижване. Все повече хора ежедневно пътуват на по-големи разстояния във все по-големите градове или от селата в градовете, поради намалелите работни места в селата. А през последните години част от хората, работещи в големия град, се ориентират към живот в съседни села, за да избегнат напрежението, шума и въздуха в него. И заради все по-големите задръствания работещите хора пътуват по-дълго време, нямат време и сили да пият едно питие с колегите, да участват във фирмени купони, да се сближават. Бързат да пътуват. От началото на прехода много хора представят този модел като нормален и дори желан, а той е изключително рисков за човешките възможности и взаимоотношения, както и за природата.

Пътуването затормозва и уморява хората. Това се отразява на взаимоотношенията им както в транспорта, така и на работното място, и в семейството. Страхове и подозренията се увеличават поради нарастващото количество клошари,

психически болни хора, дори престъпници в транспорта, подсилено и от вредното влияние на масовата култура, която формира подозрителност и страх от другия човек.

xxx

г/ Четвърти аспект на отчуждението в труда е това между работодателя и работника, от една страна и консуматора на техните стоки и услуги – от друга.

Капиталистическата /пазарна/ икономика по принцип създава условия за отчуждаване на производителя на стоката или услугата от консуматора им. Крепостният селянин по времето на феодализма произвежда продукти, с които задоволява потребностите на феодала, на своето семейство и себе си. Той е заинтересован да произвежда качествен продукт. При капитализма отношението между производителя /капиталист и работник/ и купувача се опосредства от пазара до степен, която позволява все по-малка заинтересованост от производството на качествен продукт от страна на производителя, все по-голямо чувство за безотговорност от страна на производителя спрямо купувача, все по-малка възможност за търсене на отговорност за произведен некачествен продукт. Работникът знае, че ако не работи качествено, фирмата може да закъса, да намалее печалбите. Но той също така знае и че може да отиде да работи в друга фирма. Така че първият мотив трябва да е подкрепен с още много фактори за да има като краен резултат качествена професионална дейност.

Преди капитализма е достатъчна честната дума на занаятчията за да се осигури качествената му стока. Днес са налице все повече контролни органи, а качеството е все по-ниско. Защото качеството се осигурява по-сигурно и трайно с подходяща мотивация на работещите, а не чрез страха от контролните органи.

Съвременната търговия с все по-големите магазини е допълнително условие за деперсонализация на отношенията, за отчуждение между собственика, продавача, производителя, от една страна и клиента, от друга. Усмивката на продавача е все по-демагогска и лицемерна. Тя е далеч от истинската усмивка между двамата в малките магазинчета. „Това е повърхностно дружелюбие, последвано от индиферентност и дистанция. Това е добра форма за скриване на недоверие”³⁴.

Усещането за отчужденост към фирмата, към работодателя и колегите, несигурността по повод оставането ти на работа, страхът от безработица водят до нарастване на цинизма, на безразличието към това, което правиш, дори, когато е вредно или направо отровно за другите. Много граждани дори протестират, когато има опасност за закриване на производството на вредни стоки, за да запазят работата си. В съвременна България взривно нарасна количеството хора, които работят в производство на некачествени, дори вредни стоки и услуги. Когато не си така пресиран от заплахата от безработица си по-склонен да мислиш за качеството на това, което произвеждаш и влиянието му върху останалите хора и околната среда. По-голяма е вероятността да се опълчиш срещу производството на такива стоки и услуги, най-малкото под формата на напускане на работата.

Всъщност капиталистическата икономика от 30^{те} години на 20 век открито преминава от принципа да се създава по-качествен, по-траен продукт към принципа да се създава по-нетраен и некачествен продукт, за да се подменя по-често и да се печели не от качество, а от оборот. В развитите капиталистически страни по време на глобализацията се увеличава влиянието на втория принцип. В „социалистическите” страни акцентът беше върху първия принцип. От началото на прехода се прехождат към доминация на втория принцип. Действието на този нов принцип на капиталистическата икономика допълва усещането за безотговорност на производителя на стоката или услугата. Стимулира цинизма и отчуждението на човека от човека. Свързан е със

³⁴ Кравченко, А.И., Концепция отчуждения Эриха Фромма, Научные ведомости, Серия Философия. Социология. Право. 2018. Том 43, № 1, УДК 130.2, DOI: 10.18413/2075-4566-2018-43-1-46-52

задълбочаването на дехуманизацията на обществените отношения. Производителят се отчуждава от потребителя. Би трябвало да желае да произвежда качествен продукт, за да задоволява потребностите на потребителя, а не некачествен продукт, с който или няма да ги задоволява и ще води до увеличаване на разходите му чрез по-честа смяна на продукта, или дори ще застрашава здравето и живота му.

Нараства ролята на външния фактор за развитие на фирмата, за взаимоотношенията вътре в нея, за качеството на продукцията. Световният пазар диктува своите изисквания, предопределяйки до голяма степен производството на конкретни продукти, лишавайки до все по-голяма степен предприятията от възможността сами да вземат решения. Това допълнително спомага да се отчуждят работниците и мениджърите на фирмите от резултатите от тяхната дейност³⁵.

2.2. Политическо отчуждение

Политическо отчуждение винаги съществува. Винаги има недоволни от политическата власт и политическите взаимоотношения. Въпросът е в това каква е тенденцията – на увеличение или на намаление на отчуждението. Кои прослойки са по-сближени, а кои – по-отчуждени от властта.

Непосредствено след 1944 г. до утвърждаването на режима и ускоряването на икономическото развитие има не малка степен на отчуждение на масите от режима и доминиращата политическа идеология – комунистическата. Тогава са най-големите репресии срещу буржоазния елит, религиозния елит, недоволните от колективизацията и други категории хора.

От 50^{те} до 80^{те} години нараства лоялността и привързаността на масите към режима и неговата идеология. Това става:

- най-вече чрез обективно издигане на благосъстоянието, образованието, здравеопазването, на социалната политика и т.н. на все по-големи части от населението. Повече от красноречиви са статистическите данни в това отношение. Ще спомена само за един пример. Голяма част от недоволните от колективизацията селяни лека-полека осъзнават плюсовете от нея за себе си. Повишава се нивото на социалната им сигурност. Например, от края на 50^{те} години селско-стопанските работници придобиват право на пенсия, имат закрила от природните стихии, от лошата реколта. Не са заплашени от глад в ситуация на природни катаклизми;

- чрез методите на пропагандата и агитацията. По пътя на социализацията се внедрява в масовото съзнание идеята, че всички граждани участват в изграждането на едно по-справедливо общество, което ентузиазира и стимулира към отдаденост, работохолизъм и лоялност към партията и държавата, които ръководят този процес;

- най-малко чрез политически репресии. След 1989 г. по идеологически причини силно се надценява ролята на политическите репресии. В първите години на прехода това надценяване достигна върхове. Например към реално съществуващите лагери в Белене и Ловеч, в които действително част от хората са били политически противници на управляващата номенклатура, беше измислен и лагер в с. Скравена. А такъв лагер с политически затворници там не е съществувал³⁶.

В сегашната пропаганда, интерпретираща „социализма“, се акцентира предимно на последното, на насилието. Съвсем съзнателно не се отчита влиянието на издигането на социалния статус на огромни маси от хора, както и на пропагандата като елемент на

³⁵ Исаченко, Н. Н., Отчуждение как социальный феномен современного общества, Вестник Челябинского государственного университета. 2018. № 5 (415). Философские науки. Вып. 48, с. 68

³⁶ За 6 месеца е имало трудововъзпитателен лагер, в който са пребивавали проститутки и други жени с неморално поведение, без върху тях да са извършвани физически или други издевателства

социализацията на поколенията, който подпомага възприемането на режима като нормален, легитимен и приемлив. Изобщо се игнорира сближаването на режима с масите и се акцентира само на моментите на отчуждение. А е права Наталия Христова, която казва, че „промиването на мозъците” не се осъзнава от тези граждани като акт на насилие, а като нормално, легитимно действие на режима, към който те като цяло имат симпатия³⁷.

Заедно с икономическия просперитет на „социалистическата” икономика, с увеличаването на материалното благосъстояние на все по-големи маси от населението нараства политическото сближаване между режима, политическия елит, от една страна и масите – от друга. Все повече този режим се смята за легитимен и полезен. Масите се считат сравнително добре представени в политическата система. Опитват се и успяват да не забелязват някои недемократични нейни характеристики, които не ги касаят пряко. Отчуждението между масите и техните политически представители намалява. От повечето хора се счита за нормално наблягането повече на представителната демокрация, отколкото на пряката.

Всъщност нормалният средностатистически гражданин по света няма особено желание да се занимава с пряка демокрация. Обикновеният човек предпочита, вместо да хаби време, нерви, усилия, да рискува в граждански активности, друг да решава проблемите му. А през това време той да се занимава с по-приятни, разтоварващи дейности.

През 60^{те} и 70^{те} години, когато има разцвет на икономиката, образованието и здравеопазването, има най-малко отчуждение. Политическата власт в много голяма степен, от много голям процент от населението се припознава като своя, като власт, която работи в името на човека и „светлото бъдеще”.

Заедно с икономическата деградация през 80^{те} години нараства отчуждението от политическата система, критичността на хората и масово се разпространява афоризмът „Власт в името на човека и знаем кой е човекът”. Започва да нараства недоверието, отчуждението, съмнението сред масите спрямо тяхното политическо представителство, спрямо възможностите на политическия режим да развива икономиката. Все повече хора започват да се сещат, че нямат разни видове политически права и да искат повече пряка демокрация. Режимът все повече се привижда като неефективен, репресивен, ненормален, а ръководството все повече се отдалечава от масите. Едно от доказателствата е именно развитието на вицологията. Вицовете за Тодор Живков стават все по-малко добронамерени, все по-злостни. Намалява мотивацията на работната сила да работи всеотдайно, нейната лоялност към държавната собственост и държавата като основен работодател, към партията и нейната идеология, към основни аспекти на политическия режим. Тогава се явяват и вицове като този, че „държавата ни лъже, че ни плаща, а ние я лъжем, че работим”. Увеличава се крадливостта сред работниците.

Непосредствено след 1989 г., в първия етап на прехода отчуждението към тоталитарния режим се трансформира в сближение с демокрацията като политически режим. Сближение с висок градус на чувствата, на очакванията. Налице е сближение и с партиите, които демонстрират привързаност към демокрацията. И с техните лидери. Под влияние на обещанията от страна на новите политически сили нараства сближаването между масите и новия демократичен политически режим.

С течение на времето симпатиите и антипатиите се променят. Лека-полека се увеличават доказателствата за това, че демокрацията не носи автоматично икономически блага. След краткото опиянение и активизиране на електората в началото на прехода, лека-полека започва да нараства отчуждението от политическите

³⁷ Христова, Наталия, Идеологически, идеен, ценностен свят на българите през втората половина на XX век.- в: Изследвания по история на социализма в България 1944-1989, Т. 2, 2010

партии и техните политики. Нараства отчуждението спрямо любимите в началото на прехода политически субекти, непрекъснато се търсят нови политически субекти за идентификация и гласуване, нараства отчуждението към политическата система като цяло, към демокрацията като политически режим, нейните институции и механизми. Увеличава се протестната дейност срещу партиите, партийната система и различни видове политики³⁸.

В началото отчуждението е спрямо отделни политически партии, но не и към демокрацията като политически режим, към типичната за демокрацията плуралистична партийна система. Лека-полека недоверието и към самата демокрация като политически режим с нейните най-важни особености нараства. Отчуждението се изразява в намаляване на гласуването, в спад на доверието спрямо политиците, в новите демократични институции и технологии. Все по-често по време на протести се поставя под въпрос легитимността, ефективността на партийната система, на избирателната система по принцип. Намалява партийното членство, ролята на твърдия електорат. Това принуждава партиите все повече да „купуват“ електорат. Това, на свой ред, настройва „нормалните“ гласуващи срещу „купените“, и на всички - против изборите. Нараства политическата апатия. Особено сред младите. Все повече не просто не искат да гласуват, но дори и да се интересуват от политическия живот. Една от най-разпространените алергии, особено сред младежта, е спрямо новините по телевизията и радиото и голяма част от тях не желае да ги гледа и слуша. Все повече смятат политиката за „мръсна“ работа. По времето на „социализма“ тази представа за политиката не беше така широко разпространена. Голяма част от съвременните младежи все по-малко вярва в ефективността на собственото си участие.

Социалната държава намалява своята социалност. За намалялото количество пари в хазната расте конкуренцията между различни категории хора. Има огромна нетърпимост на едни социални групи към протестите на други социални групи с искания за преразпределение на парите от социалната хазна. Пенсионери се дразнят от „капризите“ на полицаите за по-големи заплати, при положение, че „не ни пазят както трябва“ и че пенсиите са твърде ниски. Много родители на ученици се дразнят от стачките на учителите, защото им създават проблеми с не дотам социално настроените им работодатели. Работещите в унищожавачи природата предприятия се дразнят от исканията на еколозите за затварянето им.

Политическият цинизъм или усещането за политическа неефективност са все по-широко разпространени сред широката общественост, особено сред по-младото поколение по света.

Япония не прави изключение от това. Данни от национални проучвания на общественото мнение, провеждани от Nippon Hoso Kyokai (NHK) всяка пета година от 1973 г. разкрива постоянно намаляване на чувството на японците за политическа ефективност³⁹. Например на въпрос за степента на ефекта от тяхното гласуване на национални избори върху националните политики, процентът на анкетираните, които са избрали „съвсем не“ или „само малко“, се е увеличил последователно: от 28,0% през 1973 г., 42,5% през 1983 г., 45,6% през 1993 г. до 54,7% през 2003 г.⁴⁰.

В Турция редица изследвания показват, че процентът на младите хора, които гласуват на избори намалява от 1999 до 2008 г. „Младите хора имат ниски нива на

³⁸ Пачкова, Петя, Борбите на българите по време на прехода, УИ „Неофит Рилски“, Благоевград, 2015 г.

³⁹ Saito, Shinichi, Television and Political Alienation: Does Television News Induce Political Cynicism and Inefficacy in Japan?, International Journal of Japanese Sociology doi: 10.1111/j.1475-6781.2008.00114.x 2008, Number 17, p. 101

⁴⁰ Пак там, p. 101-102

политическо участие, което не е изненадващо, когато разглеждаме общата тенденция на политическо участие на широката публика в Турция”⁴¹.

Десолидаризираща и отчуждаваща роля играе политиката на управляващите елити да съдействат за нарастването на ксенофобските, националистически, неонацистки настроения и практики; да съдействат за разединяване на опитващите се да се обединяват граждани в името на защитата на техните интереси; да насаждат идеологемата, че няма разлика между ляво и дясно в политическата идеология и практика, да чернят лявото и по всякакви начини да пречат на развитието на лявото мислене и политическо поведение.

Тенденцията за отчуждение от политиката, от политическите партии е световна. То поразява електората във всички континенти. Нарастващото недоверие към политиката води или до нарастваща апатия, или до разгаряне на политическите конфликти. Налице са съществени трансформации на политическото пространство, нарастване на отчуждението от стари, традиционни партии и залагане на нови, все по-голямо доверие към неправителствени субекти. И това не е български или европейски, а световен феномен.

Доколкото една от най-важните роли на журналистиката е да държи политическата власт под наблюдение, може да е естествено новинарските медии да се отнасят критично към политиката или да се фокусират върху негативните страни на политиката и политиците. Както посочват някои изследователи (например Patterson, 1993; Takase, 1999; Otake, 2003) обаче, твърде многото наблягане на негативното и конфликта в телевизионните новини, което може да е резултат от прекомерна конкуренция за оценките на зрителите сред телевизионните новинарски програми, може да функционира и като отрицателен фактор, който допълнително предизвиква политическо отчуждение⁴². Всъщност това наблягане на политическия елит, и то в негативен план, е изпитана стратегия на медиите с цел отклоняване на вниманието от негативната роля на икономическия елит за благоденствието на народите.

Във връзка с изясняването на характера и степента на политическото отчуждение по време на „социализма” е интересно изясняването на термина „социален отдушник”. Социалните отдушници са средство за минимизиране на отчуждението.

Според Димитър Денков „въпросната теория в първоначалния си вид, нахвърлен от Арнолд Гелен още през четиридесетте години на ХХ век, говори за социално разтоварване. Под това се разбира общата човешка склонност да се освобождават сетивата и тялото от рутинни дейности, които застрашават самото съществуване. Закърняването на сетивността и претоварването на тялото се избягват чрез съзнателно търсене на разтоварващи предмети и дейности... А където има съзнателно търсене, там бързо се появява съзнателно предлагане. В обществото това се осигурява от всякакви институции, които се грижат за запълване на времето, отредено за почивка, с отклоняващи от трудовия ритъм неща – от религията през изкуството до цирка”⁴³.

Терминът „социален отдушник” е развит в българската социология от Стоян Михайлов в статията му в сп. Съвременник⁴⁴.

Според Стоян Михайлов социалните отдушници „са средства за „изконсумиране” на натрупана социалнопсихична енергия на недоволство или на

⁴¹ Kayaoğlu, Ayşegül, Voting Behavior of the Youth in Turkey: What Drives Involvement in or Causes Alienation from Conventional Political Participation?, Turkish studies, 2017 Vol. 18, No. 1, 32–55 <http://dx.doi.org/10.1080/14683849.2016.1273776>, p. 49

⁴² Пак там, p. 109

⁴³ Денков, Д., Към теорията за социалните отдушници.- в. „Сега”, 27 февруари 2010 г., <http://old.segabg.com/article.php?id=457389>

⁴⁴ Михайлов, Стоян, Социалните отдушници, сп. Съвременник, 1985 г., кн. 2

незадоволеност на определени потребности... Разбира се, най-добре би било, ако при натрупване на чувства и настроения на недоволство и незадоволеност се премахват самите им източници. Но това невинаги е възможно да стане в момента, а понякога не е възможно да стане изобщо... Възможността и необходимостта от социални отдушници възниква там и дотолкова, където и доколкото съществува източник на недоволство и незадоволеност, който не може да се премахне – завинаги или за определен период”⁴⁵.

Статията и самият термин имат голям социален отзвук⁴⁶. От една страна, се харесват на неелита. Защото представител на управляващата тогава класа⁴⁷ му признава, че в обществото има нерешени, трудно решими и дори нерешими проблеми. А дотогава общата интонационна среда внушава, че всички проблеми в новото общество, за разлика от капитализма, са решими. В средата на 80-те години това има смисъл и звучене на дисидентска проява. Влива се в потока на нарастващото недоволство от режима, изразява мисленето на много хора, вписва се в процеса на перестройката, в общата критичност, витаеща във въздуха и по земята. Самото признаване, че има проблеми, като израз на откровеност спрямо масите, изиграва ролята на отдушник, на средство за доближаване до тях.

От друга страна, статията и терминът не дразнят управляващия елит⁴⁸, защото, въпреки признанието, че има проблеми, му се предлагат начини за отклоняване на вниманието на масите от тези проблеми. Обяснява им се, че няма как да няма проблеми. Че, освен субективни /партия, ръководни дейци/, има и обективни причини за това⁴⁹.

Като представител на нормална управляваща класа Стоян Михайлов чрез тази статия и този термин съдейства за използване на правилните отдушници за регулиране на недоволствата на масите.

Единият от препоръчаните отдушници е да не се допуска отъждествяване на дейността на дадени провинили се ръководители с цялостната стратегия и политика на партийното и държавно ръководство. Това става например чрез смяна на ръководни кадри при наличие на по-големи проблеми в тяхната сфера и оттам по-големи недоволства на масите. Намира се конкретен повод за тази смяна и в същото време се запазва основната политическа линия. И при „социализма”, и след него, в България и по света, това е обичайна политическа практика за туширане на недоволствата на масите. Кадровите промени при управлението на Бойко Борисов например „са като по учебник – когато има създадени кризисни условия или поне кризисни симптоми министерските рокади представляват социален отдушник, т. е. те временно отклоняват напрежението в друга посока”⁵⁰.

Самият Стоян Михайлов става пример за действието на този отдушник. В края на 80^{те} години авторитетът на режима ускорено деградира. Той, като представител на висшето партийно ръководство, става неудобен от гледна точка на замислите на тази част от номенклатурата, която по това време вече подготвя прехода към „нормален” капитализъм. И се организира неговото обругаване, санкциониране и елиминиране от

⁴⁵ Михайлов, Стоян, Оптимално функциониране на социалното управление, Партиздат, С., 1987 г., стр. 149-151

⁴⁶ Не бива да се забравя, че статията излиза в средата на 80^{те} години, т.е. по време на „перестройката“.

⁴⁷ Стоян Михайлов е Секретар на ЦК на БКП по това време

⁴⁸ Фактът, че партийното издателство „Партиздат” допуска препечатка на статията в: Михайлов, Стоян, Оптимално функциониране на социалното управление, Партиздат, С., 1987 г. говори сам по себе си

⁴⁹ Михайлов, Стоян, Оптимално функциониране на социалното управление, Партиздат, С., 1987 г., стр. 155

⁵⁰ Интервю с Борис Попиванов, Министерските оставки са социален отдушник, публикувано на 11.09.18 в 10:40,| обновен на 11.09.18 в 11:22, <https://www.bnr.bg/plovdiv/post/101017464/ministerskite-ostavki-sa-socialen-otdushnik>

властта. Съпровождащата това кампания го представя като прегрешил по партийно-идеологическа линия.

Други препоръчвани от Стоян Михайлов отдушници са запаянковщината, вицологията, хобитата. „Социалистическата”⁵¹ номенклатура умело използва тези възможни отдушници – и преди, и след статията.

Теодора Георгиева казва: „Но най-важна като идеен и хронологически репер за промените във възгледите на управляващите към света на младежта (и не само) е статията „Социалните отдушници” от края на 1985 г. на Стоян Михайлов – секретар на ЦК на БКП по въпросите на идеологията. В тази статия Михайлов препоръчва развитието на клубове и инициативи на базата на хобита. Така се разрешава сформирването на фенклубове на големите групи – като на братя Аргирови и Роси Кирилова. Освен това вече утвърдени групи като „Щурците”, „Сигнал” започват да се припознават от режима като „свои” и техните членове – самият Маричков, например, биват „ползвани” като председатели на журита, които имат известна филтрираща роля по отношение на групи и феномени, които режимът изцяло възприема като чужди.

Любопитното е, че се възлагат големи надежди на комсомола да усвои пространството, освободено за развитието на субкултури – така се стига до куриозното честване на два Джулай морнинг – на 1 юли 1989 г. единият е организиран от старата хипария, а вторият – от Окръжния комитет на комсомола във Варна (Премянов), на който са поканени да свирят групи като „Ера”, „Атлас” и т.н.”^{52, 53}.

Не случайно се стимулираше огромното внимание към футбола. Гунди беше национален герой.

Не случайно се търпяха и критични вицове спрямо Тодор Живков. „Благодарение на един сполучлив виц дадена трудност в живота на хората се преживява по-леко, създава се спонтанна духовна спойка за отхвърляне на отрицателното, за осмиване на карикатурното, за осъждане на егоистичното и антиобщественото”⁵⁴. Спомням си за един такъв сполучлив виц за Тодор Живков и за живеещия в родопското село Кутела Мазен Метю, голям специалист на чевермета. Един ден участвал в правенето на чеверме за Тодор Живков. И Тодор Живков го попитал: „Как си, Метю? Какво правиш?”. А Метю отговаря: „И аз като Вас, другарю Живков – от чеверме на чеверме...”. Не случайно се търпяха и афоризмите на Радой Ралин... Всъщност те играеха ролята на допуснат и приет за допустим отдушник от страна на властта.

Чавдарската, пионерската и комсомолската организации се грижеха за това децата да имат хобита, странични занимания – за да им насочват вниманието към дейности и мисли, които номенклатурата смята за целесъобразни.

И още, авторът в статията препоръчва: „Когато се налага да се предприемат „непопулярни” мерки по даден проблем на общественото развитие, за които предварително се знае, че ще предизвикат определено недоволство, би било целесъобразно, дори необходимо, да се планира използването на подходящи социални

⁵¹ Аз съм привърженичка на тезата, че предишният период е бил форма на държавен капитализъм. Затова терминът „социалистически” е в кавички.

⁵² Георгиева, Теодора, Субкултурите.- в. „Култура”, бр. 13, 05 април 2013 г., <http://newspaper.kultura.bg/bg/article/view/20812>

⁵³ Бих искала да обърна внимание на факта, че голяма част от същите тези певци след 10 ноември смело се обявиха за най-големи дисиденти, забравяйки за сътрудничеството си с режима. Взеха да пеят, че никога няма да бъдат комунисти, атеисти и т.н. Да, наистина, в новите времена това е твърде неудобно...

⁵⁴ Пак там, стр. 171

отдушници за свеждане до минимум на възможното недоволство”⁵⁵. Например разяснителна работа.

В защита на „социалистическата” власт Стоян Михайлов прави разлика между отдушниците в западните страни и в „социалистическите” страни. Твърди се, че във вторите не се използва демагогията и двупартийната политическа система /като в САЩ/. За демагогията е трудно да се приеме, че не е използвана от номенклатурата. Едва ли има политически режим по света, който да не опира в различни моменти до нейната помощ. А твърдението, че в САЩ двупартийността на политическата система е изключителен социален отдушник е напълно правилно. Но в същото време чрез това напомняне за ролята на двупартийността като отдушник се утвърждава нормалността, ефективността и моралността на едностранния „социалистически”, недемократичен политически режим. Всъщност българският политически режим формално беше двупартиен, защото съществуваше БЗНС, но на практика неизменно управляваща партия беше БКП. Но съществуването на БЗНС играеше някаква роля на отдушник, за намаляване на недоволството от това, че няма реален политически плурализъм.

Авторът твърди и че социалдемократическите партии се използват за социален отдушник в капиталистическите общества. Напълно споделям това твърдение. Твърде често тези партии, когато са във властта, не съдействат особено много за олевяването на националната политика в съответните страни. Но самите им названия, самите им претенции за лявост са средство за успокояване на масите, за подхранване на търпението им, за формиране на надежда, че те ще застават зад лява политика. Както става днес с Китайската комунистическа партия, която гради капитализъм с претенцията, че гради комунизъм. И тази претенция се използва като аргумент от много автори и прослойки да подхранват надеждата у ляво мислещи хора, че комунистическото общество е възможно.

От началото на прехода досега номенклатурната класа от времето на „социализма” все още не е получила признание за направеното преди 1989 г., за развитието на всички обществени сфери, за модернизацията на България. Напротив, доминиращо в общественото пространство, в масовото мислене остава и до днес критичното отношение към нейната политика, въпреки нарастващите елементи на носталгия по „онова време”.

Много малко са авторите в България, които повече или по-малко открито дават положителна оценка на този период. Още по-малко са авторите, които ясно открояват положителната роля на номенклатурната управляваща класа⁵⁶. Достойно за уважение е мнението на Трендафил Митев, който на тридесетата година от началото на прехода открито квалифицира периода като четвърти „златен век” в българската история. За съжаление той квалифицира като „златен век” само периода между 60^{те} и 80^{те} години. А всъщност годините между 1944 г. и 60^{те} години подготвят разцвета на българското общество през следващите две десетилетия. Независимо от по-голямата степен на репресивност спрямо някои прослойки от хора. Те са логически свързани. Така че, ако ще се говори за „златен век”, то той трябва да се определи в рамките на 1944 и 1989 г. „Златният” характер на периода Трендафил Митев извежда от факта, че тогава е „реализиран най-мащабният модернизационен проект във всички области на живота”⁵⁷. За съжаление, заслугата за модернизацията се приписва от автора само на

⁵⁵ Михайлов, Стоян, Оптимално функциониране на социалното управление, Партиздат, С., 1987 г., стр. 172

⁵⁶ Това са тези, които поддържат тезата за „социализма” като държавен капитализъм – със сигурност Георги Найденов и Петя Пачкова, с известно приближение още няколко български учени

⁵⁷ Юбилеите са време за равностетка и поука /интервю с Трендафил Митев.- в: Поуките от историята за ефективността на политиката, Издателски комплекс – УНСС, София, 2020 г., стр. 34, 37

българския народ, като се negliжира ролята на „социалистическата” номенклатура като управляваща класа. Но въпреки тези критични моменти, авторът би могъл да бъде похвален за гражданската си смелост като учен да каже истина, която повечето учени се въздържат да изречат, въпреки, че имат подобна оценка на периода.

Всъщност, тази част от номенклатурата, която свали Тодор Живков от власт, която задвижи прехода, която остана активна след 1989 г. и се превърна в двигател на общественото развитие, беше заинтересована да представя новото общество като качествено различно от старото, като по-прогресивно. И насаждаше сред масите последователно и активно това разбиране и неблагодарност спрямо дейността на номенклатурата по времето на „социализма”. Нейните наследници също „по-скоро са склонни да прикриват факта на наследствената си „обремененост”, отколкото открито да се гордеят със заслугите на майки и бащи”⁵⁸.

Другата част от номенклатурата, която не стана икономически елит, подпомогна това необективно отношение към периода преди 1989 г. и към собствените си приноси за общественото развитие⁵⁹. В това отношение тя съдейства на първата част от номенклатурната класа, която осъществи и насочи процесите по време на прехода и към която втората част като цяло има отрицателно отношение. Но със своето необективно, ненаучно отношение към периода на „социализма” съдейства на идеологизираното, манипулативно, антинационално, ненаучно интерпретиране на онзи период от страна на активната част на номенклатурата.

Първата, активната част от номенклатурата и нейните наследници предпочитат вместо благодарност за минали заслуги да се задоволят с елитна социално-икономическа позиция в настоящето и за бъдещето. Икономическият им просперитет и влиянието им върху общественото развитие като ядро на сегашната управляваща капиталистическа класа им служи като предостатъчен социален отдушник, чрез който по-лесно преглъщат неуважението и омразата към себе си от страна на масите.

А за другата част на номенклатурата, която не се включи активно в икономическите процеси след началото на прехода и не продължи да заема елитни позиции, остана като основен социален отдушник критичността към дейността на бившите им съратници и към основните тенденции в социалното развитие. Тези хора и до днес не могат да се възприемат като представители на бивша управляваща капиталистическа класа по времето на „социализма”. Комунистическата им закалка, искреното им убеждение, че са били представители на народа им пречи да направят това. Биха го усетили като предателство. Макар че в статията за отдушниците личи точно погледът на представител на управляващата класа. Който иска да убеди масите, че трябва по-спокойно и търпеливо да понасят негодите на живота, с които номенклатурата по някакви причини не се справя. Акцентирайки на негативните явления по времето на „социализма” /част от които са напълно „нормални” за всяко общество в такъв етап на развитие/ такива представители на номенклатурата обезценяват огромните си постижения за модернизация на страната. И съдействат на другите отрицатели на постиженията на онзи период.

Новият обществен елит по време на прехода се нуждае от поддържане на идеята за качествената различност на двете „системи” – на капиталистическата и „социалистическата”. По този начин му е по-лесно да убеди публиката, че е нещо качествено различно, че е носител на качествено различни от „социалистическите” обществени отношения, че носи действително светлото бъдеще на раменете си. Тази

⁵⁸ Пачкова, П., Елитът на прехода, М-8-М, София, 2003, стр. 250

⁵⁹ Например в книгата си Стоян Михайлов „Сталинисткия тоталитаризъм“, М-8-М, С., 2000 г. акцентира на отрицателните характеристики на режима, на насилието и др. под. Не свързва постиженията на режима с неговия характер и ролята на номенклатурата, а ги представя като случайно съпътстващи ги

идея изигра ролята на важен социален отдушник за масите, на средство за създаване на положителни очаквания и емоции спрямо новите обществени отношения. Отрицателните емоции се насочват не към капитализма като обществена система /което би станало, ако се признае, че така нареченият „социализъм“ е бил негов вариант/, а към идеята за комунистическо общество /след като „социалистическото общество“ е крахнало, рухнало, катастрофирало и други подобни квалификации/.

След като се твърди, че „социализмът“ е рухнал, бил е безсмислен и неефективен експеримент, донесъл е на народите само репресии, некачествена икономика и т.н., то частнособственическият капитализъм изпъква отново като по-качествена обществена система, тъмните петна по лицето му се отдалечават в миналото и се размиват. Отнасят се само до миналото преди 9 септември, а то е много надалеч от новите поколения. Освен това в новите учебници по история то е представено по-доста миловиден начин⁶⁰. И повечето хора го обикват и смело пращат децата си в съответните капиталистически страни.

Всъщност и номенклатурният елит по времето на „социализма“ се ползваше от същия вид отдушник. За да се убедят масите, че участват в строителството на най-справедливото общество, нямащо нищо общо с капиталистическото, тези общества се обявяваха за коренно различни по принцип. Действителността в капиталистическите страни се критикуваше обилно, а в „социалистическите“ – пестеливо. И умело се прикриваше единната им същност.

Всъщност основна разлика между трите етапа на българското капиталистическо развитие може да се търси в степента на тяхната икономическа ефективност и тяхната социалност, а не в характера на обществената система. Периодът от 1878 г. до 1944 г. се характеризира със сравнително бавно модернизиране на страната. В края на периода България все още е една аграрно-индустриална капиталистическа страна. От гледна точка на степента на социалност на политиката може да се каже, че се полагат само основите на една съвременна социална система, характерна за индустриалното общество.

Периодът от 1944 г. до 1989 г. е характерен с ускоряване на индустриализацията, урбанизацията и всички процеси и явления, които характеризират едно ускорено развиващо се капиталистическо общество. България става индустриално-аграрна страна. Степента на социалност на политиката е съотносима с тази на развитите капиталистически страни. Всъщност ускореното развитие на всички елементи на социалната политика в бившите „социалистически“ страни става допълнителен фактор за развитие на социалната политика в развитите капиталистически страни по линия на конкуренцията между двата лагера. Терминът „социална държава“ или синонимът „държава на благоденствието“ се отнася и за единия, и за другия тип страни. Дори в някои отношения бившите „социалистически“ страни задминават развитите капиталистически страни – по всеобщността на образованието, по степента на равенството на половете и етносите, по системата на здравеопазване и т.н. Например в системата за социално осигуряване няма осигурен социален риск „безработица“. Но това не е защото номенклатурата не се грижи за безработните, а защото няма такива. Този риск става осигурен едва след 1989 г. и за съжаление се превръща в един от най-важните за оцеляване /а не благоденствие!/ на твърде много хора. И това е важен показател за характера на социално-икономическите процеси и социалната политика на управляващата класа.

В третия етап от българското капиталистическо развитие, след 1989 г., всъщност е налице деградация по всички линии – деиндустриализация, безработица, намаляване

⁶⁰ Пачкова, П., Теорията за държавния капитализъм – недолюбвана и неизползвана. – сп. Международна политика, кн. 3, 2010 г., стр. 67

на населението по икономически причини, деградация на социалната политика. И в тази обстановка е твърде важно за управляващата класа и нейния елит какви отдушници ще използва за да поддържа отрицателните емоции на населението в някакви управляеми граници.

Социалните отдушници за неелита, за обикновения човек по време на прехода са твърде много и с най-различен характер.

Основен икономически отдушник беше отварянето на границите и възможността да се емигрира. Тази възможност разбира се беше идеологически обогатена, представена като демократична характеристика на новия елит, като най-нормалното нещо на света, като порив към свобода на личността. Всъщност по-голямата отвореност на режима не произтича от по-голямата демократичност, хуманност и др. под. красиви характеристики на режима. Отварянето на границите беше резултат от насоките на икономическото развитие, външнополитическите приоритети, както и от нуждата част от „излишното” население, за което не може да се осигурят работни места, да се ориентира извън страната, за да се облекчи управленския товар върху елита. Всъщност, по-голямата степен на свобода беше, и е, за сметка на много други права и блага на емигрантите и техните близки.

Друг икономически отдушник беше и продължава да бъде възможността да се краде – собственост и всякакви други блага. Този отдушник касае представителите на всички видове елити. В предизвиканата и поддържана дълго време ситуация на хаос и беззаконие те имаха възможност да окрадат каквото можеше от така наречената „общонародна” собственост. Продължават да крадат в големи мащаби от работниците чрез нередовно, нелегитимирано и т.н. заплащане на труда им.

Този отдушник се отнася и за масите. Голяма част от обикновените хора крадат – от собствеността, от здравето, от щастието на други хора. По линия на обикновената криминална престъпност, по линия на участието си в производството на вредни за здравето на клиента стоки и т.н. Законите и правната система разрешават до голяма степен това поведение. А и техният морал се приспособява към действителността.

Основен идеологически отдушник беше идеализацията на демократичния политически режим успоредно с демонизацията на предишния режим. Този отдушник доста време ефективно служеше за отпращане на всички недоволства към предишния режим, чрез обясняване на всички проблеми на хората след 1989 г. с наследството от него.

Един от най-важните отдушници беше по линия на разцвета на масовата култура⁶¹ в най-лошия ѝ вид. Всички управляващи елити използват с пълни шепи възможностите, които предоставя масовата култура за ориентиране на съзнанието и поведението на хората в определена посока. Масовата култура в България следва плътно насоките на развитие на масовата култура в развитите капиталистически страни и най-вече в САЩ. Оттам се черпят модели на производство на масов продукт. Оттам се черпят произведения на масовата култура, теми, образи и т.н. Стимулира се неинтелигентността, политическата неграмотност, цинизма, потребителската психология, прекаляването със секса, алкохолизирането и наркотизирането. Чрез всичко това масите се учат да се забавляват с нискокачествен културен продукт, да насочват негативизма си в удобна за елитите посока.

По време на „пандемията” установих още един факт в това отношение. Оказа се, че има няколко телевизионни канала, които предоставят на публиката по-стойностни филми, представящи действителността в по-реалистичен и сложен вариант – скандинавски, немски, кипърски, гръцки и т.н., малко по-далеч от моделите на

⁶¹ Вж: Пачкова, Петя, Политическа социология, УИ „Неофит Рилски“, Благоевград, 2009 г.

американската масова култура. Но тези канали, предполагам, че не случайно, обикновено не влизат в предлаганите пакети от канали. За тях трябва допълнително да се заплаща. С други думи те са предназначени не за най-обикновената телевизионна публика. Но за да дозапълнят свободното време на останалите в къщи граждани, бяха прикрепени безплатно и временно към обичайните канали, в които се предлагат доминиращо американски и доминиращо нискокачествени филми, продукти на масовата култура.

Според Георги Каприев „високата култура осигурява страничния поглед, разколебаваш „неизменността“. Той компрометира фатализма.

През последните поне седем десетилетия пазителите на актуално наличната у нас ситуация, тоест политическата ни класа в широкия смисъл на думата, проявяват верен нюх. Полагат се усилия за обезвреждането на този „страничен поглед“. Идеолозите на „неизменността“ са наясно, че не всички аспекти на жизнения стил се формират по свободен избор.

Българският „реален социализъм“, уродлива мутация на просвещенския модернизъм, рекламираше себе си като висш научен продукт. Науката и изкуствата трябваше да са носители на престиж. И те бяха такива в сферата на личното: бяха персонални „социални отдушници“. Разбира се, репресивната машина осигуряваше социално присъствие само на онези форми и феномени, които препотвърждаваха необходимия характер на наличното.

През последните три десетилетия се предприеха корекции. Прави се всичко възможно за компрометиране на високата култура не чрез цензура, а чрез лишаването ѝ от социален престиж. Масовите медии се надпреварват в окарикатуряването и обругаването на действителните ѝ носители. Държавата дава своята лепта чрез финансовите си механизми.

Високата култура няма как да има масов характер⁶².

Не мога да се съглася с твърдението, че няма цензура. Цензура, и то много сериозна, има, но се осъществява с други, по-прикрити механизми – например със споменатия от самия Каприев механизъм – финансиране. Не е необходимо да има забрани, след като има недофинансиране на високата култура, а щедро финансиране на масовата култура. Ефектът е същият както при „социализма“ – на пазара се появяват желаните от елита културни продукти.

Все по-голям съвременен тип отдушник стават социалните мрежи. Управляващите елити все по-умело използват възможностите им за направляване на недоволствата на масите, за минимизиране на отчуждението им спрямо режима. В социалните мрежи представителите на неелита доста неограничено могат да изливат презрението си, омразата си, болката си. Това минимизира натиска им срещу управляващите прослойки под формата на по-сериозни, застрашаващи ги форми. А направляването става и все повече не просто като предоставена свобода за изразяване на недоволствата, но и като пряко влияние върху общественото мнение чрез тролове, блогове, сайтове и т.н. на хора, изглеждащи като независими източници на мнения.

„Според народопсихолога проф. Николай Данчев във Фейсбук българинът намира също и отдушник, чрез който да освободи натрупаната и дълго съдържана енергия, да сподели своите болезки и вълнения, да изрази мнението си за управляващите, така както го е правил някога в кръчмата.

Във Фейсбук ние сме по-откровени, по-освободени, казваме свободно собственото си мнение... Така че във Фейсбук българинът свободно изразява себе си, без да се съобразява с това, че може да бъде санкциониран по някакъв начин.

⁶² Каприев, Георги, В. Сега, 03 Ноем. 2018, <https://www.segabg.com/taxonomy/term/3595>

Хубаво е, защото внася малко радост в живота на хората, разтоварва ги, действа им развлекателно, освобождава ги от ненужна енергия. Знаете, казаната дума, дали ще бъде устно изречена лице в лице или по електронен път, все пак освобождава една определена енергия. Тази енергия не бива да се задържа вътре в нас, защото тя поражда болестни състояния в хората. Доказано е, че един от най-големите рискови фактори в човешкия живот е задрямалата, съхранявана и сериозно задържана енергия в човешката психика. Това, от своя страна, води до увреждане и на другите системи на човешкото тяло⁶³.

Но вече много хора усетиха и пряката цензура в социалните мрежи – прекратява се достъпът на техните профили до мрежата когато твърденията им са неприемливи за официалната пропаганда.

По време на прехода ролята на огромен отдушник като средство за намаляване на отчуждението, за разлика от времето на „социализма“, играят гражданските организации, протестната дейност на масите⁶⁴. Голямата степен на свобода за тяхното развитие и дейност по време на прехода се представят като доказателство за добронамереност и чуваемост от страна на елита спрямо волята на неелита. Представят се и като особено полезни за житието-битието на народа.

А всъщност тези дейности до голяма степен са резултат от липсата на грижа от страна на управляващата класа и нейния елит за решаване на много от проблемите на обикновените хора. И натоварват гражданите да се занимават с решаването на проблеми, които би трябвало да са приоритет на съответните държавни институции. А чрез своите протести и граждански организации гражданите се опитват сами да се погрижат за решаването им. От друга страна, тези форми на гражданска активност имат своите принципни ограничения от гледна точка на възможността им за влияние върху общественото развитие⁶⁵. Изразявайки волята си, обикновените граждани имат не особено голяма възможност за влияние върху решенията на елита. Тяхната гражданска активност играе повече ролята на социален отдушник, на успокояване на масите в смисъла на Стоян Михайлов, отколкото на реален властови ресурс за въздействие върху съответните политики. Играе ролята на място, на което да си излееш мъката, но далеч не винаги изливането на тази мъка може да доведе до решаване на проблемите.

По времето на „социализма“ вицологията има по-важна роля като социален отдушник. Защото много от мислите и отношението на хората към властта не могат да се изразят в прав текст /например на един митинг/ и във вицовете се намира удобна среда за завоалирано изразяване на мнение. По време на прехода възможностите за изразяване на откровено критично отношение /социални мрежи, протести, медии/ са много повече и вицологията позагълхна. Активизира се например по време на ситуацията с коронавируса. Но част от нападките срещу представителите на властта бяха изказани и в прав текст.

В изключително важен социален отдушник през целия преход се превръща религията. Религиозността се насърчава с всички възможни средства. Желанията и недоволствата се пренасочват към Господа⁶⁶.

⁶³ Българинът намира отдушник в социалните мрежи, публикувано на 27.05.11 в 11:19, <https://www.bnr.bg/radiobulgaria/post/100229640/bylgarinyt-namira-otdushnik-v-socialnite-mreji>

Марков, Боян, Политолог: Протестите срещу властта са социален отдушник на напрежението. От Втората световна война насам не е имало извънредно положение, <https://eurocom.bg/new/politolog-protestite-sreshchu-vlastta-sa-sotsialen-otdushnik-na-naprezhenieto>

⁶⁵ Пачкова, Петя, Борбите на българите по време на прехода, УИ „Неофит Рилски“, Благоевград, 2015 г.

⁶⁶ Виж по въпроса: Пачкова, П. (2015). Преход и десекуларизация, в: Преструктуриране на политическото и идеологическото пространство в България, Европа и света, УНСС, София, стр. 303-314;

Ролята на отдушник играе и външният вид на политиците, на представителите на различните видове елити, както и техните изразни средства.

Тодор Живков например едва ли от невъзможност да научи произнасянето на думите „социализъм” и „капитализъм” ги произнасяше като „социализъма” и „капитализъма”. По-скоро така се опитваше да смалява дистанцията с масите. По подобен начин и днес Бойко Борисов се изразява простовато, на места цинично, по подобие на изразните средства на голяма част от бързо опростяващия български народ. И това се харесва на тази част от народа. А по-интелигентните хора, които гласуват за него, защото им защитава интересите, се подсмивват иронично и търпят този управленски механизъм, това насилие над слуха им.

Принципното отношение на управляващата номенклатура по времето на „социализма” и на сегашната капиталистическа класа към ролята на социалните отдушници е идентично. И двете осъзнават огромното им влияние в управленския процес и ги използват пълноценно. Това е само един от примерите за приемственост в българското развитие в противовес на доминиращата от началото на прехода теза, че в българското развитие няма приемственост, непрекъснато се започвало отначало и други подобни наукообразни, но ненаучни постановки.

2.3. Отчуждение в сферата на образованието и науката

Увеличаването на младежката безработица и бедност, маргинализирането на огромни слоеве от млади хора от етническите и религиозни малцинствени групи, тяхното лишаване от цел и професионално бъдеще, увеличаването на семействата, които не стимулират децата си да се образуват води до отчуждаването на младите от образователната система. Деграцията на образователната система е свързана с все по-голяма демотивираност за учене, отчуждаване от процеса на обучение, от преподавателите и учителите.

При „социализма” сферата на образованието е място, където етносите се сближават. Има позитивна дискриминация /квоти и други механизми/, чрез които децата на българските турци и ромите имат възможност интензивно да си увеличават образователното равнище. Сближават се с българчетата. В днешно време системата за образование функционира така, че много ромчета отпадат и се отдалечават от българчетата. Част от българските турчета също отпадат от светската образователна система или друга част започват да се ориентират към религиозно образование. Поради бедност, поради активната дейност на религиозни вътрешни и външни субекти. Така че и част от българските турчета се отдалечават от българчетата. Част от бедните българчета отпадат от образователната система и се отдалечават от тези българчета, които имат възможност да учат.

По тази линия расте отчуждението между все по-различните по своето образователно равнище прослойки от хора. При „социализма” те лека-полека се сближават, а сега се отдалечават една от друга. Расте презрението на по-образованите към ниско образованите и неграмотните хора. До степен все повече хора да искат орязване на възможността на неграмотните хора да гласуват. Расте нежеланието на по-

Pachkova, P. (2017). Religion and politics in the modern world - main trends. – In: Runway world, liquid modernity and reshaping of cultural identities, heritage, economy, tourism and media, Ohrid, стр. 19-27; Pachkova, P. (2018). Religion and Universal Values, - in: Studies in Humanities and Social Sciences, Center for Open Access in Science, Belgrade, Serbia, p. 133-141
file:///D:/petia/knigi%20i%20statii%20na%20drugi/S%20moi%20tzitati%20i%20publ/E-conference-Belgrad.pdf; Пачкова, П. (2019). Предизвикателства пред религиозния мениджмънт в съвременния свят, В: XVII Международна научна конференция "Е-управление", Изд. на ТУ – София, София, стр. 809-815, ISSN 1314-6327

образовани родители да дават децата си в учебни заведения, в които учат деца на по-необразовани родители. Като се прибави и напрежението по етническа линия може да се каже, че се засилва сегрегацията между различни категории деца. Масово в селата, където има роми, те остават в училището и детската градина, а българчетата отиват да учат в съседния град.

При „социализма“ срещу дипломата стои в много по-голяма степен възможност за професионална реализация. Затова и учениците, и студентите са в много по-малка степен отчуждени от учебния процес, в много по-голяма степен го смятат за полезен за себе си и обществото. Изобщо така нареченият „социализъм“ е може би единственият период от капиталистическото развитие на съответните страни, в който капиталистическата класа под формата на номенклатура е била заинтересована да включи в производствена дейност цялото население. Тази заинтересованост на номенклатурата се изразява във всеотдайните ѝ усилия да ликвидира неграмотността /което в България става към края на 50^{те} години/, както и да увеличава образователното равнище на всички българи. Във всички останали периоди на капиталистическо развитие управляващата класа е заинтересована от поддържане на известно количество безработни хора, така че не се грижи и за образованието им. В различните периоди това количество ту се увеличава, ту намалява.

„Това разединяване в учебния процес е характерно и за по-развитите държави. „Scales (1996), позовавайки се на образованието във Великобритания, заявява, че 40% от студентите във висши учебни заведения и близо 50% от учениците в гимназията¹⁸⁹ съобщават, че са се откъснали от образователния процес. Райли и Rustique-Forrester (2002) включват в книгата си раздел за недоволните студенти във Великобритания. Младите хора говорят, че ученето е скучно и почти еднакво заявяват, че връзките са били малко между това, което са срещнали в училище и това, което са преживели навън от него. В Англия младежката служба на окръг Хемпшир има като една от нейните цели в стратегическия им план за развитие за 2000–2003 г. всяка област да създава проекти, които ще са от полза за младите хора, които са отчуждени от образованието и/или тяхната местна общност (Окръг Хемпшир, 2000). Алиансът за отлично образование, базиран в САЩ, цитира констатации от семинар на Форум за американска младежка политика, където се заявява, че днешните студенти чувстват сякаш висшето училище е без значение, че часовете са скучни и че те просто изчакват времето, докато се случи нещо важно”⁶⁷.

Процесът на отпадане на деца от училище и в развитите страни, на увеличаване на мисленето, че образованието е скучно, ненужно и т.н. е естествена последица от намаляването на работните места, от тенденциите в икономиката, в социалните взаимоотношения. Така че тази тенденция не може да се преодолее само със социална политика от сорта на търсене на тези деца, на дневни центрове и т.н. Може да се преодолее само с промени в икономиката, които дават работа, шанс за развитие и оттам всичко останало. Вместо преразпределяне на работното време по посока на намаляването му, така че да има работа за всички, в американските филми всеки ден гледаме като за пример образи на жени и мъже, които са готови да работят денонощно. И това се насърчава като мислене.

Воплите за това, че трябва да се върнат децата в училище, ако не са съпроводени с икономически промени, ще си останат вопли. А връщането на тези деца в училище е безсмислено. Защото имайки образование без възможности за работа в тях нараства разочарованието. Затова и воплите за неграмотните деца в неразвения свят са само

⁶⁷ Tungaraza, Frida and Margaret Sutherland Capturing the Minds of a Lost and Lonely Generation International Journal of Technology and Design Education (2005) 15:187–198, DOI 10.1007/s10798-005-8279-z, pp. 190

вопли, ако няма мерки за развитие на работни места в съответните страни. Жестоко е само да им се увеличава образованието и да им се създават очаквания за резултати от образованието, които после не могат да се задоволят. Има известна демагогия, освен може би хуманизъм, в това западните хора от тяхната камбанария да плачат за неграмотните деца в Африка например. Щом техните икономически и политически елити не са взели мерки за образоването на тези деца, значи са им ненужни образовани деца. И докато не им станат нужни, едва ли западни учени и благотворители трябва прекалено да се месят в тези процеси.

Това е като с внедряването на идеите за еманципация там, където няма условия за нея.

Ние искаме африканските деца да са образовани, а като нямат работа срещу това образование какво ще правят? Може би ще емигрират към нашите страни, където също имаме излишък от население и то по-образовано. И където все повече се затваряме в националните си граници... Така че аз лично не бих писала такава статия с плач, че тези деца не са образовани.

Голяма част от днешните деца смятат учебното съдържание за скучно, а те и родителите им – за ненужно, защото не виждат перспективата за използването му. За много от тях е разкъсана бъдещата връзка между образование и работа.

Расте отчуждението на младите хора към научното познание, но расте сближаването им с религиозното знание, образователното им ниво за това как да се престъпва закона, как да се извършват престъпления, как да се използват наркотици, алкохоли, цигари, видове секс.

Расте отчуждението на учащите се спрямо другите участници в образователния процес – учители, преподаватели, съученици и състуденти, спрямо образователните институции⁶⁸.

Според проучванията на Seeman отчуждението е психологическо „състояние на ученика, което се изразява в чувство на импотентност (неспособност да се справи с академичните задачи), безсмисленост (непредсказуемост на резултатите от обучението) и самоотчуждаване (несъответствие между съдържанието на учебните задачи и това, което ученикът намира за интересно или ценно)“⁶⁹.

В училище демонстрацията на богатство от страна на някои по-богати деца води до формиране на лоши чувства у по-бедните, до отчужденост между тези две прослойки и то до високи степени, водещи до силни емоционални състояния у победните деца. А тази демонстрация от страна на техните бащи и майки е още по-голяма в страни като България. Тя е характерологична особеност за част от така наречените „новобогаташи“, за които източник на самочувствие е не толкова тяхната способност да работят и постигат успехи, а показността на благоденствие.

Расте отчуждението в рамките на студентската общност – между ученолюбивите и неученолюбивите, между дисциплинираните и недисциплинираните студенти. При „социализма“ в много по-голяма степен студентите посещават занятия, стараят се да учат. В много случаи тези, които не идват на занятия, обикновено имат основателни причини. В днешно време все по-голяма част от студентите не ходят на занятия не само поради обективни причини, но и поради формирана недисциплинираност, леност, пристрастеност към губенето на време в дискотеки и заведения, към алкохолизъм и наркомании. Тези неоснователни причини за отсъствия увеличават негативните

⁶⁸ Пачкова, Петя, Деграцията на образованието - причини и следствия.- в: Анализ на действащите и разработване на нови високоефективни стандарти в образованието, София, 2016 г., стр. 98-111

⁶⁹ Barnhardt, B., and Ginns, P. “An alienation-based framework for student experience in higher education: new interpretations of past observations in student learning theory” Higher Education, 2014, vol. 68, no. 6, pp. 789—805, pp. 794

настроения към тях у ученолюбивите студенти, които се „хабят“ да ходят на занятия, да си изпълняват ангажиментите като студенти. Сред последните нараства нежеланието да споделят с непосещаващите занятия записки от лекции, информация или други подобни важни за студента подробности за учебния процес, които биха им съдействали да си научат материала, да се подготвят за изпит, да си уреждат административното положение и т.н. По тази линия нараства враждебността в рамките на студентската общност между едните и другите, отчуждеността между тях.

Част от еднокурсниците не се познават дори физически. Все по-рядко се забавляват заедно. Намаленият брой студенти в много специалности, плюс не посещаването на занятия на все по-големи части от тях, унищожават емоционалността на учебния процес и на свой ред демотивират за учене и за общуване. Липсва елементарна степен на общуване между преподавателите и нарастващ брой студенти, както и между самите студенти.

Дистанционните форми на образование са условие за качествена промяна в образователния процес. При недистанционните форми по горната логика намалява степента на общуване и сближаване между студентите и между тях и преподавателите, изпарява се очарованието на студентския живот. А при дистанционните форми на обучение това сближаване изобщо не е опция, то принципно не се залага като характеристика на учебния процес. При електронното обучение се увеличава отчуждението – няма задушевност, човешки емоции, приятелства.

Ситуацията с ограниченията поради COVID 19 допринесе също за отчуждението в учебния процес – и при студентите, и при учениците. Към другите фактори се прибави и страхът от физическата близост.

Новите технологии улесняват дистанционното обучение. Но то води до отчуждение и самота. И за преподавателя, и за обучаващия се. То не е равно на другото обучение по интензивността и характера на общуването при обучението. Присъственото обучение си остава приоритет и възможност, цел на елитните обучаеми, на елитните учебни заведения.

Причина за това отчуждение може да се открие и във факта, че студентите изпълняват задачи, чиято цел е да развият конкретни набори от умения, които са важни на практика само в академичния периметър и имат пренебрежимо малко значение за контекста на реалния живот⁷⁰. Защото част от завършилите студенти няма да успеят да се пласират на пазара на труда според квалификацията си.

Преписването, надлъгването с преподавателите, липсата на мотивираност за учене са израз на отчуждеността на голяма част от студентите от учебния процес. Тези студенти не потъват в него, не го възприемат като нещо важно за личността, а като нещо чуждо, неприемливо трудно, полезно не със знанията, а с дипломата. Отчуждеността спрямо ученето се компенсира с приближеност към алкохола, наркотиците, секса, забавленията, престъпленията, губенето на време.

Нараства и отчуждеността сред преподавателите спрямо учебния процес и в рамките на учебния процес. Намалява удовлетвореността от труда им, увеличава се песимизмът относно неговия смисъл. Намаляването на броя на студентите, на тяхното качество и мотивираност води закономерно до това. „Пандемията“ допълнително усложни ситуацията и затвърди тенденцията.

Заедно с увеличаването на реалното отчуждение расте и интересът към анализ на отчуждението в сферата на образованието. През последните години теоретичният интерес към разбирането на отчуждението като цялостен проблем в контекста на образованието започва да нараства отново. Според С. Ман преживяването на

⁷⁰ Sidorkin, A.M., In the event of learning: Alienation and participative thinking in education. Educational Theory, 2004, vol. 54, no. 3, pp. 251–262

отчуждение се дължи на съвременните особености на социалната среда, където висшето образование става все по-голямо изискване по подразбиране и все по-малко - осъзнат избор на човека. От учащия се се изисква успеваемост и успех, а не познавателна сложност; изпълнение на задачи, но не и независимо творчество. Предизвикателствата на новата образователна среда, неравенството във властовите отношения „учител-ученик”, формалните подходи към оценяването – всичко това води до факта, че отчуждението се превръща в защитен механизъм за ученика, което му позволява да запази своята идентичност, без да задава въпроси за смисъла. Според С. Ман отчуждението на учениците може да бъде намалено чрез съпричастност и откритост от страна на учителите, осигуряване на психологически безопасен климат за учениците (уважение, приемане, некритичност към неясни, нелогични или иррационални прояви на творчество), преразпределение на властта (демократизация на учебния процес) и също така внимание от страна на учителите към изброените източници на изключване в образователната среда⁷¹.

„Според ранните проучвания в САЩ, тежестта на редица показатели за изключване е по-голяма при учащи се с нисък социално-икономически статус и сред етническите малцинства. Получени са обширни данни за връзката на отчуждението на учениците с характеристиките на училищната среда: високо ниво на изключване (безсмисленост, липса на норми, безсилие) на учениците е характерно за училищата с контролираща образователна среда и ниско ниво на ентузиазъм на учителите. На индивидуално ниво показатели за отчуждение на учениците в средното училище се свързват с ниско ниво на самочувствие и интерес към ученето, отсъствия, проблеми с поведението. Установени са връзки между отделни показатели за отчуждение при подрастващите с употребата на алкохол и марихуана, опитите за самоубийство”⁷².

Мау „идентифицира четири измерения, които са ръководили изследванията на отчуждението в училищата. Те са: безсилие, безсмисленост, липса на норми и социално отчуждение. *Безсилието* се проявява, когато ученикът си поставя като важна дадена цел, но в същото време има ниски очаквания за реализиране на тази цел. Учителите и администраторите имат всички правомощия да посочат дали ученикът е успешен или не, а учениците са все по-критични и по-малко толерантни към техния авторитет. Според Brown et al. (2003), „когато учениците вярват, че могат малко лично да направят, за да повлияят на бъдещето си в училище, те се отчуждават от процеса”. Учениците научават, че техните оплаквания и опасения остават нечути и в крайна сметка бунтовни поведения като пропускане на часове, не занимаване с домашни, а нарушаване на училищните норми и правила заместват усилията за учене (Мау, 1992). *Безсмисленост*. Безсмислеността се отнася до въпроса за релевантността. Учениците могат да възприемат като ограничена връзката между настоящите очаквания за училищната работа и бъдещите изисквания за идентичност, зрялост и работа. Учениците, които не се чувстват важни или значими по позитивни начини, често ще търсят значение по отрицателни начини (Edwards & Mullis, 2001). *Липса на норми*. Тя се отнася до убеждението на учениците, че социалното неодобрение на поведението е необходимо за постигане на академичен успех и социално приемане. Браун и др. (2003) дават примери като измамата на тест, за да се получи добра оценка или похвала от възрастен, или вярване, че D е приемлива оценка. *Социално отчуждение*. Социалното отчуждение е резултат от неспособността на ученика или нежелание за интегриране в

⁷¹ Осин, Е.Н., Категория отчуждения в психологии образования: история и перспективы.- Культурно-историческая психология, 2015. Т. 11, № 4. С. 79—88, с. 82, doi: 10.17759/chp.2015110407 ISSN: 1816-5435 (печатный) ISSN: 2224-8935 (online) © 2015 ГБОУ ВПО МГППУ

⁷² Schulz, Lisa L., Targeting School Factors that Contribute to Youth Alienation: Focused School Counseling Programs, Journal of Instructional Psychology, Vol. 38, No. 2, p. 76-77

съществуващата мрежа на училището (Brown et al., 2003). Ученикът, който се чувства отчужден, обикновено не приема целите и ценностите на училището и е склонен да отхвърли училището и всичко, което стои зад него. Браун и др. описват като социално изолирани ученици тези, които не могат да назоват никого в училище, на когото могат да се доверят и рядко намират възрастен, към когото могат да се обърнат за подкрепа, или в училище, или у дома”⁷³.

При „социализма” комунистическата идеология, идеята за построяване на най-справедливото общество като идеологическа основа на образователната система сплотява хората, дори в последния етап от развитието на режима. Дори хората, които в последните години преди 10 ноември 1989 г. се борят срещу Тодор Живков, не се обявяват срещу нея, а срещу лошите управленци. В днешната образователна система има сблъсък на виждания за характера на обществото, неговото бъдеще и минало и това допълнително разединява учители и ученици, студенти и преподаватели.

В сферата на науката нараства процентът на тези научни изследвания, които се правят от учените с едни мотиви и цели, а след това резултатите от техните изследвания се използват за други цели. Научният резултат все повече се отчуждава от учения, от неговите изследователски мотиви. Стремещът да се пише само за индексирани списания е символ на отчуждението от истинското творчество. То вкарва прагматизма в научната дейност до степен, в която се оказва, че ученият е доста отчужден от автономното научно творчество, от вътрешната необходимост да твори, независимо от местата, на които публикува своите материали, независимо от точките, които това ще му донесе.

В сферата на науката учените биват принуждавани от системата да се отчуждават от своята истинска креативна насоченост, от самостоятелното творчество, носещо творческа радост и да се интересуват повече от формалните критерии за оценка на тяхната креативност. При „социализма” творческата активност е стимулирана в по-голяма степен с морални мотиви – като начин за усъвършенстване на човека и за съдействие на усъвършенстването на обществото, като път за достигане на светлото бъдеще. Комунистическата идеология с нейната обявена цел за постигане на най-справедливото общество вдъхновява учените в много по-голяма степен да правят изследвания в името на хуманизма и обществения прогрес, а не само в името на собствената кариера и финансово замогване.

В днешно време нараства броят на учените, които са впрегнати в измислянето на все по-чудовищни средства за воюване, за унищожаване на хора. Съвременните оръжия изискват труда на все по-големи количества учени. Все повече учени работят над изработването на нови видове вещества, биологични, химични и т.н. оръжия, чрез които да се унищожават хора. Все повече учени работят над изработването на унищожавачи децата ни компютърни игри. Хуманизмът като основа и цел на научното изследване отива на все по-заден план. Отчуждението на тези учени от другите хора расте.

В днешно време творческата активност става все повече средство за израстване в кариерата, а не за развитие на собствения творчески потенциал, за постигане на лични прагматични цели, а не за постигане на обществен прогрес. Материалният мотив все повече доминира над други мотиви за научна дейност – като обществена полезност на научните изследвания и творческа радост. Доминират прагматичните мотиви за творческа активност. Рейтингите, акредитациите и други подобни ритуали стимулират учения, преподавателя да пише, но не според собствения си творчески нагон и свободно да избира местата за публикуване на трудовете си, а целенасочено – в

⁷³ Пак там

индексирани издания за увеличаване на публикациите в тях и оттам издигане на рейтинга на съответната институция, а оттам и неговите възможности за кариера. При писането на дисертация се премества акцентът предимно от процеса на творческото изследване, на желанието да допринесеш за развитието на науката, към ролята на средство за повишаване на статуса на учения. Нараства формализмът и ролята на фалшификациите. Публикациите на учения са не толкова резултат на творчески порив, колкото път за придобиване на Hirsch Index (h-index). А това стимулира корупцията, плагиатството и производството на дисертации срещу заплащане⁷⁴, което е много често срещано днес, отколкото при „социализма”.

Поставянето на такава цел – публикуване в индексирани издания /а другото било губене на време/ между другото е и средство за канализиране на мисленето, на идеите на учените в удобни за управляващите света елити насоки, за минимизиране на демокрацията в тази сфера. Тъй като, ако има демокрация, трябва да се състезават различни видове издания, които не са минали през иглените уши на съответни цензуриращи ги структури. И би трябвало да се ценят самите публикации, а не изданията, в които са направени. При кандидатстването за висок статут на списанието естествено редакторският екип се стреми да не публикува текстове, които не съответстват на основните доминиращи идеологеми. Вместо да се демократизира системата, да има условия за сблъсък на идеи, тя се дедемократизира, бюрократизира⁷⁵. Вместо да има условия за разширяване на богатството от издания, целта е монополизирането им, концентрацията им в по-малко и оттам по-лесно контролируеми издания.

А това е обща тенденция в съвременния капитализъм. В медиите тази тенденция също е очевидна. Загиват малки и провинциални издания, по-близки до проблемите на местното население и растат столичните и големите издания, които са по-отчуждени от тези проблеми и по-лесно податливи на цензура.

2.4. Отчуждение в семейството, в съседските общности

Нараства отчуждението в семейството. Между партньорите, между тях и техните деца. Доказателства за това са:

1. Растящият брой на разводите;
2. Растящият брой на алиенирани родители /най-вече мъже сред тези, на които не се присъждат децата при развод, но все повече и на жени в същото положение/;
3. Растящият брой на безотговорни родители, които или не желаят, или не могат да се грижат за децата си поради бедност, маргинализация, алкохолизиране и наркотиизиране. За съжаление това се отнася все повече и за жените;
4. Растящият брой на семейства, в които се извършват престъпления – сексуално насилие върху партньорите, върху децата, убийства и т.н.;
5. Голямата мобилност на семействата или членове на семействата, растящият брой на емигрирали семейства или членове на семейства. Все по-често срещано явление е реалната отдалеченост на членове на семейството, в това число поради феминизацията на емиграцията;
6. Растящият брой на нежелаещи и страхуващи се да направят свое семейство хора, т.е. на несемейните;

⁷⁴ E.N. Osin (2017) The Category of Alienation in Educational Psychology, *Russian Education & Society*, 59:5-6, 256-273, DOI: 10.1080/10609393.2017.1408368, p. 257, <https://doi.org/10.1080/10609393.2017.1408368>

⁷⁵ Пак там

7. Растящият брой на хората, които не желаят да имат деца. Последните две категории хора са отчуждени от елементарна норма за продължаване на живота на обществото и за постигане на лично щастие – раждането на деца.

Тенденцията към увеличаване на разводите започва при „социализма“, защото тя е характерна за индустриализираното общество по принцип, а България по това време е в процес на индустриализиране. Но след 1989 г. тенденцията се задълбочава и ускорява и поради други много съществени причини.

„Световна е тенденцията към либерализиране на условията за развод. Американката в началото на 20 век е имала право на развод, но трудно е вземала това решение, защото след развода се е обричала на самота. Такова е било отношението към разведените жени. Днес е увеличено многократно чувството за свобода в семейните отношения, което води до по-лесно вземане на решение за развод – и при мъжа, и при жената.

Последните десетилетия са характерни с взривното нарастване на разводите. Уникална ситуация – никога не е имало толкова разводи колкото през последните десетилетия. Между 1951 и 1956 г. около 6 млн. двойки се развеждат, което води до появата на голям брой свободни (вече необвързани) жени. Социолозите определят това като Първата вълна на самотност в Китай. А днес те са много повече.

А разводите обикновено са свързани с усложняване на живота поне на част от бившите партньори и техните деца. Негативният опит у част от разведените хора, както и у част от техните деца, води до наместване на страха от семейното съжителство и част от тях остават самотни в остатъка от живота си. Исабел Алиенде споделя: „Останах белязана от внезапното изчезване на баща ми. Как да вярва човек на мъжете, които един ден те обичат, пък на другия никакви ги няма”⁷⁶.

Американско проучване очертава професиите с най-голям риск за семейството. Стюардеси, оператори на поточни линии, служители в колцентрове, бармани и хора от други професии, свързани с огромно количество стрес, който тези хора пренасят и в семейството. А британски психолози стигат до извода, че хора, които професионално се грижат за други хора, в къщи вече са уморени да извършват подобни дейности и бягат от това⁷⁷, не успяват да си изпълняват семейните ангажименти. И, ако отсрещната страна не им влезе в положението, разривът е твърде вероятен.

„Многобройни отрицателни ефекти следват от раздялата и развода, например повишен риск от смъртност по различни причини (Sbarra, Law, & Portley, 2011), психопатология, автомобилни инциденти, физически заболявания, самоубийство, насилие, убийство, значителен спад на имунната система и смъртност от заболявания (Gottman, 1998). Икономическите разходи също нарастват (Holden & Smock, 1991; McManus & DiPrete, 2001; Schramm et al., 2013).

Високият дял на разводите е критичен въпрос за застаряващото ни общество, тъй като премахва традиционния основен източник на помощ и подкрепа в по-късните години (Glaser, Tomassini, Racioppi, & Stuchbury, 2006). Освен това и възрастните и децата от разведените семейства са засегнати чрез няколко нововъзникващи проблема, например прекъсване на отношенията между родители и деца, загуба на емоционална подкрепа, увеличаване на икономическите трудности, повече отрицателни житейски събития, като например преместване за живот на друго място и продължаване на разногласията между бившите съпрузи. Децата на разведени родители се справят по-зле по различни показатели: те са по-слабо образовани, по-малко пари печелят, имат по-неспокойни връзки, имат по-слаби връзки с родителите и отчитат повече психологични

⁷⁶ Алиенде, Исабел, На жените с обич, Колибри, 2021, стр. 13

⁷⁷ Професии с най-висок риск да развалят семейство, в. „24 часа“, 23 февруари, 2020 г.

страдания (Amato, 2000). В лонгитюдни изследвания авторите (Amato и Cheadle 2005) са оценили последствията при внуците на разведени баби и дядовци. Според тях, разводът оказва негативно влияние не само на децата, но и на внуците, дори да са родени след развода на най-възрастното поколение⁷⁸.

Семейното здраве е по-добро при следните условия:

- и двамата съпрузи работят и живеят заедно, а по време на прехода и по двете линии има деградация;
- удовлетворени са от работата си. И по тази линия има деградация. Нарасна броят на неудовлетворените от работата си хора;
- добри жилищни и материални условия. На големи маси от хора им се влоши материалното положение – или не могат да си поддържат жилищата, или ги зарязват и отиват в големия град под наем или в чужбина и започват всичко отначало;
- добри отношения с родителите им. В много семейства проблемите в житието-битието съдействат за влошаване на отношенията между родители и деца.

Съвременна е тенденцията към взривно увеличаване на броя на доброволно несемейните хора, при които степента на отчуждение от другите е в най-голяма степен.

Възможността да се изхранват самостоятелно без икономическа зависимост от партньор, особено важна за съвременната жена, е единият от факторите. Друг фактор, действащ в същата посока на икономическа независимост, е системата на общественото осигуряване и застраховане. Тя е плод на развитието на социалната политика в по-развитите страни през 19 и 20 век. Тя дава усещането за сигурност и спокойствие за бъдещето, за старините. Осигурените социални рискове за безработица, старост и болест създават у несемейния човек усещане за сигурност, че при тези ситуации ще има икономически механизъм за оцеляване. Тази система дава възможност на човека да прави грешката да пренебрегва значението на по-близката първична група /най-вече семейство/ за осигуряването на своето съществуване и добруване.

Налице е и отчуждение между поколенията.

То нараства заедно с развитието на капитализма. Увеличаването на икономическата мобилност води до растеж на физическите и психологическите граници между родители и деца. Обичаен елемент от американските филми е отразяването на редките и непълноценни взаимоотношения между тях. В сравнение с взаимоотношенията между поколенията в страни с по-малко развит капитализъм.

Това отчуждение е твърде характерно за страните от бившия „социалистически лагер”. Освен по-общите причини за нарастването на отчуждението по линия на развитието на капитализма, по принцип такъв тип отчуждение нараства и в началото на всеки преходен период. След промените през 1944 г. „родителите постепенно започват да се превръщат в символ на консервативното и ретроградното, младите се обявяват (и част от тях реално стават) за носители на новото ментално, обявено за „прогресивно”⁷⁹. Постепенно при развитието на „социализма” единната доминираща идеология и управляващата партия, наложеният единен модел за светлото бъдеще, създава основа за увеличаващо се единомислие и приближеност по тази линия между поколенията.

След 10 ноември 1989 г. също са налице подобни промени. Настъпва кризисна междупоколенческа дистанция. „Дори и у най-спокойно настроените към „социализма” млади хора, заляга усещането, че на по-възрастните хора, творили „социализма”, все пак трябва да се гледа критично, със съмнение, без страхопочитание, без кой-знае какво уважение. А да не говорим за тези млади космополити, които съвсем откровено и

⁷⁸ Ангелова, Наташа, Психология на семейните отношения, Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“, С., 2019, стр. 145-7

⁷⁹ Христова, Наталия, Идеологически, идеен, ценностен свят на българите през втората половина на XX век.- в: Изследвания по история на социализма в България 1944-1989, Т. 2, 2010, с. 163

неограничено не приемат никакви постижения и плюсове на „социализма“ и се отнасят с презрение към неговите „строители“, а оттам и към българското като цяло.

С други думи у много млади хора липсва съществена част от отношението към възрастните – уважението към тяхното дело! А това е основният мост за осигуряване на приемственост между поколенията, между ценностите, между ентузиазма на младите и мъдростта на старите⁸⁰. Това е условие за взаимопомощ и взаимно доверие

Лека-полека тази дистанция се посмекчава, но продължава да трови отношенията между по-млади и по-възрастни. Лека-полека нараства носталгията по онези времена, младежите с проблеми все повече вярват на разкази с положителен привкус за миналото и се сближават с баби и дядовци. Сближението върви и по друга линия – част от възрастните се приспособяват към новите реалности, съвместното им изграждане с по-младите става по-важно от оценката на миналото и ролята на тях самите в него.

С други думи намалява влиянието на факторите за разделение, които са типични за преходните периоди. Но си остава влиянието на факторите, характерни за капитализма изобщо, както и свързани с глобализацията като точно определен етап от развитието на капитализма.

По линия на намаляващата раждаемост у последните едно-две поколения млади хора все по-голяма част от възрастните хора не могат да се радват на любовта и грижата от страна на внуци. Тази ситуация е уникална за развитието на човечеството. Едва ли някога е имало толкова голям процент самотни възрастни хора, без внуци и правнуци. Като се прибави и загубата на партньор по естествени причини сред тези двойки причините за самота нарастват.

Отчуждението върви по линия на емиграцията. Тя, освен причинена от прехода, си остава характерна особеност и на глобализацията.

„Карл Бауман обоснова хипотезата, че в съвременното общество съществуват три мощни сили, усиличаващи самотата, чрез разхлабване на межличностните връзки и съкращаване на дълбочината на межличностното взаимодействие:

- отслабване на връзките в първичната социална група;
- увеличение на семейната мобилност;
- увеличение на социалната мобилност [8].

Като цяло К. Бауман счита самотата за закономерна характеристика на съвременното общество⁸¹.

Безработицата и оттам търсенето на работа в съседното селище, в съседната или далечната страна, мобилността на работната ръка водят до раздели на семейства, до отчуждаване на родители от деца. Глобализацията дава възможности за срещи и влюбвания, но катаклизъмът настава когато и двамата не искат да напуснат местожителството си.

Емигриралите български семейства се отчуждават малко или много от техните роднини в България. Още по-отчуждени стават техните деца. „За повечето от тези изнесени българчета тук бабите хранят успокояваща ги илюзия. Илюзия, че това са техни „български“ внучета и внучки. Но на практика майките им в голяма част от случаите ще ги направят чужденци... – такава е логиката на живота, дори когато родителите имат друго желание и декларират патриотизъм“⁸².

Много често е катастрофално за семейството емигрирането на единия родител, особено когато този родител е майката. А това е все по-често срещан случай. При тези

⁸⁰ Пачкова, Петя, Кризисна междупоколенческа дистанция.- Ново време, кн. 3, стр. 21

⁸¹ Чолак А. П., И.А. Гареева, Феномен одиночества: специфика определения и особености проявления, вестник тогу, 2017, № 2 (45), УДК 316.472.3, с. 230-231

⁸² Мирчев, М., Социална динамика и цивилизационно разслояване, М-8-М, С., 2009, стр. 93

ситуации взривоопасно нарастват условията за отчуждаване на партньорите, за намирането на нови партньори. Твърде тежко това се отразява на децата – те страдат от липсата на единия родител, намалява степента на контрол върху тях от страна на най-близките им хора, формира се ново отношение към семейното съжителство, пълно със страхове и песимизъм.

Става все по-трудно на младите да си намерят партньор поради нарасналото недоверие и страх от другия. Под влияние на порасналото отчуждение между хората, под влияние на масовата култура, която внушава страх от другия, поради нарасналите престъпления срещу личността.

Млади момичета все по-често се страхуват от връзки с момчета, защото не знаят дали не става дума за някой трафикант или сутеньор. Някои мъже се страхуват да започнат връзка с разведена жена или неомъжена, защото не знаят дали бившият ѝ съпруг или гадже няма оръжие и няма да дойде да се саморазправя, защото такива случаи зачестяват. Мъже без работа или с ниски доходи се страхуват от обвързване с жени с работа или с по-високи от техните доходи, за да не пострада мъжкото им самочувствие.

Поради голямата престъпност много деца остават сираци, а много партньори – вдовици и вдовци. Поради порасналото напрежение в живота бащи и майки повече насилват децата си – расте домашното насилие – и физическо, и психическо. Поради обедняването, поради негативните последици от новите форми на семеен живот. Това води до крайни форми, изразяващи отчуждение между тях – престъпления и други ексцесии.

„Най-малко 102 присъди за умишлени убийства на жени от мъже са постановили Окръжните съдилища в България в периода 2012-2017 г. В 95% от случаите убийците са се познавали с жертвите, в 70% от тях – те са били в близки взаимоотношения – роднини, бивши или настоящи партньори – като в 44 на сто от прегледаните случаи извършителят е бивш или настоящ партньор на убитата жена. Очевидна е корелацията между взаимоотношенията на убийците с техните жертви и извършените престъпления. На този фон, българският съд продължава да приема ревността за „смекчаващо вината обстоятелство”, което е недопустимо”⁸³.

Увеличаващото се насилие спрямо жените е резултат на частичното връщане на патриархалното мислене, че жената е зависима от мъжа, негова собственост и др. под. А когато този мъж е и незадоволен, и комплексирани по определени причини /професионални, статусни, сексуални и др./ той става източник на насилническо поведение – спрямо жената, а все по-често и спрямо децата.

Според изследване на българското семейство от 1977 г. в 12% от семействата съществува физически или морален тормоз⁸⁴. Днешните статистики предлагат други, стряскащи проценти за насилието в семейството. През 2017-2019 г. убийствата на жени, извършени от съпрузи, партньори и близки роднини, са се увеличили с 50%⁸⁵. Расте броят на тези жени, които търсят защита от насилие в неправителствени организации, кризисни центрове и други социални институции.

Все по-честата смяна на семейни партньори или съжителстването без брак усложняват живота на децата. Новите партньори далеч не винаги успяват да се сблизат

⁸³ Убитите жени най-често са жертва на своя настоящ или бивш партньор, dariknews, 5 февруари 2019, <https://dariknews.bg/regioni/stara-zagora/ubitite-zheni-naj-chesto-sa-zhertva-na-svoia-nastoiash-ili-bivsh-partnior-2146145>

⁸⁴ Днешното българско семейство, Под ред. на Чавдар Кюранов, Изд. „Наука и изкуство“, София, 1987 г., стр. 324

с децата в необходимата степен. В редки случаи децата имат шанса да се сдобият с още обичащи ги бащи и майки, с още братя и сестри. Но за разлика от романтичните филми, които завършват с по три сватби и с обединено многолюдно семейство в такава ситуация, в живота е доста по-трудно да се постигне подобен резултат.

Развитието на домашното насилие е отражение на нарасналото отчуждение между партньорите и между родителите и децата. Порасналото количество разводи и раздели между съпрузи, което е ясна тенденция в съвременния начин на живот води до развитието на проблема, наречен „синдром на родителското отчуждение“.

От една страна, даването на възможност хората да се развеждат по взаимно съгласие, не само поради вина на единия родител, е условие за по-цивилизовани разводи с по-малко негативни последици за децата. От друга страна, нарасналото икономическо и социално напрежение у много хора, водещо до комплекси и страхове оказва негативно влияние, условие е за намаляване на цивилизоваността на разводите. Същите фактори влияят на взаимоотношенията и след развода.

„През 80-те години на 20 век детският психиатър д-р Ричард Гарднър (1931-2003) доразвива вече придобилата популярност сред професионалистите тема за проблематичните отношения дете – родител в собствена теория: „синдром на родителското отчуждение“⁸⁶.

Тази теория има своите опоненти. „Проучвайки множество публикации по темата, установих, че синдромът на родителското отчуждение далеч не е общоприета теория, че липсват емпирични данни, които да потвърждават теорията в нейната цялост и че мнозинството от специалистите са силно скептични относно неговата валидност и надеждност“⁸⁷.

„СРО не е научно доказана теория и не би следвало да има място в клиничната и съдебната практика. Водещи организации в областта на психичното здраве не приемат „синдрома на родителското отчуждение“ за доказан научен конструкт и не го включват в своите класификатори. Европейската асоциация по психотерапия в официално становище препоръчва на европейските психотерапевти да не използват термина „синдром на родителското отчуждение“. Вече тридесет години поддръжниците на тази теория не успяват да представят данни, че като методология тя отговаря на научните регулации, следователно е недопустимо тя да бъде превърната в правна регулация и да се включва в българското законодателство“⁸⁸. СРО не е признат като патологично психично състояние от Световната здравна организация към ООН, от Американската психологическа асоциация, от Американската психиатрична асоциация и Американската медицинска асоциация.

Когато се говори за семейства или бивши семейства в конфликт и за преживяванията на децата в този конфликт, през последните години в България все по-рядко се използват неутрални термини като „деца в родителски конфликт“, и все по-масово се използва терминът „синдром на родителско отчуждение“. Всеки специалист по контент анализ, който изследва медийното съдържание по темата в България, ще констатира, че публичното пространство е обсебено от едностранчивото и еднотипно представяне на термина, при това представяно винаги с убедеността, че това е научно доказан факт. От всички материали по темата, които могат да се намерят в масовите медии, има само един текст от група майки, който разкрива алтернативна гледна точка (Lilova & Doucheva, 2018). Това деформирано говорене идва, както от страна на професионалисти, така и от непрофесионалисти в областта на психологията.

⁸⁶ Станков, Георги, Капанът „синдром на родителското отчуждение“ – между науката и идеологията, Публични политики.bg Година 10 / Брой 1 / Февруари 2019, с. 81

⁸⁷ Пак там, с. 80

⁸⁸ Пак там, с. 94

Подвеждащо е обаче, ако се премълчават част от истините, свързани със СРО – а именно, че неговата научност е под въпрос, и че не може и не бива да се създават политики без адекватна научна дискусия, каквато в момента липсва. В този ред на мисли, прави ми впечатление отсъствието на какъвто и да е научен дебат за синдрома на родителското отчуждение в България. Като че ли с въвеждането в употреба на един чуждестранен термин, научната ни общност е останала в началото на 90^{те} години на 20 век и е проспала последния четвърт век, през който научният свят дискутира този въпрос”⁸⁹.

Според някои автори това е начин недоволни от партньорите си хора да ги унищожават психически, а не грижа за децата. Не случайно, според тях, сред бащите, водещи такива дела са богати хора, със свободно време и връзки със съдебната система. И те не се борят за деца с отклонения, а винаги за добре гледани и здрави деца⁹⁰.

Оставям спора за същността и ролята на „синдрома на родителско отчуждение” на психолозите. Но доколкото съм склонна да мисля, че има такъв проблем, представям и твърденията на учени, които застават зад идеята за наличие на такова явление.

Нараства броят на бащите алиенатори, но преобладава този на жените.

„Отчуждаващият се родител може да е от двата пола (Baker 2010). Първоначално Гарднър заяви през 80^{те} години, че 85-90% от случаите му на отчуждаване включват майката като отчуждител, но по-късно установява, че поради засиленото участие на баща в родителството, както майките, така и бащите са участвали в отчуждително поведение в приблизително равни пропорции (Fidler et al. 2013, RA Gardner 2002b).

Децата, които растат без бащи в живота си, са много по-склонни да претърпят напускане на училище, злоупотреба с наркотици и престъпно и антисоциално поведение. Наистина, бащинството е належащ социален проблем (Blankenhorn 1995, Condrell 2006, Gottlieb 2012, Lamb 2000).

СРО децата проявяват темперамент, личностни или на развитието уязвимости: те са тревожни, страхливи и пасивни, имат ниска самооценка и липса на устойчивост (Kelly and Johnston 2001, Steinberger 2006a). Те са по-яроствни от неотчуждените деца (Lampel 1996) и е по-вероятно да развият хранителни разстройства и проблеми със съня (Lowenstein 1998, 2006). Проучването на Бейкър (2007a) установи, че възрастните, които са били отчуждени като деца, често поддържат ниска самооценка в зряла възраст”⁹¹.

„Синдромът на родителското отчуждение /СРО/ е един от най-тежките проблеми на разстроените семейни отношения в контекста на развод или раздяла, който пряко засяга психосоциалното и емоционално развитие на най-малките членове на семейството – децата. Възниква като нарушение, в резултат на спора за родителските права, когато единият родител трансформира възприятия, чувства и поведения от себе си върху детето, насочени към обезценяване и разрушаване на връзката на детето с другия, доскоро обичан родител, и възникване на трайно отчуждаване и омраза към него. Процесът на отчуждаване на детето от единия родител е резултат от несъзнателна /понякога съзнателна/ продължителна и постоянна емоционална злоупотреба от страна на другия, отчуждаващия родител, с огромни и дълбоки последствия за психичното развитие на детето.

⁸⁹ Станков, Георги, Капанът „синдром на родителското отчуждение” – между науката и идеологията, Публични политики.bg Година 10 / Брой 1 / Февруари 2019, с. 79

⁹⁰ „Синдромът на родителско отчуждение“ – спекулацията в бракоразводните дела, в. „24 часа“, 20 декември 2018

⁹¹ Giancarlo, Christine, Kara Rottmann, Kids Come Last: The Effect of Family Law Involvement in Parental Alienation, The International Journal of Interdisciplinary Social Sciences: Annual Review, Volume 9, 2015, p. 29, www.thesocialstudies.com, ISSN 1833-1882

Възникването на СРО оставя своя отпечатък върху цялостното психично развитие на детето. Пораженията зависят от продължителността на времето, прекарано с родителя отчуждител, възрастта на детето, наличието на подкрепа от разширеното семейство – близки, които да въвеждат детето и отчуждителя в реалността. Отхвърлянето на мразения родител води до поява на чувства на ненавист, омраза, гняв, страх от изоставяне, тъга, копнеж към загубения родител, депресия. Възможни последици са затваряне в себе си, социална изолация, необщителност, регрес, дори опит за суицид. Израстващите с отчуждение, често показват слаби училищни постижения. Преобладават когнитивни смущения, импулсивност, тревожност, фобии. В случаите, когато СРО включва изкривяване на реалността, детето започва да изопачава и други аспекти от своя живот. Границата между реалност и фантазия се размива. Децата със СРО проявяват упорство във взаимоотношенията, които създават в зряла възраст – измамата и манипулацията се превръщат в нормална част от тяхното ежедневие. Трудностите в изграждането на интимни връзки могат да бъдат в резултат на нарушена полова идентификация. В тежки степени синдромът може да доведе до разстройства на детската личност с непредвидими последици за избора на нормални семейни връзки в бъдеще. СРО излага на опасност емоционалното и интелектуално развитие на детето. Рискът от проява на антисоциално поведение – кражби, насилие, агресия и деструктивно поведение в юношеска възраст е голям. Възможна реакция е и психосоматизирането. Според Goldwater (1991) осъзнаването в по-късна възраст на разрушителното влияние на родителя отчуждител може да допринесе за възникването на силни чувства на вина и загуба. Gardner обръща внимание на риска детето в зряла възраст да развие поведение като това на отчуждителя⁹².

Отсъствието на баща се свързва с намалената самооценка на децата, с детската и младежката престъпност (повечето от младите хора в затвора са с липсващ баща), лошото академично представяне (повечето от напусналите гимназия имат отсъстващ баща) и бездомността (повечето от бягащите от къщи деца имат отсъстващ баща). Децата без бащи са по-склонни да бъдат жертви на насилие и имат значително по-високи нива на депресия и самоубийства, проблеми с поведението, злоупотреба с вещества и ранна бременност. И децата на разведени родители последователно съобщават, че желаят да имат повече контакти с бащите си и се чувстват изоставени, когато бащите им не участват в живота им.

Увеличаването на разводите и разделите при съжителство без брак обективно води до затруднения в общуването с двамата родители. Особено като се има предвид увеличаващото се количество на случаите, при които родителите живеят в различни селища, дори страни, поради нарасналата миграция на населението. В бракоразводните дела често е налице дискриминация на мъжа. И до днес съдът обикновено дава децата на майките и бащите се затрудняват да общуват с децата си, дори при добро желание от тяхна страна. И така се увеличават бащите, които не могат пълноценно да общуват с децата си, дори да няма допълнително настройване на децата срещу тях от страна на майките.

Расте отчуждението и на майките от техните деца. Нараства броят не само на безотговорните бащи, но и на безотговорните майки. И то не толкова в любимия за критика ромски етнос, но сред българското мнозинство. А безотговорността е пример за наличие на отчуждение към нуждите на детето, между родителя и децата. Как иначе може да се интерпретират факти като многократно нараснало тютюнопушене сред бременни жени, майки на малки и големи деца! Как иначе може да се интерпретира поддаването на модата да се ражда със секцио без медицинска нужда от това, след като

⁹² Пеева, Диляна, Превенция на синдром на родителско отчуждение при деца, преживяващи развод на родителите си.- Управление и образование, Т. X (4), 2014

се знае негативния ефект върху детето от това – например по линия на намаляването на способността да се кърми! Как иначе може да се интерпретира увеличаването на насилието срещу деца, в това число и от страна на майките! Или увеличеният брой на изоставени деца! Не случайно на социалната политика ѝ се налага да усъвършенства своите механизми и институции за обгрижване на подобни майки и техните деца. Все по-важни институции от системата за социално подпомагане стават Кризисните центрове, Звената „Майка и бебе” и др. под., говорещи за наличието на проблемно майчинство.

Конфликти в семейството със съпруг или съпруга и конфликт с родители, както и психотичните мотиви са сред основните мотиви за опитите за самоубийства в област Силистра. Тези причини представляват 38% от всички случаи. Това сочат данни от статистиката на Регионалната здравна инспекция (РЗИ) за периода 2011-2016 г.⁹³.

Расте отчуждението и по линия на нарастването на хомосексуализма и хомосексуалните съжителства, които малко или повече създават проблеми на партньорите в тези двойки, защото навсякъде, повече или по-малко са подложени на дискриминация.

Стимулирането на този семеен статус е съвсем съзнателна политика на управляващите класи в по-развитите страни. Хомосексуализмът се насърчава с всички възможни средства:

- нормативно се легализира все повече;
- във всеки втори европейски и американски филм е налице образ или образи на хомосексуалисти и те винаги са симпатични образи. А другите образи във филма пляскат при техните прегръдки и обяснения в любов;
- все по-често на избори за висши политически позиции се явяват подобни кандидати, заявяващи откровено ориентацията си;
- все по-често се назначават на такива позиции хора с такава ориентация /например министър-председателката на Сърбия/.

Тази дискриминация, невъзможността или трудността да си осигуриш деца водят до проблеми на тези хора и условия за самота. В повечето страни те не могат, а в други /където е легализирано осиновяването например/ трудно могат да си осигурят деца, поради липсата на такива. Подложени са на презрение, неуважение, физически и психически тормоз и т.н., стусняват им се възможностите за нормално общуване с много хора.

В опита си да намали населението и да го замести с машини управляващата класа използва и този механизъм – да пропагандира семейни отношения, които по най-прекия начин водят до намаляване на раждаемостта, независимо до какви рискове води за щастieto на тези хора.

Семейното отчуждение е взаимосвързано с голямата динамика в междусъседските конфигурации, която води до проблеми във взаимоотношенията между семействата. В големите градове намалява процентът на трайните и приятелски междусъседски връзки. Това е свързано с увеличаване на притока на хора, с голямата динамика на живеещите в жилищните кооперации, с увеличената степен на живеещи под наем, с увеличената престъпност и ниската степен на междуличностно доверие.

Увеличената престъпност води до ново отношение към съседите, особено към новите съседи, още повече към наемателите. Увеличава се подозрителността, защото не знаеш дали имат честен или нечестен бизнес, дали има риск да им подпалят къщата, а оттам и твоята да пострада. Медиите се надпреварват в разпространяването на

⁹³ Георгиева, Г., Проблемите в семейството сред основните мотиви за самоубийствата в Силистренско, DarikNews, 28 април 2017, <https://dariknews.bg/regioni/dobrich/problemite-v-semejstvoto-sred-osnovnite-motivi-za-samoubijstvata-v-silistrensko-2020424>

негативни информации за престъпления. Вече дори в по-малките селища е невъзможно незаклучването на къщите, което при „социализма“ беше доста масово разпространено. Дори в някои по-малки и обезлюдени населени места подозрителността на живеещите нараства до болезнени размери. Не само се заключват с все повече катинари, но и спят по ред на номерата – първо бабата, а след това дядото. За да пазят имуществото, животните и себе си. А при престъпление съседите твърде често запазват мълчание от страх да се намесят.

При „социализма“ гледането на телевизия е занимание, често свързано с наличието на компания не просто от членовете на семействата, но и от съседи. Днес все по-често всеки член на семейството гледа сам телевизия, в своята стая и по-малко общува с останалите членове на семейството, а още повече със съседите. При „социализма“ има много по-високо ниво на сигурност поради много по-ниското ниво на престъпността, в това число битовата престъпност. Това е важно условие за общуване между съседите и между техните деца. Свободните игри на децата, дори в градските райони, са повсеместни. Днес страхът от престъпления, коли и т.н. възпрепятства свободната игра на децата. Повечето от тях стават самотни „затворници“ по апартаменти в градовете, дори във все по-голяма степен в къщите и в селата.

Нарастващо количество наематели не желаят да се интересуват от проблемите в жилищния блок, защото не знаят колко ще останат – не искат да се хаят с участие в решаването на проблемите на нещо, което не е напълно тяхно. Те още по-малко са склонни да реагират на насилие в съседни семейства. Всичко това затруднява все повече хора да постигат човешки отношения с новопристигналите съседи, дори развалят отношенията с част от старите съседи. Влошаването на междусъседските отношения е и по икономически причини. Социално слаби семейства не могат да плащат своите сметки, да участват в ремонти, санирания и т.н. Между тях и останалите нарастват подозренията, напреженията, конфликтите.

По време на „социализма“ също имаше характерната за едно индустриализиращо се общество динамика в междусъседските конфигурации, но след 1989 г. процесът се ускори. Беше съпроводен от оскотяване на много българи, с намаляване на образователното ниво /реалното, не това, което е записано в дипломата/ на все повече хора, увеличаване на простотията, малокултурността и на престъпността. Това увеличи подозрителността, съмненията и неприязънта към нови и стари съседи. Не само, че не ходим с хляб и сол при новите си съседи да се запознаем /каквата практика имат американците например/, а се питаме дали не са мафиоти, престъпници и др. под.

Голямата социална диференциация, все по-голямата пропаст между световите на различните видове хора стимулира завистта, омразата, неразбирането на проблемите на едните от другите, липсата на желание за взаимопомощ. Отношенията придобиват по-повърхностен, по-недълготраен характер. Тенденция в България, в бившите „социалистически“ страни е ниското равнище на междуличностно доверие, намалена включеност на населението в междуличностни взаимоотношения, което намалява шансовете им за социална подкрепа.

Отчуждението нараства заедно с нарастването на самооценката за доходите. Най-отчуждени са нискодоходните групи – по-малко се събират с роднини и приятели. По-отчуждени се чувстват и възрастните хора, особено когато са по-бедни и по-самотни. Хората с висше образование имат най-голямо самочувствие и са най-предразположени към доверие спрямо другите хора и към активно общуване. Отчуждението намалява с повишаването на образованието. Но при тях има влияние на други фактори за увеличаване на отчуждението.

2.5. Сексуално отчуждение

Нарастват проблемите със задоволяването на сексуалните нужди на хората поради увеличаващия се брой на самотно живеещите хора /несемейни, разведени/, на увеличените проблеми в семействата. Нараства ролята на механизмите, чрез които се прави опит за компенсиране на липсата на обичан партньор и красив секс с него.

От една страна, социалистическата власт не репресираща сексуалността, но се стреми да отклонява вниманието от нея, за да имат хората сили за труд. Прилага се не толкова цензура или санкции, а режим на мълчание. Прилага се предимно методът на убеждението, а не методът на репресията /както например по времето на доминацията на католическата религия/. Появата на хормоналните контрацептиви по аптеките е съпроводена с описания за многобройните им странични действия – от канцерогенност до причиняване на стерилитет.

„Сексуалността е имплицитна като враждебна стихия, като мощна антисоциална страст, която отклонява от трудовата дейност, разрушава другарските взаимовръзки между хората и нарушава комунистическия морален порядък; а в „освещаването“ на труда намира израз очевидно предпоставената от партийните доктринери необходимост от репресиране на сексуалните инстинкти за запазване трайността на социалистическото управление. Една от основните властови техники за овладяване на сексуалността е именно „логиката на цензурата“ – табуто върху сексуалните дискурси, езиковото заличаване на сексуалните прояви, потребности, желаниа”⁹⁴. Подобни твърдения са типични за тази част от българската интелигенция, която акцентира повече на репресията, на насилието при управлението на масите при „социализма“ и подценява ролята на другите методи за регулиране на обществените взаимоотношения – личното благосъстояние и социален статус, както и възпитанието.

Според мен при „социализма“ има не репресираща, а по-скоро не излишно стимулираща секса политика. Всъщност по това време има много фактори, които създават сериозни условия за нормална сексуалност, за качествено задоволяване на сексуалните потребности. Работното време е в по-голяма степен ограничено /не неограничено като днес/, има повече семейства, по-малко несемейни хора, по-голямо уважение към брачната форма на съжителство и повече бракове, по-малко икономическа несигурност, по-малко болести, депресии, повече материални и идеологически стимули за раждаемост, повече време и финанси за семейна почивка и общуване. Всички тези фактори допринасят за по-нормално задоволяване на сексуалните потребности.

Стимулира се секса с любов, което може да се интерпретира, от една страна, като силно положително явление, а, от друга страна, като репресия спрямо секса без любов. Категорично се отхвърлят безразборните полови връзки. Сексът се обвързва с любовта. Младежта е по-включена в учебна, спортна и т.н. дейност, така че по-малко се занимава със секс преди пълнолетие. Затова има и по-малко нежелана ранна бременност, водеща до травми и здравни проблеми. При „социализма“ има многократно по-малко проституция, т.е. хора включени в такъв тип сексуалност – нежелана или поне рискована, а не нормална с обичан партньор.

Интересно е мнението на професорка от университета в Пенсилвания. „Когато американците мислят за комунизма в Източна Европа, те си представят ограниченията

⁹⁴ Попова, Гергана, Сексуалността в социалистическите дискурси в България: мълчанието и болестта. - Нотабене, 32 (2016), <http://notabene-bg.org/read.php?id=373>

за пътуване, мрачни пейзажи от сив бетон, нещастни мъже и жени, които мърдат в дългите редици, за да пазаруват в празни магазини и служби за сигурност, които се впускат в личния живот на гражданите. Голяма част от това е вярно, но колективният ни стереотип за комунистическия живот не разказва цялата история.

Някои може би си спомнят, че жените от Източния блок се радваха на много права и привилегии, непознати по това време в либералните демокрации, включително големи държавни инвестиции в тяхното образование и обучение, пълното им включване в работната сила, щедрото обезщетение за отпуск по майчинство и гарантирана безплатна грижа за децата. Но има едно предимство, което получи малко внимание: жените при комунизма се наслаждаваха на повече сексуално удоволствие.

Сравнително социологическо проучване на източни и западни германки, проведено след обединението през 1990 г., установи, че източните жени са имали два пъти повече оргазъм от западните жени. Изследователите се учудиха на това несъответствие в отчетеното сексуално удовлетворение, особено след като жените в Източна Германия изпитваха известната двойна тежест на формалната заетост и домакинската работа. За разлика от тях, следвоенните западногермански жени оставаха в къщи и се наслаждаваха на всички устройства за спестяване на труд, произведени от развиващата се капиталистическа икономика. Но те имаха по-малко секс и по-малко удовлетворяващ секс, отколкото жените, които трябваше да се редят за тоалетна хартия⁹⁵.

За днешната жена се отнася следното: „Всичко, което прави, е работа и работа - каза ми г-жа Дурчева през 2013 г. – и когато се прибира през нощта, е твърде уморена, за да бъде със съпруга си. Но няма значение, защото и той е уморен. Те седят заедно пред телевизора като зомбита. Когато бях на нейната възраст, се забавлявахме много повече⁹⁶“.

При „социализма“ е било по-лесно отглеждането на деца. „Беше толкова лесно за жените, преди Стената да падне... Те имаха детски градини и ясли и можеха да си вземат отпуск по майчинство и да имат запазена работа за тях. Съвременните жени работят от договор на договор и нямат време да забременеят. Дори най-добрата стимулация няма да помогне за постигане на удоволствие, ако една жена е стресирана или преуморена, притеснена за бъдещето и финансовата си стабилност⁹⁷“.

„Комунистите инвестираха основни ресурси в образованието и обучението на жените и в гарантирането на тяхната заетост. Държавните женски комитети се стремяха да превъзпитат момчетата да приемат момичетата като пълноправни другари и се опитваха да убедят сънародниците си, че мъжкият шовинизъм е остатък от предсоциалистическото минало.“

Въпреки че съществуват различия в заплащането на половете и сегрегация на работната сила и въпреки че комунистите никога не реформират изцяло вътрешните патриархални отношения, жените при комунизма се радват на степен на самодостатъчност, каквато малко западни жени биха могли да си представят. Жените от източния блок не трябваше да се женят или да правят секс за пари. Социалистическата държава задоволи основните им нужди и страни като България, Полша, Унгария, Чехословакия и Източна Германия отделиха допълнителни средства за подпомагане на самотни майки, разведени и вдовици. С отбелязаните изключения от Румъния, Албания и Сталинския Съветски съюз, повечето източноевропейски държави

⁹⁵ Ghodsee, Kristen R., Why Women Had Better Sex Under Socialism, Aug. 12, 2017, <https://www.nytimes.com/2017/08/12/opinion/why-women-had-better-sex-under-socialism.html>

⁹⁶ Пак там

⁹⁷ Пак там

гарантираха достъп до сексуално образование и аборти. Това намали социалните разходи при случайна бременност и намали възможните разходи да станеш майка⁹⁸.

Днес са повече или по-силни тези фактори, които пречат на безопасната и удовлетворяваща сексуалност. Обратното на това при „социализма“. Сега сексуалността /в това число опасната и неудовлетворяваща/ се стимулира за да отклони вниманието на хората от проблемите им. По-малко обогатяващи дейности за младежта, повече време и стимули за секс – рекламните ти казват, че ако отидеш на море и не си преспал с някого, значи си си загубил времето. Не се набляга на секса с любов, а на секса като забавление, въпреки рисковете от това – и за обществото, и за индивида.

2.6. Отчуждение по религиозна, етническа и други линии

В настоящия социално-икономически контекст религиозният плурализъм играе откровено и силно десолидаризираща, дезинтегрираща роля в национален и международен план. Дезинтеграционните ефекти от развитието на икономиката и политиката се допълват от дезинтеграционният ефект на религиозния плурализъм. Липсата на социално-икономическа сигурност тласка хората да търсят спасение и солидарност сред единоверците си. Мюсюлманите все повече се затварят в мюсюлманския си свят, а християните – в християнския си свят. Срещу ислямския фундаментализъм се изправя християнският фундаментализъм⁹⁹. Нараства подозрителността към бежанците, особено когато са мюсюлмани, нежеланието да се общува с тях, дори крайна подозрителност и непоносимост, изразена в протести и престъпления спрямо тях. На все повече хора светът на другия им се привижда като чужд, дори враждебен. Търсят идентичност и сигурност не като членове на една и съща нация, а като членове на една или друга религиозна деноминация.

Тези, които не искат да се затварят в религиозни или етнически гета, се опитват да останат в мултикултурна среда дори с риск да ги обвинят, че изневеряват на религията си. „Католическото образование в цяла Франция констатира прилив на молби за прием от мюсюлмански семейства, които се опитват да защитят децата си от своите единоверци – тъй като и тук общностите вече са се превърнали във феодални имения, които отстраняват от смесените райони онези, които не принадлежат към тази или онази подгрупа: евреите в Сарсел напускат един след друг квартала си, за да се отдалечат от районите, в които са се превърнали в мишени“¹⁰⁰.

Религиозните вражди съвсем съзнателно и планомерно се подклаждат от управляващите елити, за да се отклони вниманието на масите от по-важните им проблеми и техните истински причинители и възможни решения.

В глобален план нараства отчуждението между различните етноси. Многократно нарасна отчуждението между различните етноси и в България. Изразява се в нарастването на ксенофобските, расистки настроения, практики, гласуване за съответни политически субекти с такава идеология, в робуването на идеологеми, на манипулативни твърдения за „вражеските“ етноси. По времето на „социализма“ се наблюдава тенденция към постигане на реален мултикултурализъм, към интеграция на тези малцинствени общности. Днес тенденцията е в обратната посока. Днес се говори

⁹⁸ Пак там

⁹⁹ Пачкова, П., Християнският фундаментализъм – срещу ислямския. – Диалогът Изток – Запад: многопосочност на прочитите, УИ „Неофит Рилски“, Благоевград, 2015

за крах на мултикултурализма. След 1989 г. са налице много фактори за отчуждаването на етносите един от друг.

При „социализма” политиката на управляващата номенклатура е по посока на изваждане на ромите от гетата, на интегрирането им сред етническите българи в смесени квартали, на намаляване на отчуждението между етносите. Тази политика има доста големи успехи. Ролята на гетата се смалява. Голяма част от ромите се интегрират, образоват, все по-често работят редом с българите – например в кооперативните стопанства или в строителството. С което доказват, че могат да се интегрират при подходящи за това социални условия.

По време на преходния период тенденцията е точно в противоположната посока. След 1989 г. интеграционната политика на държавата деградира, нараства броят на гетата и хората, живеещи в тях. Това доведе до огромно увеличение на отчуждението между хората, живеещи в нормалните квартали и тези, живеещи в гетата. Намаляването на работните места доведе до изхвърляне от работните места първо на представителите на малцинствените групи, до нарастване на дискриминацията им, до отчуждаване на малцинствата от мнозинството. Сега в България се увеличава трудовата сегрегация. Огромна част от ромите са закрепостени към най-непрестижните професии – това води до тяхното отчуждаване от представителите на българския етнос – до намаляване на самоуважението им и на уважението им от страна на етническите българи. А липсата на взаимно уважение е основа на отчуждението. И отчуждението между ромите и мнозинството продължава да расте. Дори българи, живели на социални помощи, дъвчат и предъвкват манипулативния аргумент, че ромите живеели само от социални помощи. Затварят си очите пред желанието на повечето от ромите да имат работа, нормални доходи и нормален човешки статут. Забравят, че и те са живели на социални помощи.

Животът в гетата допълнително стимулира негативни прояви у ромите, подхранва вредни навици, което допълнително настройва мнозинствата против жителите на гетата, отдалечава едните от другите. Нарастват расистките, ксенофобските настроения срещу жителите на гетата и малцинствата. Пореден пример за такива взаимоотношения са в края на 2018 г. набезите на рокери /които често са поразени от националистически настроения/ в ромската махала на Русе след убийството на журналистката от града. А няколко години преди това има мобилизация на расистки настроени българи по повод стълкновенията между роми и българи във връзка с убийството на едно момче в с. Катунца.

Изобщо по линия на етническия произход отчуждението взривно нараства. Между етническите българи и ромите, и между етническите българи и българските турци. Управляващият елит до голяма степен насърчава деленията на населението по различни признаци - на местни жители от емигранти, на българи от роми, на християни от мюсюлмани и т.н. Това улеснява засилената им експлоатация в труда и управлението им в политически план.

Уврежданията също са фактор за увеличаване на отчуждението, особено когато има големи проблеми с достъпността да социалната среда. При „социализма” хората с увреждания живеят и биват обгрижвани в така наречените „производствено-битови комплекси”. В тези комплекси се задоволяват основните им жизнени потребности - имат трудова заетост, възможност да си гледат децата, да пазаруват и т.н. Основният им проблем е по-малката възможност да се интегрират сред останалите хора извън комплекса. Т.е. налице е голяма степен на реално физическо отчуждение между хората с увреждания и хората без увреждания.

След 1989 г. се променя моделът на обгрижването им. От обгрижване в производствено-битови комплекси се преминава към политика на интегрирането им. Но тъй като средствата и начините за интегриране силно изостават от нуждите на тези

хора, се оказва, че са налице повече фактори за дезинтеграция, отколкото за интеграция. Отчуждението между двете групи е доста голямо и върви по различни линии. По време на прехода основен фактор за дезинтеграция и съответно отчуждение е нарасналата безработицата сред хората с увреждания. Най-голямата форма на отчужденост идва по линия на труда. Голяма част от тях са отчуждени от сферата на професионалната дейност. Нямаат реален достъп до трудова дейност. Или, ако имат, те са силно дискриминирани – като позиции, възнаграждение и т.н. така че до голяма степен за тях се отнасят характеристиките на отчуждението – усещането за безвластие, за неспазване на норми, за липса на смисъл.

Те имат принципната възможност да се интегрират – развиват се различните форми за достъпност – до различни професии, до информация, превозни средства, обществени сгради и т.н. Но процесът е бавен и огромна част от тях са в невъзможност реално да се интегрират тъй като тази принципна възможност е много далеч от реалността. Така че сближаването им с хората без увреждания е доста затруднено. Всъщност много емоционални и социални проблеми на хората с увреждания се дължат на отношението и поведението на обществеността, а не на действителното увреждане¹⁰¹.

Урбанизацията по принцип води до отчуждение между хората. А когато това условие се съчетае с други не по-маловажни социални фактори отчуждението бързо нараства. По принцип животът в града, особено в големия град, се отличава с по-голямо отчуждение между хората. То се стимулира допълнително при наличие на безработица, несигурност, обществени преходи, каквато е сегашната ситуация.

Ужасяващата урбанизация по време на прехода задълбочи този процес, интензифициран по времето на „социализма“. Концентрирането на повечето хора в няколко все по-големи града повишава степента на отчуждението. По времето на „социализма“ имаше много по-равномерно разпределение на хората в различните региони на страната, по-малка концентрация в няколко големи градове, по-голяма степен на трайност на местожителството, по-голяма степен на познанство между съседите, по-малко развитие на живота под наем. В съчетание с нарастващото благополучие до 80^{те} години на 20 век, с липсата на масова икономическа несигурност като сегашната това допринасяше за по-малко отчуждение между хората, за по-голямо взаимодействие между съседи, за по-голяма грижа за общата среда, за по-голяма склонност да отдаваш труд и време за тяхното поддържане и то с доброволен, а не с платен труд.

2.7. Отчуждение от природата

За съжаление може да се говори и за отчуждение на съвременния човек от природата. Нарастват проблемите във взаимоотношенията му с природата.

„Отношението между човека и природата се променя радикално, бих казала фатално. Все повече заприличва на антагонистично противоречие. Капиталистическата обществена формация, индустриалният характер на производството закономерно водят до унищожаване на природата. За съжаление голяма част от плодовете на научно-техническото развитие също съдействат за това. А опитите за спасяването на отделни елементи на природата са плод не толкова на икономически интереси на основните икономически субекти и повечето обикновени хора, а на политически решения и граждански вопли и натиск. И затова имат частичен, палиативен, последващ характер.

¹⁰¹ Poonam Punia and Sandeep Berwal, Development and Standardization of an Alienation Scale for Visually Impaired Students, 2017, AFB, *Journal of Visual Impairment & Blindness*, September-October 2017

До капиталистическия етап на развитие на човечеството то е било много по-пряко заинтересовано земята да е чиста и плодородна. Защото оцеляването му е било пряко свързано с нейните плодове, със селскостопанското производство. И науката не е предлагала големи възможности за нейното грубо и невъзвратно експлоатиране. Не е предлагала и изкуствени заместители на природните продукти, които да създават прекалено самочувствие на хората спрямо природата. Днес науката предлага все повече заместители – на храни, на дрехи, дори на биологични процеси като нормалното зачеване и раждане например. Човекът все повече се увлича в производството и потреблението им. Все повече нараства самочувствието му, че е по-велик от природата, че е свободен от опеката на природните сили, че може да прави всичко според своя потребителски нагон, че може да „покорява” Мусала или Еверест.

От една страна, глобализационният етап от развитието на капитализма води до все по-голяма алчност на елитите. От друга – до все по-малки възможности те да бъдат контролирани в опитите им да забогатяват за сметка на хората и природата. Смаляването на възможностите за контрол от страна на отделните национални държави, недостатъчните сили на международните организации в това отношение отварят нови пътища на съвременната международна капиталистическа класа да продължава хищнически да използва природните ресурси в ущърб на бъдещето на планетата. Разликата е в това, че капиталистите от развитите страни при глобализацията с нови сили, с по-нови и все по-опасни начини се насочват към хищническо използване на природните ресурси на други страни и народи, освен на собствените страни и народи. Един от типичните примери е използването на супер опасни за природната среда методи за добиване на шистов газ в свободни страни като България. Нещо като нео-нео-колониализъм¹⁰².

От своя страна, гражданите навсякъде по света са разкъсвани от противоречиви интереси и съображения. Все по-голяма част от тях работят в производства на вредни стоки и услуги – на все по-чудовищни и античовешки оръжия, на некачествена, дори вредна храна и дрехи, на наркотици и други убиващи човека стоки. Защитата на работните места им говори, че трябва да пренебрегват мислите и тревогите си за природата, а здравето им напомня, че трябва да им обръщат повече внимание. Налице са все повече конфликти между хора, пазещи работните си места с цената на всичко и други хора, които отстояват общия, в това число и техния стратегически интерес от опазване на природната среда. Еколози се борят с миньори, с работещи на ски-фронта, с рибари, убиващи делфини, с цигани и българи, оцеляващи чрез незаконна сеч и др. под. социални казуси.

Развитите ни потребителски нагони ни карат, от една страна, да искаме да ползваме неограничено вода, ток и други блага. От друга страна, все повече се притесняваме от липсата на вода в реките и язовирите.

„Съвременните технологии, все по-интелектуализираният и компютъризиран характер на труда, смаляването на относителният дял на физическият труд води до все по-страшно отчуждаване на тялото от ума ни.

Все повече хора не знаят какво е физически труд. Служебното им битие не е свързано с такъв. Домашните физически дейности все повече се заместват с технологизирани, машинни операции и намаляват. Не перем и не мием сами, все по-малко готвим, защото предпочитаме да си купуваме отровни полуфабрикати. Викаме професионалисти да ни чистят, даваме килимите си на професионалисти да ги перат. Стремим се към все по-малко физически дейности в ежедневието.

¹⁰² Пачкова, П., Безсилието на съвременния човек. – в: Екология и хуманизъм. Хуманитарни измерения и аспекти на екологическите проблеми, С., Авангард Прима, 2013, стр. 63-74

Тялото ни заличава за сметка на ума¹⁰³. Само част от хората осъзнават негативните ефекти от това и използват спорта като опит за заместване на липсващи ежедневни физически активности. Но възникват нови и нови проблеми във връзка с него.

Всеки се превръща все повече в жертва на отношението ни към природата, а не всеки има възможност да влияе върху политиката спрямо природата. Отделният човек е все по-безсилен сам да променя нещо. В повечето случаи има нужда от решения и налагане на правила от по-високо равнище, от страна на институции, касаещи и обхващащи поведението на все повече хора. И част от отговорните хора, виждайки, че другите не правят каквото трябва, се обезсърчават да правят и те каквото и да било. Ако малко хора пестят вода, бензин и електроенергия, занятието се обезсмисля. Ако само най-отговорно мислещите се стремят да пазят чистота, а другите – не, първите се обезсърчават и деактивират или са неефективни. Ако все повече хора стоят на включен двигател в колата, когато не са в движение, как политиците да изчистят въздуха...

Нараства усещането за безсилие на обикновения човек, на страх от бъдещето. „Защото, поради все по-ускореното развитие на средствата за завладяването на природата от човека – които всъщност са средства за нейното унищожаване, – една такава перспектива има съвсем реални изгледи да се осъществи... Поради голямата вероятност от екологична катастрофа, всеки фалшив оптимизъм и сладниково продължаване на човешкото безгрижие и лекомислие днес могат само да допринесат за нашето колективно самоунищожаване”¹⁰⁴.

Увеличава се стресът сред хората, които осъзнават вредностите от антиприродността на начина ни на живот, заплахите от отчуждението ни от природата, а в името на своето оцеляване, доходи и развитие трудно могат да се откажат от съвременния начин на живот, не могат да избягат от средата, в която им се налага да живеят и продължават да го живеят. Но в мислите си все повече се конфронтират с него и този вътрешен конфликт нараства. Увеличава се страхът от евентуалните вредни последици, който сам по себе си води до увреждания. Нараства броят на хората с увреждания поради спецификите на труда и живота ни, както и на страха ни от тях.

Имаме все повече информация, а все по-малко възможност за ефективна индивидуална реакция. Напрежението нараства по линия на лавиноопасно нарастващата информация за конфликтите ни с природата. Никога човечеството не е било толкова информирано за заплахите пред бъдещето си както сега. Високото образование и общата ни култура ни играят лоша шега.

Съвременният човек все по-малко контактува с природата. Вместо разходка в парка – седене на кафе в мола. Вместо рожден ден на децата в двора на къщата или в парка – отново в някое затворено, спарено и тясно местенце.

Съвременният човек все по-малко пази природата, намирайки винаги много основателни причини за това. Нуждата от по-бързо придвижване, за да отиде по-бързо на море или планина. Смяната на мебелите, защото бързо му омръзват старите и т.н., и т.н.

¹⁰³ Пак там, стр. 63-74

Гражданите и все по-голяма част от селяните, които не се занимават със селско-стопански труд, нехаят за признаците на глобалното затопляне, радват се на лятното време през ноември. Във фейсбук излезе афоризъм – „Колко интересен месец е ноември – караш колата по къси гащи със зимни гуми...”.

„Аргументът тук, аз приемам, е много познат. Чрез замяна на света на природата с технологичен и изкуствен свят, изграден за удовлетворяване на човешките същества, тази линия подсказва, че ние модерните сме загубили чувството, че сме свързани с природата и така се отчуждихме от него. Първо, се казва, че сме отчуждени от това, че сме загубили своето разбиране и оценка на независимостта на природата от нас, на онова, което би могло да се нарече другост. Но второ, за нас също се казва, че се отчуждаваме от природата в друг смисъл: че сме забравили, че и ние сме част от природата и че всъщност природата е източникът на всичко, което сме и правим...

И освен това изградената среда, която ни заобикаля, е израз на това отчуждение: нашите блестящи антисептични супермаркети, нашите конкретни ландшафти, нашите затънали реки и изкуствени брегови линии – но също така: диетите ни с пестициди, нашите сметища за токсични отпадъци, нашите плашещо повишаващи се температури - всичко разкрива степента, в която природата е нещо, чиято реалност и значение, чиято независимост от нас и чиято необходимост за нас, ние отричаме - но го правим на наш (и на земята) риск”¹⁰⁵.

В същото време ние се отчуждаваме все повече и от света, който ние самите строим. Градим все по-големи градове и сгради, все по-големи молове и жилищни блокове. Поради нарастващото неравенство между регионите и селищата и характера на нашите икономики напливът към по-големите селища продължава да е налице. Но това не значи, че на голяма част от жителите на тези селища този начин на живот им харесва. Напротив нараства непоносимостта към важни негови характеристики. Дори макар и с много по-бавни темпове все повече хора искат да се върнат към по-примитивното, по-природното. В това число млади хора. Бягат от града при първа възможност.

„Всъщност сме отчуждени от самата изградена среда. Отчуждаваме се от околната среда, ще споря - но сега под „околна среда” ще имам предвид технологичния свят, от който всъщност сме заобиколени: това е изграденият свят, който не успяваме да разберем, и с който не успяваме да видим връзката си”¹⁰⁶.

2.8. Отчуждение от собственото ни тяло

Нараства отчуждението от собственото ни тяло. При „социализма” имаше по-голямо уважение към вътрешния вид на човека, а не към външния му вид. Не се стимулираше толкова налагането на моди в облеклото. Налице беше по-голямо уважение към собственото ни тяло. Не бяха така масови изискванията за определен външен вид при заемане на определена работа. На ученичките се забраняваше да се гримират /макар че забраната не се спазваше стриктно/, за да имат време и сили да мислят за по-важни неща.

Днес се увеличава акцентът към външния вид като все по-често изискване при заемане на работно място, все по-голяма агресия към хората, към които природата е била по-скъпернически настроена относно външния им вид – в училище, на улицата и т.н. В съвременния свят вече се говори за дискриминация на хората с наднормено

¹⁰⁵ Vogel, Steven, On Alienation from the Built Environment, Accepted: 15 July 2013 / Published online: 4 October 2013, # Springer Science+Business Media Dordrecht 2013, Ethic Theory Moral Prac (2014) 17:87–96, p. 88-89, DOI 10.1007/s10677-013-9469-5

¹⁰⁶ Пак там

тегло, на високите хора... Все повече работодатели поставят изисквания за външния вид за редица професии, въпреки, че ефективността на хората в тези професии не зависи от този вид.

„В момента ролята на външния облик във възприемането и оценяването на личността нараства, той се превръща във важен компонент на нейното самоотношение, самосъзнание, което се явява продукт на съществуващата културна формация. Съвременното общество може да се характеризира като ориентирано към тялото, придобиват особена важност проблемите с имиджа, модата за трансформация на тялото нараства и популярността на телесните практики нараства. В резултат на това броят на изследванията върху когнитивните и оценъчни аспекти на образа на физическото „аз“ се увеличава. Изследователите обикновено са фокусирани върху случаи на недоволство и неудовлетвореност от своето тяло поради несъответствието му със съществуващите възгледи за идеалните параметри на външния вид. С други думи, оценяват се естетическите искания по отношение на тялото на различни категории хора. На първо място, тези тенденции се виждат най-ясно в чуждестранни изследвания на телесния образ. Интересът към изучаването на образа на физическото „Аз“ се дължи и на специалния статус на тази предметна област, тъй като телесното преживяване отразява дълбоко, основно ниво на лична организация, основано на усещане за идентификация със собственото тяло и физически образ, което до голяма степен определя по-нататъшното развитие на психичните структури. Изучаването на присвояването на своето тяло от субекта и естеството на механизмите, които го опосредстват, води до фиксиране на специална феноменология, характеризираща недостатъчния контакт на субекта с неговото тяло и, по-тясно, с външния вид и отхвърлянето на неговите двигателни, изразителни черти... Под феномени на „отчуждение“ имаме предвид съзнателно или несъзнателно отношение на неприемане на своето тяло на човек, което се проявява в поведенчески, емоционални и вербални реакции на субекта”¹⁰⁷.

Дизайнери, пластични хирурзи и др. под. са заинтересовани от желанието на много хора да коригират външния си вид, за да могат да продават стоката си, да печелят на гърба на хората с комплекси. Все по-малко уважаваме собственото си тяло. Искаме да го променим.

Интересен в това отношение е случаят с Южна Корея. Страна с бързо издигане на благосъстоянието на много хора през последните десетилетия. Хора, които попадат в лапите на рекламите за пластични услуги и все повече се поддават на тях.

„Според социологическите проучвания, всяка пета жена в Южна Корея се е подлагала на пластична операция. Подобни процедури се считат за нещо обичайно и нормално. Много често абитуриентите получават като подарък от родителите си пари за пластична операция. Сред най-популярните процедури са избелването на кожата, премахването на родилни белези и промяната на формата на очите. И операциите не са популярни само сред жените, напротив, много мъже също се подлагат на тях”.

Като противовес на тази тенденция се явява ново движение сред жените, които пледират за естественост, природосъобразност на външния вид, акцент върху „вътрешния вид”. Но техният глас едва ли може да стане толкова чуваем, колкото на останалите.

По-голяма жертва на модите са жените, но мъжете уверено следват техния път. Еманципират се. Исабел Алиенде казва: „Не е възможно да се вкараш в калъпа, който ни налагат рекламата, пазарът, изкуството, медиите и обществените нагласи. Те използват ниското ни самочувствие, за да ни пробутват различни стоки и да ни

¹⁰⁷ Каминская, Н. А., Отчуждение физического „я” на материале исследования пациентов с физическими дефектами и субъектов без дефектов внешности, УДК 159.9.07, Вестник Кемеровского государственного университета, 2016, № 1 (65), с. 100-101

контролират... Отказвам да капитулирам пред централноевропейския модел за женски идеал – млада, бяла, висока, слаба и пр., – но възхвалявам инстинкта ни да се обграждаме с красота. Разхубавяваме тялото си, стремим се да разкрасяваме и средата си. Нуждаем се от малко хармония, тъчем пъстроцветни тъкани, шарим с рисунки стените на кирпичени колиби, майсторим керамика, плетем дантели, бродираме и пр. Това женско творчество се нарича художествено занаятчийство и се продава евтино; при мъжете то се нарича изкуство и струва от скъпо прескъпо... В стремежа си да разкрасяваме, попадаме в плен на евтините дрънкулки или на илюзията, че едно червило е в състояние да промени съдбата ни”¹⁰⁸.

Увеличава се „опазряването” на външния вид, зависимостта на външния ни вид от все по-голямо количество стоки, свързани с неговото поддържане. Ставаме все повече роби на внушенията на модната индустрия, която ни управлява вкусовете всекидневно, всекисезонно. Намалва свободата ни по тази линия. Интересите на все по-голямото количество работещи в тази индустрия, тяхната заинтересованост са причина за все по-голямото ни заробване от модата. Все по-голямото количество дрехи върви заедно с все по-голямото ни контролиране какво да обличаме. Израз на гражданска смелост е несъобразяването с модните тенденции.

„Анализът на отделни случаи разкри психологическия смисъл на феномените на „отчуждение”.

Като част от задачата да присвои променения си вид или външен вид, който има дефект и следователно не отговаря на социалните стандарти, психологическият смисъл на отчуждението се заключава:

1) в стимулиране на вътрешната работа на индивида за разработване на средства за приспособяване към дефекта, за да се поддържа целостта, интегрираността на личностната структура;

2) в изолиране на отрицателните преживявания, свързани с наличието на дефект, за защита на структурата на личността от конфликтни психични съдържания;

3) в унищожаване на образа на физическото „Аз” и образа на „Аз” на личността, като проявление на дезинтеграцията на личността”¹⁰⁹.

Промененото уважение към външния вид на човека увеличава възможността хората с проблеми във външния си вид да чувстват самота – не се уважават заради външния си вид, оттам по-малко контактуват, оттам почват да си мислят, че другите не ги харесват, че не заслужават да си намерят стойностен партньор и т.н. А броят на хора с проблеми във външния вид нараства – например заради нарастването на затлъстелите хора¹¹⁰. А поради изкуственото заостряне на вниманието на хората върху външния им вид нараства броят на хората, които не се харесват /независимо от обективните основания за това/. Например хора с нормално тегло и вид непрекъснато си въобразяват, че са дебели и грозни... Обществото не ни учи да уважаваме външния си вид, а обратно.

Увеличава самотата и сред остаряващите. Според Исабел Алиенде съществува внушителна индустрия против стареенето, сякаш да остарееш е недъг на характера¹¹¹.

¹⁰⁸ Алиенде, Исабел, На жените с обич, Колибри, 2021 г. стр. 46-47

¹⁰⁹ Каминская, Н. А., Отчуждение физического „я” на материале исследования пациентов с физическими дефектами и субъектов без дефектов внешности, УДК 159.9.07, Вестник Кемеровского государственного университета, 2016, № 1 (65), с. 104

¹¹⁰ William Lauder, Kerry Mummery, Martyn Jones, & Cristina Caperchione, A comparison of health behaviors in lonely and non-lonely Populations, *Psychology, Health & Medicine*, May 2006; 11(2): 233 – 245 ISSN 1354-8506 print/ISSN 1465-3966 online, 2006, Taylor & Francis, DOI: 10.1080/13548500500266607

¹¹¹ Алиенде, Исабел, На жените с обич, Колибри, 2019, стр. 89

II. Самотата

1. Изследвания и същност на самотата

Значимостта на проблема със самотата далеч не се приема от всички. „Едни настояват, че проблемът не е нов, просто сега е добре изследван и съществува култура, която позволява неговото изразяване. Други просто настояват, че нещата се преекспонират и драматизират. Да, може и да съществува нарастваща самота, но тя едва ли е нещото, което ще катурне съвременния свят. Трети са недоволни от връзката на самотата с медицината и се противопоставят на начините, по които цялата ситуация се концептуализира. Четвърти не харесват остро и поредно навлизане в личното пространство от страна на държавата и бизнеса, което отнема свобода, обезсилва волята и ни превръща в обект на най-различни политики.

Независимо от всички тези нюанси, няма съмнение в нарастващото внимание към самотата и превръщането ѝ в основен проблем на бъдещето в търсене на бързи и мащабни решения. Изглежда ни чака един доста самотен век¹¹².

Независимо от споровете на учените, независимо от вероятността самотата да не е измерена по най-точния начин, тя се отнася за големи маси от хора е трябва да бъде изследвана. Аргументът за неоправдаността на навлизането в личното пространство на хората граничи с безотговорността към тяхното щастие и с основни закономерности на обществения живот. В цялата човешка история личното пространство на хората се регулира по най-строг начин от род, племе, държава, традиции, религия и т.н. Съвременността не е никакво изключение в това отношение. Нито един политически режим, в това число демократичният, не пропуска да нормативизира семейния статус, сексуалните възможности на човека и всякакви други подробности от интимния живот на човека.

Няма общество, което да дава пълна свобода на членовете си и да не се грижи за решаването на техните проблеми – в това число лични и интимни. Защото нерешаването на проблемите на едни води до нарастването на проблемите на други. Така че воплите по правата на човека в случая са неуместни.

Големият въпрос е как обществото се меси в личното пространство и с каква цел. Дали с цел манипулация и управление с по-малка загриженост за щастieto на хората или с по-голяма степен на загриженост. И в съвременното общество хората с увреждания биха могли да бъдат оставени на своите увреждания, бездомните и бедните – също, както и самотните хора биха могли да бъдат оставени на своята самотия без подадена ръка от обществото. Но нали нашата цивилизация претендира, че се грижи за човека, за неговите права и свободи, но и за неговото благополучие и щастие.

Ако целта е повишаване на степента на щастие на индивида, то тогава обществото с неговите най-различни субекти и възможности за влияние би трябвало да се ангажира с форми на обгрижване на самотните хора и да наблегне повече върху изследването на проблема от най-различни гледни точки. Засега е по-скоро недостатъчен анализът, особено на някои категории самотни хора.

„Изследването на самотата създава многобройни предизвикателства за изследователите. Подобно на други емоции, самотата е двусмислена и донякъде „размита“ конструкция, която избягва точното описание и предизвиква способността ни да измерваме. За да се усложни изследването, термините „самота“, „самотност“, „сам“, „социална изолация“, „ограничена социална подкрепа“ и „ограничена социална

¹¹²Новите страхове I: Самотата, <https://nabludatel.bg/index.php?id=295077>

мрежа” често се използват в смислов план взаимозаменяемо. Още повече се усложнява изучаването на самотата поради разнообразните мултидисциплинарни интереси в понятието за самотата, които създават разделяне на изследванията между широк спектър от области включително клинични, консултантски, здравни, социални и психологични, културни”¹¹³.

„Изчисленията за промените в семейството, брака, партньорствата, съседството и населеното място в периода след 70^{те} години на миналия век очертават по един или друг начин основни трансформации в тези взаимоотношения, които са замесени със самотата. Малко от тях обаче споменават самотата и още по-малко определят самотата като нарастваща характеристика на социалния живот в западните общества (Elias 1985; Lasch 1985; Giddens 1991; Sennett 1992, 1998; Castells 1996; Putnam 2000; Beck & Beck-Gernsheim 2002; Elliott & Lemert 2008; Illouz 2008)”¹¹⁴.

Според Токарева, проблемът със самотата „все още е един от най-слабо проучените, за което свидетелства липсата на споменаване за него в повечето учебници по психология и психиатрия, както и относително малкият брой емпирични изследвания. Така че в съвременната наука социално-психологическите причини за появата на самота не са напълно разкрити: повечето автори, изследващи това явление, го смятат за изключително негативно и обръщат малко внимание на положителните аспекти на самотата. В същото време понастоящем има голям брой подходи за неговото изследване, но няма единна, цялостна представа за това явление”¹¹⁵.

Проблемът за самотата до 1989 г. не се изучава достатъчно в руската психология. Една от причините е, че съветската идеология смята това явление за характерно само за западното общество, а състоянието на самота не е характерно за съветския – колективистичен – чо век и дори е противоположано. Тук вероятно може да се допълни към тази причина за липсата на интерес към явлението и една друга не по-малко важна причина, а именно по-малката степен на усещане на самота. А през 80^{те} години на 20 век в Съветския съюз, както и в другите бивши „социалистически страни” започна тенденция към нарастване на отчуждението и самотата. Това закономерно води и до увеличаване на интереса към изследването им.

„Изследванията на руски автори в областта на психологията на преживяване на самота, според И. М. Слободчиков [15], са приели характера на система едва от края на 80^{те} - началото на 90^{те} години. Проблемът за самотата за първи път беше разгледан само в контекста на проблема за комуникацията (К. А. Абулханова-Славская, В. Н. В. Музиченко, А. З. Рубинов и други). Тогава стана очевидно, че това явление е свързано не само и не толкова с проблема за комуникацията, а с личностните черти. В края на ХХ век. в руската психология започват да се появяват научни трудове за изследване на самотата като социално-психологически феномен (S.G. Korchagina, S.L. Verbitskaya и др.), изследване на психологическите характеристики на самотата в юношеска и младежка възраст (I.S.Кон, Е V. Неумоева, Н. В. Перешейна, Г. Р. Шагивалеева, О. Б. Долгинова и други), както и разглеждането на културно-историческите форми на самота (С. А. Ветров, Н. Е. Покровски, О. В. Данчева и др.)”¹¹⁶.

¹¹³ Ангелова, Н., Психология на семейните отношения, Изд. На БАН, С., 2019, стр. 178

¹¹⁴ Adrian, Franklin, A lonely society? Loneliness and liquid modernity in Australia.- Australian Journal of Social Issues, Vol. 47, No. 1, 2012, p. 16

¹¹⁵ Токарева, М. Н., Теоретические основы изучения проблемы одиночества и ее взаимосвязь с общением в социальных сетях, Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. 2015. Вып. 11. С. 129-131, стр. 129

¹¹⁶ Токарева, М. Н., Теоретические основы изучения проблемы одиночества и ее взаимосвязь с общением в социальных сетях, Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. 2015. Вып. 11. С. 129-131, стр. 131

Според Чарли Чаплин „самотата е отблъскваща. Около нея има някаква атмосфера на тъга, тя нито привлича, нито предизвиква интерес у когото и да било; човек дори малко се срамува от нея”¹¹⁷. „Има силна социална стигма относно самотата. Съответно организациите, предоставящи интервенции за намаляване на самотата често имат трудности при идентифицирането, достигането и набирането на самотни хора [15, 16]. Следователно, идентифицирането на високорисковите групи е релевантна научноизследователска цел, която може да подпомогне разработването и предоставянето на целеви интервенции. Досега изследванията на самотата, насочени към населението, са се фокусирали върху специфични популации, особено възрастни групи с висок риск [17], и са информирали за усилията за превенция и намеса [18]. По-малко внимание е отделено за изследване на разпространението на самотата и вариациите в самотата в други възрастови групи в национално представителни проби. Следователно малко се знае за високорисковите групи през различните етапи от живота [17, 19]. Освен това предишни проучвания отчитат противоречиви резултати по отношение на връзката между самотата и възрастта [17, 20]. Yang and Victor [21] описаха два родови модела на тази връзка. Първият модел почива на често срещано предположение, че рискът от самота се увеличава в напреднала възраст, тъй като състояния, свързани със самотата, се появяват по-често с нарастващата възраст (напр. пенсиониране, хронични здравословни проблеми, загуба на съпруга и дългосрочни грижи) [21]. Следователно, първият модел описва линейна връзка между самотата и възрастта с прогресивно свързано с възрастта увеличаване на самотата през жизнения път. Вторият модел отразява и двата теоретични подхода към самотата, които придават специално значение на юношеството [22] и резултатите от проучване от Нова Зеландия, което твърди, че нивото на самота може да бъде повишено както в юношеска, така и в напреднала възраст [23]. Съответно, вторият модел описва нелинеен U-образна връзка между самотата и възрастта с високи нива на самота сред младите хора и възрастните хора. Неотдавнашно национално проучване на 2393 британски юноши и възрастни (на възраст 15-97 години) от Victor and Yang [17] подкрепя U-образна връзка с тези под 25 години и над 65 години, отчитащи най-високите нива на самота. Нещо повече, това ново проучване предполага забележителни разлики в разпространението на самотата през три възрастови групи (т.е. „млади възрастни”, „възрастни от средна възраст” и „възрастни възрастни хора”) във връзка със семейното положение, образователния статус и самоотчетеното здраве. Следователно проучването ясно подкрепя идеята на Rook [24], че е необходимо диференцирано разбиране за самотата през целия живот, за да се оптимизира планирането на общественото здраве и подходите в общността.

Изследвания на конкретни възрастови групи съобщават за смесени констатации относно връзката между самотата и общите социално-демографски фактори, като пол [26, 27], етническа принадлежност [28-31] и образование [32, 33], докато браковете / съжителството обикновено се установява, че предпазват от самота [34, 35].

Статутът на етническо малцинство, живеенето сам и продължително психично разстройство са свързани с тежка самота във всичките пет възрастови групи, с изключение на средна / възрастна възраст и може да са ключови фактори за определяне на общото ниво на самота в дадена популация”¹¹⁸.

Преброяването на самотните хора не е лесно, поради различните разбираня на хората за самотата и липсата на подробни изследвания в отделните страни. Данните сочат, че от самотата не са засегнати само най-възрастните хора, въпреки че почти

¹¹⁷ Чаплин, Чарли, Моята автобиография, изд. „Наука и изкуство“, С., 1979 г., стр. 178.

¹¹⁸ Tong, Hong Mei, Daniel W. L. Lai, Qun Zeng, Wen Yan Xu, Effects of Social Exclusion on Depressive Symptoms: Elderly Chinese Living Alone in Shanghai, China.- J Cross Cult Gerontol (2011), 26: 349–364, DOI 10.1007/s10823-011-9150-1

всички кампании за борба със самотата са насочени предимно към тях. Изследване в Германия сочи, че най-силно усещане за самота изпитват младите мъже, а процентът сред младите жени също се увеличава.

„Американският социолог Ерик Клайнберг обосновава своята теория за причините за разпространението на явленията самота в съвременното (предимно западно) общество. Изследователят формулира две причини за съвременната самота:

- икономически растеж и развитие на системата за социално осигуряване: човек вече може самостоятелно да осигури съществуването си и да не разчита на материалната подкрепа на своята основна социална група (семейство, на първо място);

- преобладаването на индивидуализма в културата (култа към индивида): сега успехът на човек се оценява преди всичко от личните му постижения (образование, ниво на доходи, статус и т.н.). Индивидът е станал по-важен от групата [4].

При това култът към индивида също е станал следствие от въздействието на определенни фактори в западното общество в края на XIX век и в продължение на целия XX век. Към тези фактори авторът отнася:

– засилване на ролята на жените в обществото: възможност за добро образование и работа (и съответно възможност за кариера), признаване на правото на жената да контролира сексуалния си живот и репродуктивната функция (кога и колко деца да има). Появата на жена на публичната сцена донякъде допринесе за нарастването на развода (въпреки че това далеч не беше единствената причина). Сега за една жена няма нужда да търпи тормоз и унижения в провален брак само от страх от социално осъждане. Според статистическите данни в Русия през 2015 г. е имало 612 хиляди развода на 1 милион и 162 хиляди брака. С други думи, 53% от браковете завършват с развод [3];

– революция в медиите: безпрецедентно сливане на всякакви средства за комуникация с ежедневното съществуване на човек. Тези средства, на първо място, включват телефон, телевизор и компютър. Използвайки ги не само в трудови и образователни дейности, човек вече може, навсякъде и по всяко време, да получи неограничен достъп до забавления, дори без да напуска къщата. Широкото използване на Интернет, в допълнение към забавленията, ви позволява незабавно да обменяте съобщения с други потребители, без оглед на ограниченията в пространството и времето. За тези, които искат или трябва да живеят сами, Интернет предоставя широки възможности да бъдат винаги във връзка;

– ускорена урбанизация и градско развитие: градът със своята висота анонимност и висока скорост на движение позволява на самотни хора да се обединяват в групи с общи ценности, интереси и начин на живот, като формират своя собствена субкултура. Субкултурата развива градската среда, а градът, от своя страна, привлича онези, които не са доволни от традиционните норми на поведение. В гъсто населен град е по-лесно да се намерят съмишленици. След като набере сила, субкултурата на самотните хора може да повлияе на културата като цяло или дори да я промени. Достатъчно висока концентрация на самотни хора във всеки градски район може да даде тласък за развитието на местната индустрия за развлечения и прекарване на свободно време (фитнес зали, кафенета, клубове, жилищни комплекси), както и услуги (почистване, доставка до дома, приготвяне на храна). „Градовете са създали условия, при които самотниците могат да водят не затворено, а богато социално съществуване” [4];

– увеличаване на средната продължителност на живота: поради биологични, психологически природни и социални фактори жените в продължение на години или дори десетилетия надживяват мъжете и следователно трябва да живеят сами. „В наше време жените доста често прекарват сами от една четвърт до една трета от живота си”

[4]. Според статистиката за 2016 г. в Русия общият брой на възрастните жени на възраст 60 и повече години е 5,5 пъти по-голям от броя на мъжете от същата възрастова кохорта [3]. Самотата може да изостри проблемите, свързани със старостта: привикване към пенсионерския живот, борбата срещу болестите, смъртта на приятели и близки. Но въпреки това съвременните геронтологични проучвания разкриват, че тези, които живеят сами, са по-доволни от живота, имат повече контакти със служби, които предоставят помощ на възрастни хора [4]. Е. Клайнберг се стреми да се отдалечи от „традиционните“ възгледи за самотата и нейните интерпретации. Той предлага разбирането си за това явление като преди всичко съзнателен избор на значителна част от съвременното индустриално общество, желан начин на живот, към който се стремят все повече хора”¹¹⁹.

Перспективите да загубят партньора чрез смъртта са по-високи при жените, докато мъжете по-често живеят с партньорката си в по-напреднала възраст. Въпреки това жените обикновено имат повече социални контакти и по-близки приятели от мъжете.

Понятието „изолация” се използва широко в психологията. Например „Р. Вайс, анализирайки същността на самотата, разграничава два типа самота: емоционална и социална изолация. Емоционалната изолация се характеризира с липсата на тясна емоционална привързаност, а социалната изолация – с липсата на привлекателни социални връзки [9, с. 18-19]. На свой ред, Ирвин Ялом предлага да се разгледат три различни вида изолация: междуличностна, вътрешноличностна и екзистенциална. Първият се разглежда като изолация от други индивиди, обикновено се преживява като самота и е обект на психопатология. Вътрешноличностната изолация е отделяне от човек на някои части от себе си - това, както подчерта И. Ялом, е парадигмата на съвременната психология. Екзистенциалната изолация е разделяне между индивида и света. То може да бъде със запазване на комуникацията между хората и с пълната вътрешна интеграция на индивида [10, с. 398-400]. Отъждествяването на изолацията със самотата не е общоприета гледна точка, въпреки че е напълно разбираемо. Фактът на срыв в отношенията между двама индивиди може да се разглежда като тяхната изолация един от друг.

Използването на термина „пространствена изолация” в социологията, икономиката и психологията се свързва, на първо място, с желанието да се подчертае пространственият аспект на разделянето (изолацията) на индивидите, външната форма на възможности (или тяхното отсъствие) за комуникация. Пространствената изолация има „насилствен” характер – това е откъсване от междуличностното взаимодействие, причинено или от действията на един от партньорите за комуникация, или от действията на външни сили – от природни явления до инициирани от правителството санкции.

Тази позиция се основава на твърдението на Уилям А. Садлър и Томас Б. Джонсън, че „самотата не може да бъде приравнена на физическото състояние на изолация на човек”. Като аргументи са дадени факти, които показват, че изолацията е външно, обективно, частично контролирано и наблюдавано състояние, а самотата е „субективно вътрешно преживяване” [11, с. 24]. Въз основа на определено противопоставяне на изолацията и самотата може да се твърди, че изолацията или по-скоро пространствената изолация е разстоянието, причинено от външни обективни и вътрешни субективни фактори, разстоянието между индивидите, които са (са били) във взаимодействие и взаимоотношения, които причиняват (са причинявали) емоционално удовлетворение.

¹¹⁹ Чолак А. П., И.А. Гареева, Феномен одиночества: специфика определения и особенности проявления, вестник тогу, 2017, № 2 (45), УДК 316.472.3, с. 231-232

Известно е, че преживяването на самота е характерно за прекъсването... на определени емоционални връзки с близките (нарушаване на междуличностната комуникация), с обичайната социална (културна, конфесионална, етническа и професионална) среда”¹²⁰.

„Съвременният живот в развитите страни изглежда увеличава риска от самота, който е отрицателен, притеснителен емоционален отговор на несъответствие между желаните и действителните социални отношения [1]. Самотата не е синоним на социална изолация (или усамотение), а е свързана както с количеството социални контакти (количество), така и с характеристиките (качеството), определящи социалните взаимоотношения, като например интимност и доверие”¹²¹.

„Необходимостта от принадлежност и ангажираност като отплата за социалните взаимоотношения е присъща на хората и тези принадлежности имат хормонален и неврофизиологичен субстрат (Cacioppo et al., 2000, 2002a). Социалните отношения са от съществено значение за емоционалното и физическото здраве и благополучие (Hawkley & Cacioppo, 2003). Самотата и социалната изолация често се използват взаимозаменяемо, но въпреки че са свързани, са много различни понятия. Самотата може да се концептуализира като субективно възприемано преживяване на социална изолация (De Jong Gierveld & Kamphuis, 1985) и се смята, че се развива, когато качеството на връзките не отговаря на нечия нужда от привързаност (De Jong Gierveld, 1998). Социалната изолация е обикновено концептуализирана в количествено изражение въз основа на броя на социалните контакти.

Сега има достатъчно силни доказателства, че самотата и социалната изолация са свързани с редица неблагоприятни здравни резултати. Здравният риск, свързан със самотата е по-слабо проучен от този на социалната изолация, но може да помогне за преодоляването на бездната между съществуващите епидемиологични и биологични нива на анализ (Hawkley & Cacioppo, 2002). Метаанализът на Uchino, Cacioppo и Kiecolt-Glaser (1996) предполага, че това е самота, а не социална изолация, която е силно свързана с хормоналната и автономната промени. Възприеманите нива на социална изолация може да са по-важни от обективните измервания и следователно това може да е качеството, а не количеството на социалните взаимоотношения, които са важни (Stokes, 1985)”¹²².

„Социалната изолация се отнася до „... обективна ситуация, а именно действителното отсъствие на неформални поддържащи отношения”, докато самотата описва „... субективно и негативно преживяно несъответствие между качеството и количеството на съществуващите взаимоотношения и желанията на човека или стандарти по отношение на отношенията „(Machielse, 2015, стр. 340). С други думи, самотата може да се разглежда като субективна социална изолация. Въпреки че (обективната) социална изолация може да бъде придружена от чувство на самота, не всички социално изолирани хора се чувстват самотни (например хора, които нямат приятели, но чувстват силна, въображаема връзка със знаменитост). По същия начин тези, които се чувстват самотни, не са непременно изолирани. Помислете за пациентите

¹²⁰ Берзин, Б. Ю., А. И. Кузьмин, О. А. Пышминцева, Траектории воспроизводства институтов социальной изоляции отдельных групп населения регионах России, Экономика региона, 2015, № 3, с. 123-133, doi 10.17059/2015-3-11, УДК 316.6:314.642, p. 125

¹²¹ Lasgaard, Mathias, Karina Friis, Mark Shevlin, “Where are all the lonely people?” A population-based study of high-risk groups across the life span, Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol (2016) 51:1373–1384, DOI 10.1007/s00127-016-1279-3, Published online: 29 August 2016, Springer-Verlag Berlin Heidelberg 2016

¹²² William Lauder, Kerry Mummary, Martyn Jones, & Cristina Caperchione, A comparison of health behaviors in lonely and non-lonely Populations, Psychology, Health & Medicine, May 2006; 11(2): 233 – 245 ISSN 1354-8506 print/ISSN 1465-3966 online © 2006 Taylor & Francis, DOI: 10.1080/13548500500266607, p. 233

в заведение за дългосрочни грижи. Те могат да имат огромни грижи и подкрепа от персонала на заведението, но въпреки това се чувстват самотни. По същия начин, въпреки че е женен с деца, дадено лице може да се чувства отчуждено от своя съпруг и семейство. Като се имат предвид тези примери, самотата е характерна за нашата дискуссия, защото признава, че хората могат да бъдат добре свързани, но въпреки това да се чувстват изолирани”¹²³.

Тенденцията в световен мащаб е на увеличение на самотните хора. Тази тенденция е по-видима в по-развитите страни, където е налице постиндустриален етап на развитие. В страните с недовършена модернизация тази тенденция не е така видима и болезнена.

„Метафоричната книга на Putnam (2000), озаглавена *Bowling Alone* наблюдава тенденциите в социалната конституция на боулинг с десет пина в САЩ и прави общо заключение за упадъка на американския социален живот като цяло. Докато през 60-те години боулингът с десет пина неизменно е бил семейна или социална игра, към края на 90-те години значителен брой игри се играят само от един човек. Книгата показва по убедителен начин, че този модел се повтаря по дължина и ширина на американския социален живот, проследявайки революционна обща трансформация в социалния живот. Но каква беше тази промяна и какво я насърчи? Повече от всеки друг, Бауман се опитва да обясни тази трансформация.

Поредицата от книги на Зигмунт Бауман, които предлагат и доразвиват неговата концепция за „liquid modernity”, описват появата на нова социална фигура в съвременните общества. Той представя човек, който иска да избегне създаването на социални връзки, които са твърде обвързващи, твърде стегнати, твърде изискващи задължения и отговорности, твърде продължителни, твърде негъвкави, твърде окончателни или с други думи твърде солидни. Този човек и неговата грижа да избягва обвързване не е просто любовник или съпруг; това е приятел, човек от квартала, работодател, банков мениджър, местен или национален политик, дъщеря, син или внуче. Взаимоотношенията като цяло, но може би по-специално социалните връзки, са се превърнали „до по-нататъшно известие” /until further notice/, тъй като има по-голям обхват и желание всяка страна да ги прекрати или да не влезе в тях изобщо.

Според Бауман (2000, 2001, 2005, 2007), това състояние на нещата не е резултат от пристигането на кошмарна нечовечност, колкото натрупване на множество разработки на двойните принципи на свобода и избор. Много свободи са изтръгнати от тирании, произтичащи от прекалено стегнати, едностранни и неравни връзки. По-голямата законна свобода за развод даде право на всички хора (при спазване на икономически ограничения) да избират не само партньора си, но и условията на живот, къде живеят, как живеят и колко често правят промени в живота си. Тук самотата е интересна, защото в социологически план бихме могли да кажем, че това е емоционално интензивен остатък, произтичащ от липсата на връзки на принадлежност, въпреки че по ирония на съдбата тези връзки са били скъсани с желание”¹²⁴.

„Емпиричното изследване на самотата в Австралия от 21-ви век започва с подробното изследване на Flood (2005) за самотата сред младите хора, което е подтикнато от наблюдението на де Ваус, че домакинствата на самотни хора са една от най-големите промени в семейната структура на Австралия през предходните 30 години. Въпреки че в миналото има многобройни споменавания за самота (например Bryson & Thomson 1973; Richards 1991), Flood (2005) започва с наблюдението, че

¹²³ Glover, Troy D., All the Lonely People: Social Isolation and the Promise and Pitfalls of Leisure, LEISURE SCIENCES 2018, VOL. 40, NOS. 1–2, 25–35, <https://doi.org/10.1080/01490400.2017.1376017>, p. 26-27

¹²⁴ Adrian, Franklin, A lonely society? Loneliness and liquid modernity in Australia.- Australian Journal of Social Issues, Vol. 47, No. 1, 2012, p. 16

„лонгитудиялни данни, с които се проследяват промените във възприятията за самота и социална подкрепа във времето не са на разположение” за Австралия”¹²⁵.

„Многовариантният анализ, изразен като коефициенти на шансове, показва, че австралийците на възраст 35-44 години са почти 3,5 пъти по-склонни да изпитват самота като сериозен проблем в сравнение с тези на 65 години или по-големи, докато при тези на възраст между 25 и 34 години е 3,67 пъти по-вероятно. За разлика от при тези в по-младата група за „напускане на дома” на възраст между 18 и 24 години е само 1,77 пъти по-вероятно. Подобни резултати бяха открити и за честотата на самотата (вж. Franklin & Tranter 2008: 16). Тези резултати не бяха в съответствие с по-стария възглед за самотата като свързана с жизнения цикъл, което ще рече свързано в съвременните общества с житейски събития, които обикновено се възприемат като проблемни смущения в социалните мрежи и важните взаимоотношения. Самотата с такава тежест в тази средна възрастова група днес е в съответствие с прогнозата на Бауман за liquid modernity. Именно сред тази възрастова кохорта много от социалните тенденции, които той се опитва да идентифицира и обясни, са най-очевидни или доразработени, особено по отношение на консуматорството, мобилността, разпространението на избора, избягването на ангажименти за връзки и стремежа на човека да живее сам (Бауман 2007).

Именно поради последните две причини Flood (2005) избра да изследва самотата сред тази възрастова кохорта (в неговия случай 25-44-годишни). През 30^{те} години преди изследването на Flood броят на мъжете, живеещи сами, се е увеличил с 224%, докато броят на жените, живеещи сами, се е увеличил с 264% (de Vaus 2004). Като дял от всички домакинства, домакинствата за самотни хора в Австралия са се увеличили от 18,8% през 1986 г. до 24% през 2001 г. и в момента варират между една трета до половината от всички домакинства в столичните райони и са повече от домакинствата с деца (ABS 2004). Изненадващо, две трети от хората, живеещи сами в извадката на Flood, са мъже, които никога не са живели дългосрочно с интимен партньор, докато три четвърти от 25-44-годишните, които живеят сами, никога не са се женили или са били във фактически връзки.

Въз основа на данните на HILDA, Baker предполага, че общият брой на австралийците, които стават самотни всяка година, се е удвоил почти от 2,2% през 2002-03 до 4,3% през 2007-08. Проучване на Австралийския институт от 2010 г. (Baker 2012: 5) открива значително по-самотни австралийци от данните на HILDA (17%), което предполага, че мярката HILDA може да бъде по своята същност консервативна при установяване на нивата на самота в Австралия”¹²⁶.

„Да останеш неженен носи още по-голям „риск” от самота: респондентите са почти четири пъти по-склонни от женените да отчитат самотата като сериозен проблем, 4,5 пъти по-често да страдат от самота много често и два пъти по-вероятно да я издържат за дълги периоди. Те показват как въздействието на статуса на неженен върху самотата е по-силно за мъжете, отколкото за жените.

Мъжете, живеещи отделно са 13 пъти по-склонни от женените мъже да преживеят самотата като сериозен проблем, докато разделените жени са по-малко от два пъти по-склонни да страдат от сериозна самота от омъжените жени. По същия начин разделените мъже са 18 пъти по-склонни да страдат от самота по-често от веднъж седмично от омъжените мъже, докато разделените жени са само 3,3 пъти по-склонни от омъжените жени. Не е изненадващо, че австралийските жени (като „роднини”) имат по-добри умения за създаване и поддържане на важни и трайни връзки

¹²⁵ Пак там, р. 19

¹²⁶ Adrian, Franklin, A lonely society? Loneliness and liquid modernity in Australia.- Australian Journal of Social Issues, Vol. 47, No. 1, 2012, p. 20-22

и да ги разполагат в управлението на техните емоционални дела (de Vaus 2004: 75). Това е очевидно, когато Франклин и Трантер (2008) питат към кого хората се обръщат за помощ, когато станат самотни. Показателно е, че 35 процента от мъжете са казали „никой” в сравнение с едва 16 процента от жените. Тридесет и шест процента от жените се обръщат към приятели в сравнение с 25 процента от мъжете. Два пъти повече жени, отколкото мъже, се обръщат за помощ към своите общопрактикуващи лекари и 44% от жените се обръщат към семейството си за помощ в сравнение с едва 33% от мъжете”¹²⁷.

„Преброяванията на населението, проведени в Руската федерация (2002 и 2010 г.), показват увеличение на броя на частните домакинства с един жител. Така например, през 2002 г. са били 11,7 милиона от тях, през 2010 г. домакинствата с живеещи сами граждани възлизат на 14,02 милиона (25,7% от всички домакинства). Това е 10% от населението на страната, по-голямата част – 10,8 милиона домакинства се намират в градовете.

Най-големият брой домакинства с един жител е предимно в градските райони, което прави задачата за социален маркетинг и филантропия предимно индустриална и масова.

Анализът на разпределението на „самотните” домакинства по отношение на възрастта разкрива висока степен на присъствие на възрастни хора в тях. Това стана забележимо вече в контекста на федералните области на Руската федерация”¹²⁸.

Според Берзин в Русия „в допълнение към хората, живеещи сами, за които може да се каже, че житейските обстоятелства ги затрудняват, създават липса на междуличностна комуникация, друга група домакинства са самотни майки, живеещи с деца (9,8 милиона домакинства), както и бащи, които отглеждат децата си самостоятелно на възраст под 18 години (1,3 милиона домакинства). Анализ на семейното положение показва, че в страната има повече от 4 милиона разведени и разделили се мъже (преброяване на населението през 2010 г.) и 5,4 милиона жени. Около 2 милиона мъже (1,97 милиона вдовци) и почти 12 милиона жени (11,8 милиона вдовици)”¹²⁹.

„В България почти всяко трето домакинство се състои от самотен българин, показват данни от анализ на Евростат за 2017 г. Данните от последното преброяване на Националния статистически институт (НСИ) сочат тенденция към увеличаване на броя на едночленните домакинства в България: през 2001 г. те са били около 660 хиляди, през 2011 г. – около 900 хиляди, а днес вече надхвърлят 1 милион (от общо около 3 милиона домакинства в България)”¹³⁰.

„Броят на т.н. „хикикомори”, или хора, които просто не излизат от дома, вече достига над 500 000 души само във възрастовата група 16-39 годишни. През последните години много данни за самотата се публикуват и в САЩ. Според наскорошни данни, над 20% от американците няма с кой да споделят и общуват, а над една четвърт живеят

¹²⁷ Adrian, Franklin, A lonely society? Loneliness and liquid modernity in Australia.- Australian Journal of Social Issues, Vol. 47, No. 1, 2012, p. 23-24

¹²⁸ Берзин, Б. Ю., А. И. Кузьмин, О. А. Пышминцева, Траектории воспроизводства институтов социальной изоляции отдельных групп населения регионах России, Экономика региона, 2015, № 3, с. 123-133, doi 10.17059/2015-3-11, УДК 316.6:314.642, p. 127

¹²⁹ Пак там, p. 129

с усещането, че нямат около себе си човек, който да ги разбира. Спрямо 1985 година, над три пъти се е увеличил броят на хората, които твърдят, че нямат с кого да обсъдят важните теми от живота и да споделят съкровени неща. Любопитни са и различията между генерациите. Обратно на очакванията, най-самотна е генерацията Z (между 18 и 22 години), следвана от генерацията между 23 и 37 години. Най-възрастните, над 72 години, декларират най-ниски нива на чувство за самота¹³¹.

„Масщабно проучване на самотата в Щатите, проведено сред 20 000 американци води до стряскащи изводи. Резултатът е получен на базата на отговорите на 20 въпроса. Близко 50% от младото поколение американци от поколението „Z“ (хората, родени след 2000 година), страда от самота. За сравнение – 39% от анкетираните възрастни американци над 72 години казват, че страдат от подобен проблем. Изводът: младото поколение в момента е най-самотното в човешката история¹³². „Според наблюдение на Putnam американците стават все по-изолирани, както се вижда от постоянния спад в членството в асоциации, включително боулинг лиги и други развлекателни асоциации”¹³³.

Повече канадци от всякога живеят сами (Statistics Canada, 2012) и почти една четвърт се описват като самотни (Sinha, 2014).

Картината в много други общества не е много по-различна. Япония от десетилетия се бори с проблема на нарастващата самота, допълнително влошен от драматичния демографски срив (2018^{та} бе 38^а поредна година с намаляващо ниво на раждаемост), все по-широкото разпространение на културата на живот без семейство и френетичния трудов ритъм. Роботът „Теленоид” вече прави компания на много възрастни хора, които на стари години остават сами. Някои дори организират погребения, когато машината се счупи и престане да функционира¹³⁴.

Около 6 на сто от европейските граждани декларират, че се чувстват самотни и няма с кого да споделят личните си проблеми, показва европейската статистика.

Ситуацията изглежда най-добре в Чехия, Финландия, Словакия и Швеция, където само 2% от населението твърдят, че нямат от кого да потърсят помощ, ако е необходимо. В Кипър, Испания, Словакия, Чехия и Унгария също 2 процента от хората твърдят, че няма с кого да обсъждат личните си проблеми.

Негативните тенденции около самотата на европейците са най-силни в Италия, Франция и Холандия, където е и най-висок дялът на хората, които няма с кого да обсъждат личните си проблеми – 12 на сто.

Най-самотни се чувстват отново жителите на Италия, Холандия /и Люксембург/, където процентът на самотниците надхвърля 12 на сто от населението на съответните страни. По този показател средно около 6 процента от възрастните хора в ЕС се чувстват самотни и няма от кого да потърсят помощ, ако се наложи.

Във всички възрасти един от десет души във Великобритания често се чувства самотен в степен, в която това може да се отрази на физическото му здраве.

¹³¹ Новите страхове I: Самотата, <https://nabludatel.bg/index.php?id=295077>

132

Разболява ли ни самотата?

<https://www.dw.com/bg/%D1%80%D0%B7%D0%B1%D0%BE%D0%BB%D1%8F%D0%B2%D0%B0-%D0%BB%D0%B8-%D0%BD%D0%B8-%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B0/a-48601321>

¹³³ All the Lonely People: Social Isolation and the Promise and Pitfalls of Leisure Troy D. Glover LEISURE SCIENCES 2018, VOL. 40, NOS. 1–2, 25–35, <https://doi.org/10.1080/01490400.2017.1376017>, p. 31

¹³⁴ Новите страхове I: Самотата, <https://nabludatel.bg/index.php?id=295077>

„По данни на британския „Червен кръст“ повече от 9 млн. британци (при население от 65,6 млн. души) често или постоянно страдат от самота. Организацията нарича това явление „скрита епидемия“¹³⁵.

Изводите от проучването, проведено сред 2256 души, показват поразителна разлика между поколенията. Близко 60 процента от анкетираните на възраст между 18 и 34 години казват, че се чувстват самотни често или понякога. За сравнение тези отговори дават 35 на сто от анкетираните над 55 години. Учените предполагат, че е възможно да има поколенчески различия в субективната представа за това какво е да си самотен. Освен това изследването не прави разлика между активните 55-годишни, които се наслаждават на пенсия, и болните 80-годишни, които живеят в изолация. Променящият се характер на семейството с по-малко деца, които се местят да живеят на друго място, увеличава броя на старите хора, които живеят самотно. Другата причина за това е удължаването на средната продължителност на живота.

Проучването открива и различия по пол – повече жени, отколкото мъже, се определят като самотни и при тях е по-вероятно това да доведе до депресивни състояния¹³⁶.

Elena Nedelcu говори за румънската реалност в същия дух. „В действителност чувството за самота и феноменът на самотата изглежда са по-остри, отколкото показват статистическите данни. „Когато всеки пети човек и 77% от интервюираните смятат, че повечето хора се опитват да търгуват с останалите и че не можете да им се доверите, става ясно, че самотата е национален феномен. Непрекъснатото влошаване на ситуацията на официални и неформални социални отношения, което изглежда започна след 1989 г. и пороци аномия в румънското общество, ни накара да напишем настоящия документ като предупредителен сигнал за онези, които управляват нашето общество, както и за всички негови членове. Безспорно е, че нашето общество се нуждае от правилна и спешна политика, която да помага за „възстановяване“ на социалните взаимоотношения, преоткриване на общности, налагане на уважение като нормално отношение за всеки от нас, включително и за възрастните, към традициите и историята“¹³⁷.

„Изглежда, че поне тук, в Румъния, много хора не разбират ролята, която социалните отношения играят в живота им (както от количествена, така и от качествена гледна точка); те изглежда не разбират колко са засегнати от самотата и недостатъчните или слаби социални отношения, които имат. Те нито осъзнават, нито правят нещо, за да променят това състояние на фактите. Те са по-скоро загрижени за проблеми с оцеляването или тяхната кариера и личен успех. Когато бъдат интервюирани, те разпознават, че са недоволни от социалните отношения, които имат, и че „самотата е като враг на човека. (...) Повече от половината от румънците (54%) декларират, че имат преживяна самота (...). Те също така осъзнават (36%), че повечето от социалните им отношения са повърхностни и оценяват (46%), че никой не ги познава всъщност. Повече от 80% от румънците обаче заявяват, че имат близки приятели, а 43% заявяват, че често или много често участват в социални дейности“¹³⁸.

„Около 4 на сто от българите се чувстват самотни и няма с кого да споделят личните си проблеми, показват данни от проучване на Евростат за възрастното население в ЕС през 2015 г.

¹³⁵ В. Сега, Брой 6079 (14), 17 Януари 2018, <http://old.segabg.com/article.php?id=889448>

¹³⁶ Данина, Десислава, Светът става все по-малък, ние – все по-самотни 60% от младите хора често чувстват самота, <https://www.dnes.bg/health/2010/05/25/svetyt-stava-vse-po-malyk-nie-vse-po-samotni.91590>

¹³⁷ Nedelcu, Elena, The impact of social relationships over health and longevity. The “blue zones” case.

Romanian Review of Social Sciences, Vol. 8 (2018), No. 14

¹³⁸ Пак там, p. 21

Ако се приложи процентът на самотните българи спрямо общия брой на населението у нас, излиза, че над четвърт милион българи са изпаднали в изолация и самота. По данни на НСИ от последното преброяване у нас има тенденция за увеличаване на домакинствата без деца. Според родната статистика най-висок е бил у нас процентът на едночленните домакинства - около 30 на сто, двучленните домакинства са били 28 на сто, а домакинствата с едно, две или повече деца, съответно – 20 на сто, 13 на сто и 7 на сто. В селата е регистриран и най-висок дял самотно живеещи хора у нас”.

Изследователите виждат пряка връзка между едночленността на домакинството и самотата. Смятат домакинството от един човек като типичен пример за ситуация, в която е твърде вероятно да се развие самота. Данните говорят за все по-масово възприемане на възгледа, че такава форма на семейно съществуване е поносима, дори желана, че са достатъчни положителните ѝ страни. Животът сам е една от най-устойчивите форми на домакинска организация в по-развитите страни.

В САЩ през 2013 г. 50% от всички домакинства се състоят от един човек (срещу 9% през 1950 г.). Европейските общества също показват увеличение на броя на едноличните домакинства. В скандинавските страни относителният дял на такива домакинства е около 40%. Най-често срещаният тип домакинство през 2014 г. в Европейския съюз е човекът, живеещ сам. Според Федералната статистическа служба във Висбаден, през 2016 г. 41% от германските домакинства са били домакинства, съставени само от едно лице – доста над средната стойност за ЕС (33%).

В Япония около 30% от домакинствата са съставени от един човек. Според изследователската компания Euromonitor International в световен мащаб броят на хората, живеещи сами, се е увеличил драстично – от 153 милиона през 1996 г. на 201 милиона през 2006 г., т.е. за 10 години броят на тези хора се е увеличил с 33%.

„Преброяванията, проведени в Руската федерация (2002 и 2010 г.), показват увеличение на броя на частните домакинства с едно постоянно пребиваващо лице. Така например през 2002 г. е имало 11,7 милиона от тях, през 2010 г. домакинствата с един гражданин вече възлизат на 14,02 милиона (25,7% от всички домакинства). Това е 10% от населението на страната, основната част - 10,8 милиона домакинства са в градовете”¹³⁹

„Самотата е новата социална напаст. Все повече и повече хора по целия свят се чувстват самотни и това не е единствено въпрос на самовъзприятие. Непрестанно намаляват връзките на хората с тези около тях, все по-често те признават, че намаляват контактите им с близки, приятели и колеги. Доскоро се считаше, че този проблем засяга най-вече възрастните хора, тези които се оттеглят от професионалния живот, губят съпрузи и съпруги, страдат от миграцията на собствените си деца, които нямат време за тях. Със застаряването на повечето общества по света и особено на Запад, непрестанно нараства и абсолютният брой на самотните хора. През последните години обаче, различни изследвания разкриват нарастващи проблеми и при далеч по-младите. Обградени от социални медии и в онлайн живот, дори те не могат да развият достатъчно близки връзки, работят прекалено много и постепенно губят усещането за общност. Самотата е проблем на новия технологичен век, с прекъснати отношения в квартала, професионалната общност, близките. Трескавото търсене на заместители в онлайн реалността единствено усилва и акцентира чувството на самота и отделеност”¹⁴⁰.

¹³⁹ Берзин, Б. Ю., А. И. Кузьмин, О. А. Пышминцева, Траектории воспроизводства институтов социальной изоляции, отдельных групп населения в регионах России, Экономика региона.- 2015, № 3, С.123-133, doi 10.17059/2015-3-11, УДК 316.6:314.642, с. 126

¹⁴⁰ Новите страхове I: Самотата, <https://nabludatel.bg/index.php?id=295077>

„Тези наблюдения посочват, че въпреки технологичното развитие и глобализацията – които може да се очаква да създадат повече социални връзки - всъщност правят хората все по-изолирани от социална гледна точка. Необходимостта да се обвържеш с другите се отнася до необходимостта да изразиш себе си, да бъдеш чул, да бъдеш уважен (да имаш вниманието на другите), да бъдеш оценен (да се чувстваш полезен и ценен), да се чувстваш с някой друг (да споделяш тайни с друг човек), да чувстваш, че някой принадлежи на някого (да се чувстваш приет от група), да влияеш на другите (да допринася за постигането / създаването на нещо ново)“¹⁴¹.

Самотата е една от формите на преживяване на отчуждението. Краен резултат на реалното, обективно отчуждение е субективното усещане за самота.

Може да се разграничи усещането за самота в професионалния живот и за такова в личния живот. Когато самотата се усеща в единия сегмент, може донякъде да се компенсира с липса на усещане за самота в другия сегмент на живота. Най-лошият вариант е съчетание между двете.

Самотата може да се определи като:

- свързана с кризисно състояние на психиката;
- разглежда се от индивида като неприятно или нежелано чувство;
- деструктивна форма на самовъзприятие. Самотният човек се чувства изоставен, забравен, ненужен, изолиран, с недостиг на социални контакти, помощ и разбиране;
- усещане за гнетяща пустота поради дефицита на любов.

Има индивидуален и обществен аспект на самотата. Самотата означава, че за някои хора социалните мрежи не функционират задоволително, независимо дали защото броят на контактите е твърде малък, или защото качеството на взаимоотношенията не е задоволително. За обществото високите нива на самота могат да показват ниско ниво на социална интеграция, малко общи норми и липса на междуличностно доверие (Putnam, 2000). На индивидуално ниво самотата се отразява и влошава качеството на живот (тълкува се по-широко)¹⁴².

„Н. Е. Покровски и Г. В. Иванченко идентифицират три най-често срещани инструментални дефиниции за самота [10]. Когнитивно-феноменологичните дефиниции съставляват първата група дефиниции, при които самотата се разглежда като резултат от дефицит на социални връзки и комуникация (Н. Lopata, J. Flanders, W. Sadler и Т. Johnson, Е. Репло и Д. Перлман). Според тази гледна точка чувството за самота се появява, когато човек, сравнявайки социалните си връзки с непостижими модели, стига до извода, че комуникацията му не е перфектна.

Втората група определения - необходимост от междуличностна близост - подчертава вродената нужда на човек да установи близки, емоционални взаимоотношения с други. Изследователи (Г. Съливан, Р. Вайс, Ф. Фром-Райхман, П. Лайдерман) смятат, че самотата е отрицателно емоционално състояние, което може да възникне у индивида дори когато е заобиколен от хора, ако няма лични интимни връзки.

Третата група определения – липсата на социална подкрепа – се основава на факта, че самотата е придружена от стресово състояние на психиката и не се разглежда от човек като приятно или желано чувство (D. Young) .

Американските психолози Д. Перлман и Л. Е. Пепло провеждат сравнителен анализ на осем теоретични подхода към самотата. Като основни критерии за сравнение

¹⁴¹ Nedelcu, Elena, The impact of social relationships over health and longevity. The “blue zones” case.

Romanian Review of Social Sciences, Vol. 8 (2018), No. 14, p. 17-18

¹⁴² Nicolaisen, Magnhild, Kirsten Thorsen, Loneliness among men and women – a five-year follow-up study, Aging & Mental Health, 2014, Vol. 18, No. 2, 194–206, <http://dx.doi.org/10.1080/13607863.2013.821457>, p. 194

са използвани: положителният или отрицателният характер на самотата, лични или ситуативни причини за това явление, намирането на тези причини в миналото на човека или в настоящето му [9] .

1. Психодинамичният подход разглежда самотата като патология. Неговите представители, говорейки за формирането на самота, отреждат най-важната роля на детския етап от развитието на индивида. Според Г. Съливан, юноши, които нямат достатъчно социални умения поради дисхармонични отношения с родителите си в детството, като правило, имат трудности при създаването на приятелства с връстници, което, от своя страна, може да доведе до дълбока самота.

2. Представителите на социологическия подход Д. Рисман и Ф. Слейтър смятат, че самотата е нормативен, общ статистически показател, който характеризира обществото. Те виждат причината за самотата не в човека, а във влиянието на различни външни фактори върху него (средства за масова информация, общество и т.н.). Д. Рисман смята, че появата на това чувство се основава на отчуждението на даден човек, загубата му на лична автономия и ограничаването на свободата, характерно за съвременната култура.

3. Феноменологичната перспектива на К. Роджърс се основава на „Аз-теорията” на личността. Той вярва, че обществото принуждава човек да действа според наложени модели, които ограничават свободата на действие. Това води до противоречие между истинското „Аз” на индивида и проявите на „Аз” в отношенията с други хора. Човек става самотен, когато смята, че ще му бъде отказана комуникацията. Според феноменологичният модел, самотата се явява като проява на слаба адаптивност на личността, а съдържанието на самотата се състои от текущи влияния.

4. Представителите на екзистенциалния подход се придържат към идеята, че всички хора първоначално са самотни и следователно не търсят причини и фактори, които увеличават или намаляват вероятността от самота. Според И. Ялом изолацията е една от даденостите на съществуването. К. Мустакас подчертава дълбокия положителен смисъл на самотата и го разглежда като основа за обновление на личността, като творческо състояние на човека.

5. В рамките на интеракционисткия модел самотата се интерпретира като резултат от недостатъчно социално взаимодействие на индивида. Р. Вайс вярва, че самотата е нормална реакция, произтичаща от комбинираното влияние на личностния фактор и фактора на ситуацията. Той идентифицира два типа самота: емоционална (в резултат на отсъствието на близка интимна привързаност) и социална (в резултат на отсъствието на значими приятелства или чувство за общност).

6. Представителите на когнитивния подход вярват, че самотата се появява, когато човек види несъответствие между желаното и постигнатото ниво на своите социални контакти. D. Perlman и L. E. Peplо експериментално доказаха връзката между дълбоката самота и ниското самочувствие.

7. J. Derlega и S. Margulis, придържайки се към интимния подход, вярват, че самотата се формира поради отсъствието на социален партньор. Това се случва, когато в личните отношения на индивида липсва интимност. Представителите на този подход разглеждат самотата като нормално преживяване в контекста на срива на традиционните връзки и социалната разединеност в обществото.

8. Основната точка на общосистемния подход е, че поведението отразява комбинираното влияние на няколко нива (от клетъчното до международното), действащи като система.

Представителят на този подход, J. Flanders, разглежда самотата като потенциално патологично състояние.

Сред другите автори, които са разглеждали проблема за самотата, може да се посочи М. Бубер. Той отбелязва, че това чувство не е характерно за човек, а желанието за комуникация му е присъщо от раждането. Самотата се появява, когато в човешките взаимоотношения акцентът се прехвърля от вниманието към другия към самочувствие и използване на другите за решаване на своите проблеми [1].

Представител на хуманистичната психология А. Маслоу разглежда самотата като положителен феномен. Той смята, че самоактуализиращите се индивиди се характеризират с нуждата от самота, което е съвсем нормално и дори необходимо [6]¹⁴³.

Според Kearns, Whitley, Tannahill и Ellaway „могат да се разграничат три елемента, участващи в самотата: чувства; обстоятелства; и отговори. Ние тълкуваме самотата като чувството, че сме сами заедно с липсата на достатъчно интимни и / или други контакти или контакти от подходящия тип. Hawthorne (2008) предполага, че „качеството на взаимоотношенията е от по-голямо значение, отколкото количеството” (Hawthorne, 2008). Вторият елемент (обстоятелства) описва индивидуалните социални контакти и социална подкрепа както в ежедневен смисъл (кого вижда човек, с кого говори до и т.н.) и като скрит ресурс (знаейки на кого може да се разчита за помощ или подкрепа). Трето, самотата е следствие от това как хората се справят и реагират на тяхната социална ситуация”¹⁴⁴.

„В психологическия речник самотата се определя като „разрушителна форма на самовъзприятие”. Самотният човек се чувства изоставен, забравен и ненужен [9]. При това, съществена основа за появата на самота е чувството за загуба или раздяла в миналото с някого или нещо, както и големи очаквания, съчетани с голямото значение на другите хора. Усещането за самота, възникващо на тази основа, се възприема от индивида като катастрофа. Философският речник донякъде разширява психологическата дефиниция на самотата, интерпретирайки я като „състоянието и усещането на човек, който е в условия на реални или въображаеми комуникативна лишения (изолация от други хора, прекъсване на социалните връзки, липса на смислена за него комуникация, недостатъчна комуникация и др.). Самотата се проявява главно в три форми: обикновена, екстремно-ситуативна и изкуствена (експериментална и лечебна)”[7]. Социологическият речник, от друга страна, определя самотата като „изолация, липса на социални контакти, помощ и разбиране” [2]. Тук обективните (външни) социални фактори по отношение на индивида са от решаващо значение за появата на самотата”¹⁴⁵.

„Самотата е субективното преживяване на незадоволителни социални отношения. Пеплау и Перлман обобщиха общите елементи в определенията за самота, които все още са влиятелни. „Първо, самотата е резултат от недостатъци в социалните отношения на човек. Второ, самотата е субективно преживяване; не е синоним на обективна социална изолация. Хората могат да бъдат сами, без да са самотни или да са самотни в тълпата. Трето, изживяването на самотата е неприятно и притесняващо”. В повечето изследвания за самотата, да бъдеш сам и да си самотен не са синоними, но липсата на социален контакт е ключово условие, което може да доведе до самота. И

¹⁴³ Токарева, М. Н., Теоретическите основи изучението на проблема за самотата и ея връзка с общението в социалните мрежи, Вестник на Балтийския федерален университет им. И. Кант. 2015. Вип. 11. С. 129-131

¹⁴⁴ Kearns, Ade, Elise Whitley, Carol Tannahill and Anne Ellaway, Loneliness, social relations and health and well-being in deprived communities Psychology, Health & Medicine, 2015 Vol. 20, No. 3, 332–344, p. 333, <http://dx.doi.org/10.1080/13548506.2014.940354>

¹⁴⁵ Чолак А. П., И. А. Гареева, Феномен на самотата: специфика на определения и особености на проявлението, вестник тогу, 2017, № 2 (45), УДК 316.472.3, с. 230

предразполагащите събития и състояния – като загуба или липса на социални контакти – и предразполагащите фактори като личните характеристики, социалните умения, стилове на приписване и обичайните модели на взаимодействие се разглеждат като фактори, които имат потенциално влияние върху самотата и се изследват емпирично.

Йънг прави разлика между хронична самота, ситуационна самота и преходна самота. „Ситуационната или преходната самота включва хора, които са имали удовлетворяващи отношения, докато не са били изправени пред специфична криза, като смърт или развод, или с предсказуема промяна в развитието, като напускане на дом за колеж”. За някои това може да е по-упорито – в резултат на това, което се нарича „хронична самота”....¹⁴⁶.

Самотата влияе на емоционалната ти стабилност, на отношенията ти с близките, на отношенията ти към твоя и другия пол, на отношението към физическата ти привлекателност. Резултатите показват, че много самотните индивиди са склонни да отчитат по-ниски саморейтинги относно физически вид, емоционална стабилност, отношения с връстници от същия пол, отношения с връстници от противоположния пол, отношения с родители и обща само-концепция в сравнение с не самотните лица¹⁴⁷.

Самотните хора са разглеждани като по-малко приспособени, по-малко успешни, по-малко общителни, по-пасивни, по-малко искрени и по-слаби от хората, които не са самотни. На тях също се гледа като на по-малко мили и не толкова желани като приятели¹⁴⁸.

Несемейните хора изпитват и по-голяма социална и емоционална изолация. Докато социалната самота се преживява най-вече, когато се наблюдава несъответствие между желаните и действителните социални връзки на човек, емоционалната самота е резултат от загубата или отсъствието на тясна, интимна връзка с друг човек, например брачен партньор¹⁴⁹.

„Преживяването на чувство за самота е свързано най-често с липсата на значим друг, в контакта с когото да бъдат вербализирани и преживени значими за човека събития”¹⁵⁰. „Хората без партньорска връзка разчитат основно на себе си и липсата на загриженост у друг човек към тях, засилва усещането им, че са сами и разчитат само на себе си. Усещането за самота е свързано с нуждите на хората да бъдат ангажирани емоционално и физически с техни близки или роднини. От тази гледна точка, когато хората се чувстват помагачи и активно включени в грижа за значимите за тях хора или в социални проекти за подкрепа, то преживяването на самота е значително редуцирано или дори изцяло липсва”¹⁵¹.

Самота е това усещане, което не е нормално за човека като социално същество, пречи му да осъществява основните си дейности, да посреща физическите и психическите си нужди.

Тя винаги е свързана с недостиг на основни социални блага и взаимоотношения,

Тя винаги е свързана с негативни преживявания и усещания. Не случайно повечето автори свързват самотата с патологията.

¹⁴⁶ Пак там, р. 196

¹⁴⁷ Lau, Sing, Chit-Kwong Kong, The Acceptance of Lonely Others: Effects of Loneliness and Gender of the Target Person and Loneliness of the Perceiver, The Journal of Social Psychology. 1999, 139(2), 229-241, р. 236

¹⁴⁸ Пак там, р. 237

¹⁴⁹ Sha'ked, Ami and Ami Rokach, Loss and Loneliness in Close Relationships, Psychology Journal, 2014, ISSN: 1931-5694, р. 15

¹⁵⁰ Ангелова, Наташа, Психология на семейните отношения, Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“, С., 2019, стр. 195

¹⁵¹ Пак там, стр. 201-202

Не става дума за усамотението, което е необходимо на човека, за да чуе себе си, да си върши работата, да премисля преживяното.

„Самотата, определена като несъответствие между желани и постигнати социални отношения (Perlau & Perlman, 1982), е отвратително емоционално състояние, свързано с различни неблагоприятни резултати, като депресия и тревожност (Jones, Cavert, Snider, & Bruce, 1985; Pressman et al., 2005; Rook, 1984; Segrin, 1998), компрометиращ здравето профил на физиологичните реакции (Cacioppo et al., 2002; Hawkley, Burleson, Berntson, & Cacioppo, 2003), ниско самочувствие, лоша академична компетентност и резултати (Guay, Boivin, & Hodges, 1999; Sletta, Valas, Skaalvik, & Sobstad, 1996) и self-blaming attributional style самообвинителен атрибутивен стил (Anderson, Miller, Riger, Dill, & Sedikides, 1994). Самотата има добре документирана връзка с негативни междуличностни процеси или резултати, като малък размер на социалната мрежа (Green, Richardson, Lago и Schatten-Jones, 2001), лошо качество на социалните взаимодействия (Green et al., 2001; Wheeler, Reis & Nezlek, 1983), възприема липсата на социална подкрепа и приемане (Hawkley et al., 2003; King et al., 1997; Riggio, Watring & Throckmorton, 1993), неудовлетворени потребности от близост (Cacioppo et al., 2000; Cacioppo & Hawkley, 2005) и брачни проблеми (de Jong-Gierveld, 1987). Един механизъм, залегнал в междуличностните проблеми на самотните хора, е, че самотните хора са склонни да възприемат другите негативно. Например, самотните хора оценяват партньорите по взаимодействие по-негативно, отколкото не самотните (Jones, Freeman & Goswick, 1981; Jones, Sansone & Helm, 1983)... По този начин междуличностната негативност допринася за по-лошите междуличностни отношения. Например, самотните хора често проявяват нежелано или вредно социално поведение (Jones, Hobbs & Hockenbury, 1982).

Самотата обикновено се свързва със самостоятелно докладвани дефицити в социалните умения, като ниско инициране, разкриване, отстояване и умения за разрешаване на конфликти (Wittenberg & Reis, 1986). Освен самоотчетите, съучениците на самотни деца възприемат своите самотни съученици като по-малко склонни да се ангажират с ориентирани към активност взаимодействия, но по-склонни да показват поведение, избягващо безпокойството (Eronen & Nurmi, 1999); съдиите оценяват стила на взаимодействие на самотните хора като погълнати от себе си, по-малко внимателни към партньорите и по-малко отзивчиви към нагласите, дейностите, опита или предходните твърдения на партньора си (Jones et al., 1982) и като цяло към тях като тъпи и безинтересни (Solano & Koester, 1989). Други проучвания свързват самотата със срамежливостта, социалната тревожност и свръхчувствителността към отхвърлянето (Jackson, 2007; Jackson, Fritch, Nagasaka & Gunderson, 2002; Leary, Koch и Hechenbleikner, 2001)...

Тези дефицити вероятно подкопават ежедневната социална ангажираност и по този начин допринасят за убеждението на самотните хора, че социалното взаимодействие не е нито удовлетворяващо, нито възнаграждаващо.

Негативността на самотните хора може да е насочена към близки приятели повече, отколкото към нови контакти или причинно-следствени познати. В края на краищата, ако самотата отразява схващането, че потребностите от интимност не са изпълнени и ако близките взаимоотношения са типичният контекст за задоволяване на тези нужди (вж. Reis, Clark и Holmes, 2004), опитът с близки приятели би предоставил най-яркото признание за самота. За самотни хора, новият контакт може да представлява

нова възможност за посрещане на нуждите от близост, ново начало на потенциално удовлетворяваща връзка¹⁵².

„Самотните хора осъзнават собствения си дефицит в социални умения (както показват ниските им резултати във връзки с връстници и с родители) и това ги кара да гледат на себе си като на по-малко привлекателни, по-малко общителни, по-малко способни, по-малко симпатични, по-малко приятелски настроени и по-малко позитивни в глобалната себе-концепция. Социалното заклеяване на самотните хора (както се открива в това проучване и в тези на Lau и Gruen по-ранни проучвания) също увеличава негативните чувства на самотните хора към себе си. Според техния социален опит самотните хора са по-склонни да очакват да бъдат оценени като по-малко благоприятни или дори преценени като по-малко приемливи отколкото другите. Те по-скоро очакват другите да ги оценят отрицателно и да ги видят в отрицателна светлина (Jones et al., 1983). Това прилича на процес на самоизпълнено негативно пророчество (Мертън, 1948). Duck, Pond и Leatham (1994) са предложили когнитивен механизъм за обяснение на отрицателните самооценки на самотните хора и техните взаимоотношения с другите. Те твърдят, че тези самотни хора са склонни да имат негативен перцептивен стил.

Когато взаимодействат с другите, самотните хора са твърде фокусирани върху собственото си комуникационно представяне и са склонни да забелязват отрицателните елементи, докато липсват положителните елементи от техните взаимодействия с другите. Този характерен перцептивен стил води до общ модел на недоволството от собствените си социални изяви като цяло¹⁵³.

„Самотните хора с ужас очакват празничния сезон и той често е най-болезнената част от годината за тях. Гледайки как всички около тях се свързват и прекарват време с близките, които ги обичат, се изостря чувството им на емоционална изолация. Истината е, че през празниците самотата се усеща най-силно.

Освен това, самотата има ефект върху социалния живот. Самотните хора често развиват предпазни механизми, които им пречат да създадат нови връзки. Нормално е за тези, които страдат от самота, инстинктивно да се опитат да се предпазят от ситуации, които могат да ги изложат на отхвърляне.

Отхвърлянето, което самотните хора вече усещат, често ги кара да гледат на света песимистично, като жертви, и да са скептични към тези, които са загрижени за тях и искат да създадат връзка с тях. Поради това самотните хора често се боят да поискат помощ или да инициират контакт с приятели и познати. Това ги кара да се чувстват още по-отчаяни и сами.

Самотата ни кара да подценяваме до каква степен хората около нас са загрижени за това и ни кара да виждаме приятелите и близките си в нереалистично негативна светлина.

Прекарването на празниците с приятели, дори и да не са много близки, навярно е по-добра алтернатива от това да сме сами и нещастни през тези дни. Има хора, които обичат да са сами постоянно, но повечето имат жизнена нужда от това да не са самотни. Това е генетично заложено в нас, защото в миналото шансът да оцелееш в група е бил много по-голям.

Имайте в предвид, че често, когато човек е самотен, си мисли, че другите нямат желание да се виждат с него и той се изолира. Близките му, от своя страна, решават, че човекът явно не иска да бъде с тях и спират да го търсят.

¹⁵² Tsai, Fen-Fang and Harry T. Reis, Perceptions by and of lonely people in social networks, *Personal Relationships*, 16 (2009), 221–238, Printed in the United States of America, Copyright © 2009 IARR. 1350-4126/09, p. 221-223

¹⁵³ Lau, Sing, Chit-Kwong Kong, The acceptance of lonely others: effects of loneliness and gender of the target person and loneliness of the perceiver, *The Journal of Social Psychology*. 1999, 139(2), 229-241, стр. 237

Независимо каква е причината за самотата, не се притеснявайте да поискате помощ от близките си. Ако чувствате, че не може да функционирате и болката стане непоносима, не се колебайте да потърсите професионална помощ. Важно е да осъзнаете, че заобикаляйки се с близки и приятели и радвайки се на тяхната радост от празниците, лекувате душата си и предпазвате здравето си!”¹⁵⁴

Tsai and Reis се опитват да дадат обяснение за отношението на самотните хора към по-близките и по-малко близките им хора. „Първо, самотните хора могат да имат различни очаквания за нови контакти и случайни познанства, отколкото за своите приятели.

Както смятат Christensen and Kashy (1998), взаимодействието с нови контакти може да изглежда обещаваща възможност за подобрени взаимодействия, които самотните хора желаят. Тези очаквания могат да се проявят в относително подоброкачествени възприятия на другите. За разлика от това, самотните хора могат да видят съществуващите близки приятели, в които може да са инвестирали значително време и афекти, като донякъде виновни за тяхното недоволство, което води до по-сурови възприятия.

Второ обяснение е, че самотните хора могат да подхождат към взаимодействията с нови контакти и познати по различен начин от начина, по който подхождат към взаимодействието с близки приятели, може би защото новите контакти не биха знаели за историята или социалното положение на самотния човек. Например, в едно проучване (Sloan & Solano, 1984), самотните хора се различават от не самотни хора по различни разговорни отговори и стилове при взаимодействие със съквартиранти, но не и при общуване с непознати.

По този начин звучи правдоподобно, че социалните дефицити, свързани със самотата, са най-явни, когато има известна степен на познаване и близост. Също така установихме, в съответствие с литературата, но противоположно на констатациите на Christensen and Kashy (1998), че другите възприемат самотните хора по-негативно, отколкото възприемат не самотни хора.

Малко по-различно обяснение предполага, че непознатите може да не открият лесно самотата при първоначални срещи, за разлика от по-видимите социални характеристики. Предишни проучвания показват, че хората създават негативни впечатления, когато очакват да бъдат със самотни, за разлика от не самотни партньори (Lau & Gruen, 1992; Rotenberg, Gruman и Ariganello, 2002). И обратно, новите контакти е малко вероятно да формират впечатления за самотата и свързаните с нея социални характеристики, докато не се осъществи определено количество взаимодействие. По този начин, по отношение на социалното възприятие, самотните хора могат да се възползват от първоначалното непознаване от хората на тяхната самота.

Нашите резултати също свидетелстват за значимостта на негативното самовъзприятие на самотните хора в техния опит на социална неотзивчивост. Самотните хора не само се възприемаха по-негативно, те също вярваха, че другите ги виждат в негативна светлина. Все по-голям брой изследвания (напр. Leary, Tambor, Terdal и Downs, 1995; Murray et al., 2006) предполагат, че възприеманото отношение от страна на другите играе важна роля в регулирането на чувството за сигурност и приемане в социалните отношения, особено близки взаимоотношения.

Едно от обясненията за това защо самотните хора се чувстват по-малко добре гледани от другите може да бъде, че такива вярвания са точно отражение на реалността.

Другите обикновено възприемат самотните хора по-негативно, особено по отношение на чертите, участващи в социализирането (популярни, топли, общуват ясно, интересуват се от хората и т.н.). Това е в съответствие с предишни констатации, че самотните хора понякога са заклеймени (напр. Lau & Gruen, 1992; Rotenberg et al., 2002; Rotenberg & Kmill, 1992). Второто обяснение е, че самотните хора могат да проектират своите тревоги и съмнения спрямо себе си върху други (Cacioppo & Hawkey, 2005; Murray et al., 2000), защита, която може да инициира самоизпълняващи се пророчества. Самотните хора изпитват съмнения в себе си, което ги кара да очакват другите да имат относително негативни впечатления от тях. В същото време, въз основа на чувствата си, че настоящите близки отношения са по-малко изпълняващи, отколкото желаят, самотните хора развиват относително негативни възгледи за близките си приятели и следователно се социализират по не толкова оптимален начин с тях. Партньорите също допринасят за този процес. Приятелите на самотните хора имат отрицателни очаквания за взаимодействие със самотния човек, което може да ги накара да реагират на социалното поведение на самотния човек по по-малко отворен и по-неохотен начин, като по този начин се задействат последователности на взаимодействие, които не осигуряват желаните нива на приемане и интимност (вж. също Cacioppo & Hawkey, 2005).

Докато миналите изследвания разглеждат социалните ефекти на самотата като широко приложима характеристика на индивидите, настоящите констатации предполагат, че ефектите от самотата могат да зависят от степента на познаване между самотните хора и техните познати. Обещаващи приложения могат да включват интервенции със самотния човек и неговите близки приятели, може би подчертавайки точността в социалното възприятие или може би фокусирайки се върху качеството на тези взаимодействия. Също така, като се има предвид силната връзка между самотата и възприеманото отношение от страна на другите, интервенциите, предназначени за подобряване на самотата, трябва да включват работа, свързана със самоуважението, а не само социално поведение (както е характерно за обучението по социални умения)¹⁵⁵.

Самотата е силно свързана с по-ниско самочувствие (Ernst & Cacioppo, 1999; Jones et al., 1981; Levin & Stokes, 1986; Sletta et al., 1996), отрицателни възприятия за собствения външен вид и симпатичност (Christensen & Kashy, 1998; Jones, 1982), социална тревожност, депресия, невротизъм, интровертност (Ponzetti, 1990; Stokes, 1985) и страх от негативна оценка (Jackson et al., 2002; Leary et al., 2001). Самотните хора са склонни към песимистично безпокойство и социално избягване (Eronen & Nurmi, 1999). Те са склонни да възприемат разговорите си с приятели като некачествени, като правят извод, че тези взаимоотношения са незадоволителни (Duck, Pond & Leatham, 1994). Vitkus и Horowitz (1987).

Самотните хора са склонни да правят самообвинителни, вътрешни и стабилни приписвания за своите отрицателни междуличностни срещи (Anderson et al., 1994). По този начин, доколкото самовъзприятията на самотните хора се припокриват с възприятията на другите за тях, по-ниските мета-възприятия могат да представляват точна конструкция на социалния свят. Друго възможно обяснение на тези констатации е, че отрицателните метаперцепции на самотни хора представляват проекция на собствените им негативни възгледи върху другите (Cacioppo & 224 Hawkey, 2005).

Тоест самотните хора могат да почувстват, че другите ги виждат негативно, като приемат, че другите ги виждат такива, каквито те виждат себе си (мета-възприятие). Тази идея е в съответствие с обширни изследвания, които показват, че хората

¹⁵⁵ Tsai, Fen-Fang and Harry T. Reis, Perceptions by and of lonely people in social networks, *Personal Relationships*, 16 (2009), 221–238. Printed in the United States of America, 2009, IARR. 1350-4126/09, p. 236

обикновено вярват, че другите ги виждат по същия начин, както те виждат себе си (вж. Kenny, 1994, за преглед на проучванията за SRM, установяващи тази точка). Това отрицателно мета-възприятие, от своя страна, води до по-малко щедър поглед към другите, защото хората, които вярват, че другите ги възприемат негативно, са склонни да отвършат на това мнение (Murray, Bellavia, Rose и Griffin, 2003; Murray et al., 2000)¹⁵⁶.

„Самотата е „отрицателно свързана със себепонятието за физически външен вид, отношения с връстници от същия пол, връзки с връстници от противоположния пол и общо самочувствие – и при мъжете, и при жените. Тези открития показват, че по-голямата самота както при мъжете, така и при жените се свързва с тенденцията да се оценява физическия външен вид отрицателно, с по-ниско чувство за адекватност във връзката с връстници и по-ниско чувство за цялостно самовъзприятие. В допълнение, отрицателна корелация между самотата и концепцията за собствената емоционална стабилност беше значителна сред жените“¹⁵⁷.

Учени от различни дисциплини изучават взаимоотношенията между близки хора. Теоретичната и емпирична работа върху самотата на хората, които се намират в близки отношения, например в структура като брака, обаче е сравнително скорошна и оскъдна. Предполага се, че бракът защитава партньорите от самота. Загубата или отсъствието на брачното обвързване, на тясната привързаност и чувството за сигурност, се счита, че е твърде вероятно да предизвика самота в отношенията.

Самотата в незадоволителни семейни отношения е особено депресираща и агонизираща, защото не хармонира с блаженството, което се очаква от брака. Очевидно има много двойки, които са затворени в бедстващи и предизвикващи самота бракове, които не могат да се откъснат поради бариери пред развода. Подобна ситуация вероятно усложнява и поддържа емоционалната самота.

Изобщо въпросът за самотата на хора в брак е твърде интересен. „Връзката между принадлежност и самота е очевидна до такава степен, че „Ако хората не са имали фундаментална нужда да принадлежат, самотата, каквато я познаваме, не би съществувала“ (Хендрик, 2004, стр. 9). Парадоксално е, че тези, които се чувстват самотни, прекарват малко време, ако има такава, със своите партньори, които обикновено са най-склонни да изпълнят потребността си да принадлежат (Baumeister & Tice, 1990). Това се дължи най-вече на влошените отношения и произтичащата от тях емоционална дистанция, която съществува между тях, което, от своя страна, довежда до самота (Rokach & Sha'ked, 2013). Готман (1999) описва това, което той нарече Каскада на разстоянието и изолацията – намаляващата прогресия на брачното страдание, което в крайна сметка води до разединяване (далечният край на принадлежност към континуума, която отразява релационната близост), изолация и самота – две конструкции, които са тясно свързани (de Jong Gierveld & Havens, 2004).

Първата идентифицируема каскада в тази влошаваща се прогресия е, когато партньорът се чувства емоционално наводнен в резултат на непрекъснат негатив (т.е. критика, презрение). Последницата от трайността и постоянството на наводнението е убеждението, че брачното страдание е толкова тежко, че всеки опит за разрешаването му ще бъде безполезен. Според наблюденията на Gottman (1999) тази фаза на релационното разстояние и изолационната каскада е основна стъпка в отвърщането на партньора от брака, като по този начин другият се лишава от чувството за принадлежност и в крайна сметка живее паралелно и самотно.

¹⁵⁶ Пак там, р. 225

¹⁵⁷ Lau, Sing, Chit-Kwong Kong, The Acceptance of Lonely Others: Effects of Loneliness and Gender of the Target Person and Loneliness of the Perceiver, *The Journal of Social Psychology*. 1999, 139(2), 229-241, стр. 236

В този момент те са развързани, женени за емоционално недостъпен партньор. Този брак като „празна черупка” се характеризира със загуба на чувството за принадлежност на партньорите, емоционално разединение и безразличие, всички често срещани предшественици на самотата (Perlman & Replau 1998)¹⁵⁸.

Кризисен фактор в семейните отношения може да бъде пенсионирането. Вероятно е права Исабел Алиенде когато твърди, че то е по-болезнено за мъжете, отколкото за жените. „При мъжете пенсионирането може да бъде началото на края, защото те се реализират и биват оценявани в службата, там влагат всичко от себе си и когато това приключи, не им остава почти нищо, подаря което рухват умствено и емоционално. Тогава за тях започва епохата на страх от провал, липса на средства, самота, списъкът на страховете е дълъг. Асо нямат спътничка или другар, който да се грижи за тях и куче, което да им маха с опашка, с тях е свършено. На нас жените ни е по-лесно, понеже, освен, че сме работили, сме поддържали семейни и приятелски връзки, по-общителни сме и имаме по-разнообразни интереси от мъжете”¹⁵⁹.

Weiss разграничава социална и емоционална самота. „Възприеманото качество и удовлетворението, получено чрез близки отношения, са по-тясно свързани със самотата, отколкото с количеството социални връзки (Rokach & Sha'ked, 2013). Weiss (2006), който е повлиян от теорията на привързаността, показва, че недостатъците в обвързването и привързаността допринасят за страданието от самотата. Авторът теоретично постулира две различни форми на самота, които според него имат различни предшественици и емоционални прояви: социална самота (социална изолация) и емоционална самота (емоционална изолация).

Тази типология прави разлика между двата типа самота въз основа на характеристиките на социалната мрежа и релационните дефицити и лишения, възприемани от индивида (Weiss, 2006). Докато социалната самота се изпитва най-вече, когато има усещане за несъответствие между желаните и действителните социални връзки на човека, емоционалната самота е резултат от загубата или липсата на близка, интимна връзка с друг човек, напр. брачен партньор (Zeifman, & Hazan, 2008). Двете форми на самота са свързани с различни причини и психологически симптоми.

Основното предложение на концепцията за самота на Weiss е, че различните видове взаимоотношения изпълняват различни социални блага (Weiss, 2006). Съответно, когато човек губи или е лишен от определена връзка, произтичащото емоционално преживяване зависи от благата (социални, емоционални), които трябва да бъдат осигурени от тази връзка. За илюстрация, една жена в затруднен брак, която е лишена от социални провизии, поради което желае подкрепата на партньора, емоционална и сексуална близост, вероятно ще развие емоционална самота.

Самотата, причинена от загуба на романтична връзка (т.е. чрез смърт или раздяла) или от бедстващ брак, който лишава партньора от разпоредбите за двойни връзки, не може да бъде облекчен или компенсирани от социални взаимоотношения (Weiss, 2006; Zeifman & Hazan, 2008) Също така, да бъдете във връзка, в която партньорът не се възприема като близък и подкрепящ, не е защита срещу самотата. Също така, при успешен и задоволителен брак връзката опосредства и минимизира ефекта на други фактори, свързани със самотата, като например траен стрес на работа и лошо здраве. По този начин, ако партньорът не се възприема като доверен човек, жененият сам по себе си не е по-защитен от емоционална самота, отколкото изобщо ако не е женен.

¹⁵⁸ Sha'ked, Ami, Ami Rokach, Loss and Loneliness in Close Relationships Psychology Journal, 2014 ISSN: 1931-5694, Vol. 11, No. 1 www.psychologicalpublishing.com, pp. 14-23, p. 14

¹⁵⁹ Алиенде, Исабел, На жените с обич, Колибри, 2021, стр. 96-97

В обобщение, трайна, непрекъсната близка връзка, характеризираща се с взаимодействия, повишаващи сигурността с наличен, любящ и подкрепящ партньор е най-известната защита срещу агонията на емоционалната самота. За разлика от това, лишаването на партньора от тези основни социално-емоционални връзки е предшественикът на релативната самота.

Наличните данни сочат, че е парадоксално е, че хората са склонни да реагират на социална изолация и отхвърляне с емоционално откъсване и скованост (DeWall, Baumeister, & Masicampo, 2009). Също така, отхвърлените и изключени хора вероятно ще се държат агресивно, показвайки намалено желание за саморегулиране, намалена безпомощност и ангажиране в увеличаване на поведение чрез саморазправа (See DeWall et al, 2009 за преглед). Всички тези негативни поведенчески реакции биха могли да намалят способността на самотните и изключени партньори да се държат адекватно спрямо отношенията, така че да ги подобрят и следователно да намалят самотата.

Weiss установи, че емоционалната самота, която той наблюдава, е била придружена от стрес и безпокойство и невъзможност да се обърне внимание на нещо различно от болезнените чувства на самота. Вероятно тези емоционални импулси (отчаяние, обезсърчение съмнения в себе си и дистрес), проявявани от емоционално самотни хора, които осъзнават, че техните социални и емоционални нужди не са били удовлетворени, може да изчерпят енергията им, като по този начин възпрепятстват способностите им за подобряване на близките им връзки или търсене на нови романтични връзки. Това, от своя страна, може да удължава тяхната емоционална самота, като увеличава тяхната изолация и чувството, че са нежелани и отхвърлени (Flora & Sergin, 2000).

Hawkley and Cacioppo (2010) разработват модел на самота, описващ релационен интерактивен процес, свързан със самотата, който те наричат „самоукрепваща самота” Loop-SRLL (Hawkley & Cacioppo, 2010, стр. 220). Възприеманата емоционална изолация и раздялата, касаеща самотни индивиди, поражда постоянно напрежение, безпокойство и нарастваща осъзнатост и чувствителност към тяхното релационно обкръжение. Те са хипер-будни, постоянно „нашрек”, като внимателно сканират за потенциални източници на релационни заплашителни признаци. Тази хипер бдителност (засилено състояние на сензорна чувствителност и бдителност) се придружава от повишена уязвимост до точка, че „самотните хора виждат социалния свят като по-заплашително място, очакват повече негативни социални взаимодействия и запомнят повече негативна социална информация” (Hawkley & Cacioppo, 2010, стр. 220).

Напълно възможно е бидейки емоционално самотен човек да предизвиква негативни атрибути на поведението на партньора, като по този начин довежда до интерпретиране на релационните взаимодействия като заплашителни. Тези дезадаптивни социални познания са последвани от самотния партньор, който реципрочно отвърща отрицателно на другия, като по този начин добавя към брачния негативизъм и дистрес, което, от своя страна, задълбочава чувството за самота¹⁶⁰.

Бердяев Н. А. разграничава относителна и абсолютна самота. „Обръща внимание на факта, че „всеки има свещеното право на самота и защита на интимния си живот” [1]. За един философ самотата е неделима от субекта като първоначалната същност, първична по отношение на света. Чрез своето съзнание субектът познава отделянето си от света и следователно се чувства самотен, но само чрез съзнание човек може да се доближи до света и да преодолее своята самота. Като цяло философът вижда в самотата голям положителен потенциал за развитие на личността. Но само ако

¹⁶⁰ Sha'ked, Ami, Ami Rokach, Loss and Loneliness in Close Relationships Psychology Journal, 2014 ISSN: 1931-5694, Vol. 11, No. 1 www.psychologicalpublishing.com, pp. 14-23, p. 16-17

това е относителна самота. Философът определя относителната самота като двойствено състояние на личността (т.е. или положително, или отрицателно), „корелирано със съществуването на другите и другия”. Отрицателният модус на такава самота означава болест на душата на субекта, а положителният модус издига „Аз” над общия обективиран свят. Бердяев Н.А. определя абсолютната самота като „ад и небитие”, което не може да се мисли положително, а само отрицателно”¹⁶¹.

Може да се говори за ситуационна, временна и хронична самота. Ситуационната самота може да не прерастне в хронична – местя се в друго селище, на друга работа, сменям общността... Но това може да е за кратко, т.е. временна самота. По-опасна е хроничната.

„При някои хора самотата е временно усещане – продължава по-кратко и в повечето случаи е плод на външни фактори! При други тя е постоянна, като интензивността ѝ се променя в зависимост от обстоятелствата. Нея наричаме хронична самота. Тя се появява най-често вследствие на вътрешни фактори!”¹⁶².

При несемейните хора /доброволно несемейните мъже и жени, емигрантите без семейство или разделени задълго от семействата си, вдовците и т.н./ става дума по-скоро за хронична самота.

В тази книга акцентът е върху самотата на хронично самотните хора.

„Преживяването на самота е характерно за човек на всяка възраст, но този проблем е особено важен за подрастващи и юноши. Заедно с осъзнаването на тяхното различие с другите, при тях идва чувството на самота. И. С. Кон пише: „Юношеството и младостта, когато човек интензивно търси себе си, навсякъде е най-колективната, общителна и в същото време най-психологическата възраст на живота” [3, с. 16]. Според периодизацията на личностното развитие от В. Ф. Моргун и Н. Ю. Ткачева [7], лица от 15 до 17 години принадлежат към по-големите подрастващи, а от 17 до 23 години - към представители на юношеската възраст. Авторите подчертават, че едно от личностните новообразувания в този период е чувството на самота. Това може да се отдаде на редица фактори.

1. Модернизацията на образователната система, както и нестабилността на общественото съзнание на съвременния етап от развитието на обществото, поставят младите хора в условия, при които все още не са намерени насоки за предстоящото професионално и лично самоопределение.

Именно на тази възраст протичат процесите на социална идентификация, развитие на рефлексия, формиране на социална позиция, която осигурява по-нататъшна социална адаптация. Желанието за независимост, свобода на изразяване на чувства и мисли, прекомерно самочувствие, стереотипно възприемане на други хора, незрялост на социалната сфера и други социално-психологически характеристики могат да доведат до самота [13].

2. Недостатъчно развити комуникативни умения, както и някои личностни черти (ниско самочувствие, високи изисквания към себе си или другите, неувереност в себе си). Студентите, които остро изпитват самота, се характеризират с такива психологически качества като тревожност, срамежливост, изолация, критичност, съдържаност, срамежливост, вътрешен конфликт на идеи за себе си, както и ниско самочувствие [5].

3. Наличие на проблеми в семейството. Тази група фактори включва развод на родители, чести семейни конфликти, ниска комуникационна култура, липса на

¹⁶¹ Чолак А. П., И.А.Гареева, Феномен на самотата: специфика на определения и особености на проявлението, вестник тогу, 2017, № 2 (45), УДК 316.472.3

¹⁶² Милан Радованович, Потребността да общуваме, <https://betty.bg/samotata/>

уважение и доверие между членовете на семейството и физическо насилие. Всички тези проблеми развиват идеи за междуличностните отношения като непредсказуеми и опасни. Липсата на грижа (тоест намаленото внимание на родителите и грижите за детето) и липсата на емоционална близост между детето и родителя също могат да попречат на нормалното развитие на комуникативните умения. Прекомерни изисквания и прекомерен контрол, липса на положително отношение към детето и признаване на неговата ценност като личност, липса на емоционален, физически и духовен контакт с родители и значими възрастни допринасят за представата на тийнейджъра за самовъзприемане като ненужен. Тези аспекти създават у него представа за себе си като неспособен и безполезен човек. В резултат тийнейджърът престава да вярва, че може да бъде необходим и интересен на някого като личност. В същото време свръхзащитата (прекомерна грижа и повишено внимание по отношение на детето) допринася за развитието на егоцентризъм, голямо търсене на близост до другите, съчетана с нисък контрол върху собственото им поведение. По правило тийнейджър с такива черти на характера се отхвърля от своите връстници [4].

4. Ситуационни фактори, като промяна в обичайната среда и начин на живот, отделяне от родителското семейство поради преместване на мястото на обучение, разпадане на приятелски отношения поради промяна на местоживеене или училище. Например ученикът често се оказва далеч от родителския дом и от приятели, което напълно променя обичайния път на живота”¹⁶³.

Своя „интерпретация на самотата дава А.В. Николаев. В книгата си „Морален закон” той разглежда това явление през призмата на любовта. „Самотата е потискаща празнота от липса на любов” [6].

Маховская О.И. обръща внимание на факта, че самотата може да бъде възприета от човек на три нива: екзистенциално, социално и психологическо [5]. В същото време всяко ниво има полярни проявления: на положителния полюс е позитивната същност на самотата, съчетана с емоцията на интереса. А на отрицателния полюс е отрицателната същност на самотата, която предизвиква чувство на страх. На екзистенциално ниво самотата може да бъде разделена на „космическа” и „жизнена”. На психологическо ниво самотата се дели на „адаптивна” и „индивидуализираща”. На социално ниво самотата е разделена на „конфликтното” и на „резултат от загуба”.

В зависимост от структурата на пространствено-времевите отношения, самотата може да бъде:

- космическа: човек по отношение на природата и космоса, мисионерско предназначение, историческа мисия и вяра в своята уникалност; ангажиран е целият репертоар от преживявания, разочарования, депресия поради невъзможността да се изпълни суперзадачата на нечие „аз”;

- културна: реакция на срива на традиционните ценности, аномия, остри промени в културната среда, свързаните с това шок, объркване, агресия, апатия; преобладаващата емоция е копнежът по обстоятелствата на живота, познати от детството;

- социална: социално изключване, отхвърляне, изгнание, чувство за нисък статус;

– психологическа: цялата гама от чувства на самота по вътрешни, индивидуални причини, които могат да бъдат слабо или неточно осъзнати; свързани със структурата

¹⁶³ Токарева, М. Н., Теоретическите основи изучаване на проблема за самотата и нейната връзка с обществото в социалните мрежи, Вестник на Балтийския федерален университет им. И. Кант. 2015. В. 11. С. 132—133

на личностните ценности, характера, темперамента, индивидуалните предпочитания и нагласи [5]¹⁶⁴.

Според Н. Олейник „анализът на трудовете на съвременните учени показва липсата на единно разбиране за същността на самотата, нейния произход и характеристиките на нейния ход, което позволява да се определи проблемното поле на явлениято самота: изследването на самотата като социално- психологически феномен (К. А. Абулханова-Славская, Л. А. Варава, С. Л. Вербицкая, Е. Н. Заворотных, Л. И. Старовойтова, Г. М. Тихонов, С. Г. Трубинкова, Ж. В. Пуханова); идентифициране на културно-исторически форми на самота (С.О. Ветров, О.В. Данчева, М.Н. Покровски, Ю.М. Швалб); психологически характеристики на самотата на различни възрастови етапи (О. Б. Долгинова, А. Р. Кирпиков, И. С. Кон, Е. Н. Мухиярова, О. В. Неумоева, Н. В. Першина); описание на явления, подобни на самотата (V.I. Lebedev, L.V. Klochek, A.U. Kharash); проучвания на преживяванията на самотата според пола (О.Я. Грановская, Л.Ю. Левченко, В.И. Силяева, О.В. Папага, Н.В. Шитова). По този начин ние разглеждаме термина „самота” като преживяване и го определяме по следния начин: самотата е субективно преживяване, което се проявява в доброволната или принудителна невъзможност на човек да задоволи потребността от взаимодействие, комуникация, интимност и е придружено от широк спектър от емоционални прояви. Такова преживяване е относително, не зависи от присъствието на други хора, тъй като човек може да изпитва самота дори в ситуации, когато в близост има значими предмети. Субективното преживяване на самотата може да се появи при всеки човек. Уникалността на това явление се крие във факта, че се проявява при различни хора с различни сили и има емоционален оттенък. Често забелязваме само максималната сила на преживяването и незначителни прояви на самота почти не се регистрират. Самата ситуация на самота свидетелства за дефицит на определени обекти, взаимоотношения и взаимовръзки, който може да доведе до самоусъвършенстване.

Така че, въз основа на принципите на системния подход, ние разглеждаме самотата като единна, цялостна система, чиято цялост се осигурява от факта, че преживяването на самотата възниква въз основа на взаимодействието на такива компоненти като когнитивни, емоционални, поведенчески и мотивационно-волеви. Тези компоненти са елементи (подсистеми) на преживяването на самота¹⁶⁵.

2. Последници от отчуждението и самотата

В един италиански филм се разказва за проблемно семейство с болно дете. Майката се отдава на гледането му. Бащата се отчуждава от майката. Изневери, скандали, напрежения. Размисли за смисъла на живота. Имат съсед, който живее сам и става свидетел на всичките им проблеми. В един момент в техен разговор жената му се жалва за поредния проблем. А той ѝ казва: „Аз ви завиждам”. „За какво” – пита тя? „За това, че живеете, че сте живи”! Проплакването на един самотен човек... И зрителят се сепва – ами да – това е животът – с неговите напред и назад, нагоре и надолу. По-добре такъв, отколкото неговия самотен и скучен живот на зрител.

Последниците от самотата са от най-различен характер:

а/ Краткотрайни и дълготрайни.

¹⁶⁴ Чолак А. П., И.А.Гареева, Феномен одиночества: специфика определения и особенности проявления, вестник тогу, 2017, № 2 (45), УДК 316.472.3

¹⁶⁵ Олейник, Н. О., Теоретическая модель переживания одиночества, Вестник Пермского университета, Выпуск 2 (26), УДК 159.942, DOI: 10.17072/2078-7898/2016-2-104-110, с. 105-106

Самотата на емигранта може да е краткотрайна, но може да продължи и през цялото време на емиграцията, а и след нея. Самотата на доброволно несемейния човек /на старата мома и стария ерген/ е по-дълготрайна.

б/ Физически и психически.

„Първоначално, фокусът бе върху икономическите последици от проблема, намаляването на производителността, пропуснатите ползи от загубеното време в резултат на по-ниска трудоспособност и по-ниска обща функционалност. През последните години обаче възприятията за самотата все повече се преформатират и тя се третира като медицинско състояние, със сериозни здравословни последици като нарастващ риск от сърдечни заболявания, психически разстройства и т.н. Освен социален, тя е вече и остър здравен проблем за нашите общества”¹⁶⁶.

Нарастването на самотата закономерно води до влошаване на здравословното състояние на масите, до увеличаване на болестите и натиска върху обществената система. Самотни хора на работното място, самотни хора в семеен план. Симптоматично е, че например в Англия в името на Министерството на спорта и гражданското общество се добави и „на самотните хора”. Това е тенденция в развитите страни, а в България се засилва и от наличието на социално-икономически преход. Самотата е резултат на отчуждение от другите, от обществото като цяло.

Усещането за самота може да доведе до сериозни физически и психически болести. Това е особено важно за страдащите от хронична самота, защото тя произтича от психологическата нагласа на отделния индивид, а не от външни обстоятелства.

Elena Nedelcu твърди, че „всички изследвания, които споменава, се доближават до едно и също заключение: хората, които имат силни социални връзки, са по-здрави от тези, които са изолирани; хората, които имат адекватни (качествени) социални връзки, трябва да имат 50% повече шансове за оцеляване в сравнение с тези, които са недостатъчни или с връзки с лошо качество. Почвайки от 1990 г. Дан Бютнер - член на National Geographic - който беше в сътрудничество с Gallup - идентифицира и изследва областите, където могат да бъдат намерени най-дълголетни лица: Сардиния (Италия), полуостров Никоя (Коста Рика), Лома Линда (Калифорния), Кинава (Япония) и Икария (Греция). Той забелязва, че в тези „сини зони” естествената и социална среда и начинът на живот на жителите имат квазиподобни характеристики. В своята работа, озаглавена „Сините зони: 9 урока за по-дълъг живот”, той идентифицира основните фактори, които изглежда увеличават продължителността на живота и качеството на живот на живеещите в „сините зони”. Накратко, тези фактори са: да бъдеш активен, да имаш смисъл в живота си, да намалиш стреса, да ядеш по-малко, да ядеш по-малко месо, да пиеш с мярка, да имаш вяра, да даваш на семейството си приоритетна позиция в живота си, да останеш близо до родителите си, баби и дядовци и изграждане на социална мрежа, която поддържа здравословно поведение.

Съвременното западно общество е индивидуалистично и потиска духа на общността, не цени експертния опит на възрастните; в действителност западното общество поставя възрастните хора в маргинално положение. В социалната и семейната йерархия възрастните хора изглежда заемат скромно положение; по този начин поговорката, който няма възрастен човек, трябва да си купи, е загубила значението си. Тази ситуация не е благоприятна нито за възрастните хора, нито за обществото. Анализирайки начина на живот и социалните взаимоотношения в така наречените сфери на дълголетие, настоящото изследване е медитация по отношение на ефектите, които западният начин на живот има върху здравето, дълголетие и хората качество на живот. Психосоциологическите изследвания и цитираните тук казуси показват, че в

¹⁶⁶ Новите страхове I: Самотата, <https://nabludatel.bg/index.php?id=295077>

настоящия Западен свят има дефицит и остра нужда от изграждане на силни и качествени социални отношения за всички възрастови категории, особено за тези на възраст над 65 години. Здраве и продължителност на живота сериозно зависят от интензивността и качеството на социалните взаимоотношения”¹⁶⁷.

Не случайно фармацевтичните компании дори се опитват да създадат лекарство за самота.

Според различни изследвания самотата може да бъде по-лоша за здравето от тютюнопушенето, затлъстяването и високото кръвно налягане. „Съобщава се, че социално изолираните мъже са по-склонни да пушат (Berkman et al., 2004). Тъй като тютюнопушенето е основен фактор за смъртността и влошеното здраве, като над 19 000 смъртни случая годишно се дължат директно на тютюнопушенето в Австралия (Австралийски институт за здраве и благосъстояние, 2003 г.), връзката между самотата и тютюнопушенето може да даде ценна представа за поведенческата здравна пътека, която води самотни хора до лошо здраве”¹⁶⁸.

Усещането за самота е в пряка връзка с болестите, свързани с някаква зависимост, депресиите и мислите за самоубийство.

Усещането за самота намалява устойчивостта на организма на стрес, може да доведе до сърдечно-съдови проблеми, да повлияе на качеството на съня, а с времето може да се появи и безсъние.

Самотата предразполага към увеличаване на риска от Алцхаймер, потиска имунната система и пречи на дълголетието, води до диабет и деменция. Според статистиката самотните възрастни хора са застрашени с около 50% по-голяма вероятност от преждевременна смърт.

„Социалното отчуждение увеличава риска от инфаркт и мозъчен инсулт. По време на изследването им проличало, че живеещите в самота хора водят по принцип по-нездравословен живот от останалите, което се отразява на съдовата им система... Като се изключат останалите рискове, самотният живот увеличава смъртността с 32% след инфаркт или инсулт.

Датско проучване също стигна до извода, че самотните мъже са два пъти по-склонни да умрат от сърдечен удар, отколкото тези с активен социален живот”¹⁶⁹.

Доклад на експертната работна група на Националната сърдечна фондация на Австралия също твърди, че има сериозни доказателства за независима причинно-следствена връзка между социалната изолация и коронарна болест на сърцето (ИБС) (Bunker et al., 2003).

„По-честото използване на услугите на порно-индустрията, безразборните и хомосексуалните взаимоотношения сред самотните хора все по-често водят до разпространение на спин и други предавани по полов път болести”¹⁷⁰.

Самотните хора са показали, че имат по-лоша ефективност на съня, което може да ограничи възстановителното въздействие на съня върху здравето. Самотата е

¹⁶⁷ Nedelcu, Elena, The impact of social relationships over health and longevity. The “blue zones” case. *Romanian Review of Social Sciences*, Vol. 8 (2018), No. 14, p. 19-22

¹⁶⁸ William Lauder, Kerry Mummery, Martyn Jones, & Cristina Caperchione, A comparison of health behaviors in lonely and non-lonely Populations, *Psychology, Health & Medicine*, May 2006; 11(2): 233 – 245 ISSN 1354-8506 print/ISSN 1465-3966 online © 2006 Taylor & Francis, DOI: 10.1080/13548500500266607, p. 234-235

¹⁶⁹ Трифонова, Павлина, Мъжете стават самотни след като децата пораснат, в. „24 часа“, 8 декември 2019, <https://www.24chasa.bg/novini/article/7953124>

¹⁷⁰ Берзин, Б. Ю., А. И. Кузьмин, О. А. Пышминцева, Траектории воспроизводства институтов социальной изоляции отдельных групп населения регионах России, *Экономика региона*, 2015, № 3, с.123-133, doi 10.17059/2015-3-11, УДК 316.6:314.642

психологическо преживяване с потенциално неблагоприятни ефекти върху механизмите на биологичния стрес¹⁷¹.

Самотата е свързана с наднормено тегло и затлъстяване.

Има някои доказателства, свързващи самотата с нарушената саморегулация. Определяне на саморегулирането като способността да се променя и поддържа поведението на човек, за да се потвърди до социално дефинирани стандарти, Baumeister, DeWall, Ciarocco и Twenge (2005) показаха експериментално, че лица, които са били социално изключени, са имали намаляване на саморегулацията. Като се има предвид социалната стигма, която може да бъде свързана с наднормено тегло и затлъстяване, и общото популяризиране на пушенето като социално неприемливо поведение, може би самотните хора са по-малко склонни да полагат необходимите усилия да променят състоянието си, отколкото лица, които не са самотни или не са социално изключени. Със сигурност в областта на здравословното поведение и поведенческата промяна ролята на социалната подкрепа е призната за важен фактор за здравното поведение (Berkman & Glass, 2000). Възможно е на самотните хора да им липсва нормативната подкрепа да приеме и да се придържа към избора на здравословен начин на живот.

Друг пример за това, което може да бъде един интегриран път, е връзката между социални обстоятелства, биологични механизми и заболяемост. Домашното насилие води до самотата (Lauder et al., 2004). Жертвите на домашно насилие отчитат високо ниво на стрес (Vacchus, Mezey, & Bewley, 2003), имат над 50% увеличение на проблемите свързани със стреса (Campbell et al., 2002) и стресът представлява 80% от косвените ефекти от злоупотребата върху физическото здраве на жените (Sutherland, Bydee и Sullivan, 2002). Стресът (Kiecolt-Glaser et al., 1984a; Steptoe et al., 2004) и самотата (Kiecolt-Glaser et al., 1984b) са свързани с по-ниски естествени реакции на клетките-убийци. Жени, които съобщават за лошо качество на социалните отношения имат повишени нива на фибриноген (Davis & Swan, 1999). Така предложената социално-психобиологична пътека илюстрира потенциалните сложни взаимодействия между социалния контекст, здравословното поведение, самотата, биологичните механизми и заболяемост¹⁷².

„Всъщност впечатляващ набор от доказателства показва, че социалната подкрепа и чувството за връзка помага на хората да поддържат здравословен индекс на телесна маса, да управляват кръвната захар, подобряват преживяемостта от рак, намаляват сърдечно-съдовата смъртност, облекчават депресията, намаляват посттравматично стресово разстройство и подобряване на цялостното психично здраве (Martino, Pegg и Frates, 2015). Ползите от социалния контакт са толкова необикновени, че Hallowell (1999, стр. 3) одобри идеята да се предписват социални връзки на пациентите, за да се подобри тяхното благосъстояние: „точно както ние се нуждаем от витамин С всеки ден, ние също се нуждаем от доза от човешкия момент - положителен контакт с други хора.

Вредните последици от социалната изолация се сравняват с добре установени рискови фактори за смъртността, включително липса на достъп до здравни грижи, лошо качество на околната среда, липса на имунизация, нараняване и насилие, затлъстяване, лошо психично здраве, рисково сексуално поведение, заседнала

¹⁷¹ William Lauder, Kerry Mummery, Martyn Jones, & Cristina Caperchione, A comparison of health behaviors in lonely and non-lonely Populations, *Psychology, Health & Medicine*, May 2006; 11(2): 233 – 245 ISSN 1354-8506 print/ISSN 1465-3966 online © 2006 Taylor & Francis, DOI: 10.1080/13548500500266607

¹⁷² William Lauder, Kerry Mummery, Martyn Jones, & Cristina Caperchione, A comparison of health behaviors in lonely and non-lonely Populations, *Psychology, Health & Medicine*, May 2006; 11(2): 233 – 245 ISSN 1354-8506 print/ISSN 1465-3966 online © 2006 Taylor & Francis, DOI: 10.1080/13548500500266607, p. 238-241

активност, пушене, и злоупотреба с вещества (Holt-Lunstad et al., 2015). Всичко казано показва, че социалната изолация представлява един от най-належащите социални проблеми на нашето време, иронично в епохата, когато да се свързваме с другите изглежда толкова лесно”¹⁷³.

В днешния етап от развитието на обществото заедно с взривното нарастване на броя на самотните хора се масовизира депресията, която е болест и на самотата.

По времето на „социализма” терминът „депресия” беше почти непознат. Днес депресията е народна болест № 1. „По честота може да се сравни с хроничните болки в гърба, които също мъчат по-голямата част от населението в развитите страни. Според нови изследвания в страни като Германия броят на отсъстващите от работа поради депресия се е увеличил през последните 8 години с цели 86%. Само през 2014 г. скокът е със 7,9% . Само в Германия става дума за 31 милиона души годишно”¹⁷⁴.

„Западната литература показва, че съществува силна връзка между самотния живот и депресията в по-късния живот (Mui 1998; Russell and Taylor 2009). Предишни изследователски проучвания са признали ефектите от социалното изключване върху здравето и благосъстоянието на застаряващото население (Galabuzi and Labonte 2002; Podnieks 2006; Wilson et al. 2007a) .

Депресията е често срещан проблем с психичното здраве при застаряващото население (Lai 2005). Тези, които живеят сами, обикновено съобщават, че имат по-депресивни симптоми от тези, които не живеят сами (Dean et al. 1992; Russell and Taylor 2009; Wilson et al. 2007b). По-високият риск от депресията сред възрастните хора, които живеят сами, може да е резултат от по-ниско ниво на емоционална и инструментална социална подкрепа, която получават от семейството и приятелите си (Saito et al. 2005) и ниска финансова удовлетвореност (Wilson et al. 2007b). Други рискови фактори също се съобщава, че допринасят за по-високия риск от депресия сред възрастните хора, които живеят сами. Те включват усещането за изолация или самота (Adams 2004), загуба на значими други или стресиращи житейски събития (Carnelley et al. 1999), лошо удовлетворение от жилищни условия и качество на живот (Wilson et al. 2007b), състояние на трудова дейност и лекарства с рецепта (Kawamoto et al. 2005)”¹⁷⁵.

Чувството за самота трябва да бъде разбирано в културния контекст на възрастните хора, нещо, което много предишни проучвания не правят¹⁷⁶.

„В рамките на традиционната китайска култура по-възрастните китайци предпочитат и дори се очаква да живеят с децата си (Chou et al. 2006). В резултат на това в сравнение с техните колеги в западната култура, по-малка част от възрастните китайци живеят сами в контекста на китайското семейство. Съответно по-възрастните хора, живеещи сами, са по-склонни да съобщават за по-високо ниво на депресия от тези, които не живеят сами (Chou и Chi 2000). Живеене сам може да има по-силно вредно въздействие за възрастните китайци, отколкото за техни западни събратя (Chou et al. 2006)”¹⁷⁷

¹⁷³ Glover, Troy D., All the Lonely People: Social Isolation and the Promise and Pitfalls of Leisure, LEISURE SCIENCES 2018, VOL. 40, NOS. 1–2, 25–35, <https://doi.org/10.1080/01490400.2017.1376017>, p. 25-27

¹⁷⁴ Ботинова, Анна, Капка Тодорова, Депресията - чумата на нашето време, 04.04.2015, <https://www.24chasa.bg/novini/article/4694522> © www.24chasa.bg

¹⁷⁵ Tong, Hong Mei, Daniel W.L. Lai, Qun Zeng, Effects of social exclusion on depressive symptoms: elderly Chinese living alone in Shanghai, China, Cross Cult Gerontol. 2011 Dec; 26(4): 349-64. doi: 10.1007/s10823-011-9150-1, p. 350-351

¹⁷⁶ Пак там, p. 360

¹⁷⁷ Tong, Hong Mei, Daniel W.L. Lai, Qun Zeng, Effects of social exclusion on depressive symptoms: elderly Chinese living alone in Shanghai, China, Cross Cult Gerontol. 2011 Dec; 26(4): 349-64. doi: 10.1007/s10823-011-9150-1, p. 351

В България очакването у възрастните хора, че ще живеят с децата си, не е в същата степен, защото психологията ни е по-приспособена към условията на постмодерното общество. Но съвременният начин на живот, който отдалечава често пъти възрастните от техните деца и в България води до усещане за самота сред не малка част от тях.

Друг резултат от наличието на самота са и увеличените самоубийства.

Самоубийството е висш израз на степента на отчуждение на индивида от света, в това число от най-близкия му кръг от хора, от самия себе си. Краен израз на усещането за самота.

Кудряшова твърди, че в Русия е налице както стабилно стареене на населението, така и „тревожна динамика на показателите за суицидно поведение при възрастното население. Възрастните хора представляват около една четвърт от самоубийствата, които се случват ежегодно в Русия, а експертите прогнозираят по-нататъшно нарастване на разпространението на суицидно поведение в тази възрастова група”¹⁷⁸. „Процентът на самоубийствата при възрастните мъже е 6-8 пъти по-висок от този при жените. Експертите обясняват това с по-голямата адаптивност на жените, способността им да поддържат силни социални връзки, независимостта в ежедневието, увереността в собствената си значимост за децата и внуците”¹⁷⁹.

С 13% са се увеличили самоубийствата в България през 2009 г. само година след началото на кризата. Това сочи проучване на учени от университетите в Оксфорд, Бристъл и Хонконг, цитирано от „Фокус”. Проучването обхваща американските държави и страните в Европа, като данните са сравнени с тези от периода 2000-2007 г.

Особено голямо е било влиянието на кризата върху мъжете, както и в страните с мащабно съкращаване на работни места, показват данните от проучването. Най-голямо увеличение на самоубийствата сред мъжете в ЕС се наблюдава в новите страни членки – България, Чехия, Естония, Унгария, Латвия, Литва, Малта, Полша, Румъния и Словения. А това говори за нарасналите социални проблеми на хората в тях по време на прехода.

Увеличението в САЩ и Канада е 8,9%, а в държавите от Карибския регион и Централна Америка – 6,4%.

Самоубийствата сред мъжете в целия свят през 2009 г. са се увеличили с 3,3%, като ръст се забелязва основно в страните от ЕС и 18 от американските държави.

Най-голямо е увеличението сред 15-24-годишните мъже в Европа и сред 45-64-годишните мъже в Северна и Южна Америка.

През 2009 г. не е отчетено увеличение на самоубийствата сред жените в Европа, а сред жените от американските страни е отчетен минимален ръст. Вероятно част от причините за по-големия ръст на самоубийствата при мъжете може да се търсят в:

- по-болезненото възприемане на низходящата икономическа и социална мобилност при мъжете;

- по-голямата склонност да убиват живота – по исторически, биологически и други причини. От 1989 г. в България нарасна броят на мъжете, които убиват от ревност любимите си приятелки или съпруги, които убиват цялото си семейство и след това се самоубиват. Не съм чувала за подобен случай с жена-убиец.

„Според данните на Центъра по контрол и профилактика на заболяванията в САЩ, за 17 години броят на самоубийствата в страната се е увеличил с близо 30%, при това в половината щати ръстът съставя от 30 до 58%.

¹⁷⁸ Кудряшова Е.Л., З.В. Луковцева, Изследване субективного ощущения одиночества пожилых женщин в аспекте суицидального риска, Журнал „Психология и право” www.psyandlaw.ru / ISSN-online: 2222-5196 / 2014, № 3, с. 71

¹⁷⁹ Пак там, с. 74

Само през 2016 г. край на живота са си сложили близо 45 хил. американци на над 10-годишна възраст. Обичат да укоряват страната за твърде либералната ѝ политика в областта на притежанието на огнестрелно оръжие, което я прави уязвима за „стрелци-единаци“. Средният рейтинг на самоубийствата в страната е 16 на 100 хил. души. Такива цифри не са виждани в Америка от времената на Великата депресия.

Водеща в печалната тенденция традиционно е младежта. При американците от 15 до 34-годишна възраст самоубийството става втората по честота причина за смъртта. В тази група се наблюдава шокиращ ръст на случаите с отравяне с опиоиди. Сред момичетата от 10 до 14 години броят на самоубийствата се е утроил. „Не задоволяването на сексуалните потребности и потребността от любов е автомагистрала освен към физически и психически болести, но и към извършване на престъпления, в това число и на сексуални престъпления – сексуално насилие на работното място, изнасилвания, педофилия.

В благополучните щати като Вашингтон (да не се бърка с едноименния град – столица на САЩ) общото количество на самоубийствата е относително малко – около 7 случая на 100 хил. души население. Но в такива щати като Монтана случаите са вече 29. За сравнение – в Литва, абсолютен рекордьор по брой самоубийства в ЕС и един от рекордьорите по света, този показател е равен на 32,7 на 100 хил. души”¹⁸⁰. Интересно е защо, след като се освободиха от руското „робство” и би трябвало да са щастливи, са рекордьор по самоубийства...

Преобладаващият брой самоубийства в САЩ се извършват от бели мъже. Така, започвайки от 1999 г. броят на самоубийствата в групата на белите мъже между 45 и 64 години се увеличава с 63%. Има, впрочем групи, където динамиката е дори още по-страшна - това са жените сред потомците на коренните жители, или ако се изразяваме политически некоректно – индианките – сред последните ръстът на самоубийствата е достигнал 89%.

Изследователите свързват тази тенденция с кризата на „работническата аристокрация”. Между 2001 и 2012 г. в страната са закрити 42 400 фабрики и заводи, унищожени са 5,5 млн. работни места в производството. Загубата на добре платената работа означава за американските пролетарии не просто разорение – заедно с длъжността те губят самоуважение и смисъл на живота. Да, известно време те могат да се изхранят с работа във веригите за бързо хранене или на автомивките. Но нямат останала никаква надежда, че ще могат да изучат децата си или да заработят прилична пенсия за себе си. Помощите за безработни спасяват от гладна смърт, но убива самооценката. От тук и следват пианството, наркоманията и епидемията от самоубийства, обхванали „ръждивия пояс” на Америка.

Но американците са убивани не само от бедност и липса на работа. Между 2004 и 2012 г. броят на самоубийствата в американската армия се е утроил. В същата Монтана 20% от самоубийствата са сред военнослужещи в оставка – обикновено това са относително добре живеещи хора с пенсии и добър социален пакет.

Примерът им се следва от истински богатите и знаменитите. Устройвайки масов разстрел в Лас Вегас, сложи край на живота си милионерът Стивън Падок. Провокирайки маса подражатели-самоубийци, от живота си тръгна и комикът Робин Уилямс.

Мнозина са особено уплашени от факта, че самоубийството се превърна в модерна тема. Ако по-рано за него пееха единствено депресивни рокери, то сега това го правят поп-дивите като Риана и Бионсе. В процъфтяващата погребална индустрия на

¹⁸⁰ Никифорова, В., Американците загубиха смисъла си на живот, 20.06.2018, <http://pogled.info/svetoven/amerika/amerikantsite-zagubiha-smisala-si-na-zhivot.95472>

Съединените щати се появи дори специално предложение при самоубийство: за техните близки се пишат специални проповеди, а на самите тях им посвещават съответните стихове.

Очевидно причините за тази епидемия се коренят в общия морален климат в САЩ. Липсата на перспективи и общото разочарование от живота по еднакъв начин унищожават бедните и богатите, републиканците и демократите. Своята роля играе и култът към успеха – прословутата „американска мечта“. Не постигнал това, което е очаквал, белият американец преживява случилото се като край на пътя си – и в този момент той няма група за подкрепа (например роднини или приятели), което помага на цветните му връстници да оцелеят.

Индивидуализмът, с който така се гордееха жителите на САЩ, днес става рисков фактор за тях. А неосъществената американска мечта буквално ги води до гроба¹⁸¹. Индивидуализмът е удобен когато си с добри доходи и здрав, когато икономиката върви нагоре. Но при отрицателни тенденции в икономиката, обедняване и разболяване той е фактор за деградация, самота и нещастие.

Глобализацията е свързана с нарастване на престъпността, дори в най-развитите страни. Една от причините за това е и порасналото усещане за самота. Самотният човек е по-склонен да не уважава другите. Нямайки деца, например, той по-малко си дава сметка до какво ще доведе отнемането на живота на детето на някой човек. Нямайки съпруг или съпруга самотният човек по-малко си дава сметка когато уволни някого, доколко ще навреди на цялото му семейство. И т.н., и т.н.

Възрастният престъпник обикновено е самотен човек, финансово нестабилен. Заедно с възрастта настъпват промени в мозъчната дейност, което води до отслабване на критическите способности, на самоконтрола, на паметта. Възрастните самотни хора могат да развият депресивни или параноични симптоми. Първите могат да доведат до самоубийство, а вторите – до престъпления спрямо другите.

Не случайно вече се пишат книги, които акцентират на това. Например книгата „Затворите на нищетата“ на Лоик Вакан, който доказва, че доскорошната „държава на благоденствието“ се превръща в сегашната „наказателна“ държава. Нарасналата престъпност в САЩ е повод за засилени репресии и масово затваряне на неудобни групи от хора. И това не цели намаляване на престъпността, а изолиране на неудобните бедни. А увеличаването на престъпността увеличава проблемите на самите престъпници – живот в затвор, рехабилитация и адаптация след затвора, загуба на близки, приятели, работа и т.н. Но тя увеличава проблемите и на останалите граждани. Увеличават се техните страхове и проблеми.

Дебне те страхът „да не бъдеш нападнат, пребит, убит, осакатен, който в контекста на непрекъснатата канонада от убийства и нападения, с които ни заливат медиите, както и при падащата ефективност на защита от държавата, съчетана с глобализацията на рисковете, се превръща в постоянен проблем за всички общества... „Страхът от лъжата край тебе, лъжата на едно разпаднало се неолиберално общество, атомизирало индивидите на егоистични единици. Страхът от това, че ще те излъжат и измамят като потребител. Обещават ти чудотворни лекарства или полезни храни, а се оказва, че са чисти мошеничества... „Страхът от прииждащите отвън непознати, различни хора, емигранти, с друг цвят на кожата, с различно поведение, с различна вяра, с различни дрехи“¹⁸².

„Страхът от главоломните промени край тебе, от огромната скорост, с която се разрушават неща, изглеждащи до вчера очевидни, сричат идеи и хора. Страх от

¹⁸¹ Пак там

¹⁸² Проданов, В., Системни цикли и бъдещето на историята: накъде върви светът?, Изд. „Захарий Стоянов“, С., 2018, стр. 110

екологически катастрофи, природни бедствия и терористични атаки. Страхът поражда непрекъснатата спонтанна агресия, агресията на уплашения човек. От САЩ до България през последните години расте спонтанното, често непредизвикано насилие, сблъсъци, побои, изстрели. Това влиза на огромни потоци в публичното пространство не само по телевизията, но и на дигиталните технологии и допълнително води до скок на страха. До доминацията на уплашения човек, който непрекъснато е тревожен и непрекъснато иска да избяга от това състояние. Страх, който парализира, а не мобилизира¹⁸³. Страх, който те отчуждава от другите, стимулира те към самозатваряне, самоизолиране, а оттам и самота.

Не е маловажен и друг резултат от семейния статус на доброволно несемейните хора, които са един от най-важните контингенти на самотата. Те, както и не раждащите хора, дават своя лош пример на следващите поколения. Хората, които не обичат другия пол, не обичат и природата. Защото най-природното нещо на този свят е това да си имаш партньор в живота и да се възпроизвеждаш. За да продължава живота. Тези, които не се възпроизвеждат, не раждат деца /по собствена воля/, спират хода на живота.

Самотните хора не могат да задоволяват потребността си от обич. Самотните хора не могат да задоволяват потребността си от грижа от страна на близки хора. Това е особено нужно когато са болни и/или възрастни и повече се нуждаят от такава.

Липсата на обич прави несемейните хора по-груби и нетолерантни към семейните хора в службата с техните семейни проблеми. По-неразбиращи и завиждащи. По-склонни към дискриминирането им. С възрастта често пъти стават по-строги, по-заядливи, дребнави, отмъстителни и неуправляеми.

Липсата на обичан постоянен партньор /партньорка/ води до незадоволяване на сексуалните потребности или до задоволяването им по непълноценен и/или рисков начин.

Самотните жени и мъже могат да имат сериозни материални проблеми. Докато тези хора работят и имат добри доходи – добре. Но когато работят с малка заплата липсата на партньор е осезаема. Същото е и когато се разболеят или пенсионират.

Вече споменах, че доброволно несемейните самотни жени и мъже са любим обект на засилена експлоатация от страна на работодателите. Работодателите много обичат да ги претоварват с работа, да им отнемат времето за почивка, за отпуска. А те отдадено им служат. И така се затваря омагьосаният кръг, в който време за търсене на партньори и семейство не остава. Самотният човек по-често си позволява да бъде работохолик в отрицателния смисъл на думата .

С нарастването на количеството на самотните хора нараства товарът върху социалната система на държавите. Те все повече трябва да усъвършенстват и обогатяват грижата си за тях, да създават нови услуги или развиват старите. В обгрижването им се включват все повече социални субекти – държава, общини, частни субекти. А това става с парите, работата и усилията и на тези, които са си правили труда да се грижат за семейство и деца, старали се да поддържат нормални социални отношения. Натовазва се социалната политика, която използва парите и на женени, и на неженени, на родили и на не родили за решаване на проблемите на самотните еманципирани жени, както и на несемейните мъже. Семейните хора и по тази линия се натоварват, освен натоварването им с грижите по семейство и деца - в ущърб на социалната справедливост.

Самотните хора много по-често стават плячка на съвременни системи за измами – например телефонни измами, отнемане на апартаменти и друго имущество чрез

¹⁸³ Пак там, стр. 110-1

подставени лица /например гледачи на самотни възрастни хора, а несемейните хора са основна част от тях/. Липсва им корективът в лицето на близки хора.

Липсата на семейство и деца е фактор, който улеснява вземането на решение за емигриране – и при реална, и при не толкова реална необходимост от професионална и материална гледна точка. Това, на свой ред, е и условие за прииждане на имигранти. Страна като България с подобни природни дадености и по-малка застрашеност от най-нежеланите природни климатични промени няма да остане без население. Въпросът е, че когато несемейните и други самотни българи се изнасят от страната или остават в нея, но не раждат деца, остава празно място, което ще бъде заето неизбежно от имигранти. В част от случаите те ще бъдат с други расови, религиозни и т.н. характеристики и ще променят религиозния, етническият и т.н. облик на страната. България ще приема емигранти, но не винаги ще може да контролира техния вид. Така че тези, които страдат за нарушаването на „християнския“ характер на нашата цивилизация и в същото време не се възпроизвеждат, биха могли да се замислят за собствената си отговорност за това.

„Институциите за социално изключване, включително „самотни“ домакинства и социални групи с ограничени възможности, от безпомощни обекти на помощ и социална благотворителност в близко бъдеще могат да се превърнат в стабилни конкуренти за частните семейни домакинства. На свой ред семейните групи днес отстъпват на „индивидуалистите“ по изпълнение на социални роли, по средни доходи и заплати, по възможности за активно прекарване на свободното време, по познавателни и интелектуални способности. В постиндустриалния град и дори „в селото“ днес има цяла индустрия на сурогати, заместващи за човека живата комуникация и тържествува масова култура на задоволяване на навика „да живееш сам“ и „заради себе си“, което се подкрепя от целите от самосъхранителен характер и егоизъм, присъщи на егоцентричния стил на сусоциален живот в постиндустриалната епоха”¹⁸⁴.

Последиците от самотата са специфични за дадени категории хора или общи за всички самотни хора. Обикновено последиците за отделния човек се превръщат в последици и за обществото като цяло. Това е характерно за масовите явления, а аз анализирам точно такова масово явление. В следващите параграфи ще анализирам и някои по-специфични последици за някои специфични видове самотни хора.

3. Видове самотни хора

Самотните хора са различни видове. Страдат от различни видове самота и причините за нея са различни.

Първият тип самотни хора са самотните възрастни хора поради овдовяване, болести, отдалеченост от или липса на деца и внуци; хора от малцинствата, във връзка с дискриминация; хора с увреждания или хора, гледачи хора с увреждания; разведени хора.

Специфична категория са емигрантите, особено семейните емигранти.

Интересна група са семейните хора без деца. Увеличава се „броят на бездетните семейства, в които този статут е съзнателен избор. Често те отлагат решението си да имат деца поради желание за завършване на образование, професионалната си реализация, осъществяването на кариера, затруднено финансово и икономическо състояние, поради проблеми на семейството с жилището, и така се затвърждава като окончателно решението да живеят без деца. Това в крайна сметка води двамата

¹⁸⁴ Берзин, Б. Ю., А. И. Кузьмин, О. А. Пышминцева, Траектории воспроизводства институтов социальной изоляции отдельных групп населения регионах России, Экономика региона, 2015, № 3, с.123-133, doi 10.17059/2015-3-11, УДК 316.6:314.642

партньори до възприемане на себе си като недостатъчно себerealizirali се и в последствие задълбочава кризата на идентичността”¹⁸⁵.

Това са индивиди, които по субективните си характеристики обикновено нямат предпочитания към самотен начин на живот и най-често обективни обстоятелства съдействат на изолирането им, на нежеланото им отчуждение от другите, на трудности при намиране на партньори и живот с деца и други близки хора. И оттам – усещане за самота.

Вторият тип са хора, които по някакви субективни техни характеристики и предпочитания остават сами, не формират семейство, не раждат деца и в един момент ги наляга самотата. Сред тях са прекалено еманципираните жени, които прекалено много се радват на еманципацията си и забравят за обикновените човешки радости. Сред тях са и мъжете, които все не намират подходящата жена и остават сами в живота.

3.1. Възрастни /вдовци, разведени/, хора с увреждания и др.

При всички тези категории хора има условия за появяване на хронична самота поради липсата на важни ресурси за нормален и пълноценен живот. При пенсионерите понякога се чувства липсата на професионалната среда, на колегите, на разнообразието в ежедневието. Когато това се допълни с овдовяване или отдалеченост от деца и внуци, с обедняване или болести, промяната в начина на живот може да е драстична и да се стигне до влошаване на социалните контакти и усещане за самота.

При хората със сериозни увреждания, които водят до изолирането им от останалия свят, също е голяма вероятността да се влошат социалните взаимоотношения и усещането за пълноценно и достатъчно общуване с близки хора.

При част от разведените хора, особено тези, които се отдалечават от децата си, също нараства опасността от деградация на социалните контакти, от минимизиране на близостта с важни за личността хора и усещане за самота.

Тъй като повечето изследвания акцентират на тези хора, тъй като повечето социални институции се занимават с решаване на техните проблеми /в това число и самотата им/, аз се концентрирам върху самотата на други два типа хора – емигрантите и доброволно несемейните хора.

3.2. Емигранти

Заедно с нарастването на мобилността на хората в съвременния свят, нараства и нуждата от изследването на техните успехи, проблеми, настояще и бъдеще.

Ако се опитам да направя отново сравнение – между емиграцията по времето на „социализма“ и времето след 1989 г. - ще трябва да кажа, че между двата периода има съществена разлика.

По времето на „социализма“ страните от „социалистическия лагер“ са до голяма степен „затворени“ спрямо по-развития капиталистически свят. Това се дължи на по-голямата затвореност на националните държави преди етапа на глобализацията по принцип. И в по-развитите капиталистически страни по онова време няма такава степен на отвореност, каквато има сега. Така че е налице известна степен на реципрочност в отношенията.

От друга страна, тази „затвореност“ на „социалистическите страни“ силно се преувеличава. Всъщност по икономическите си връзки България през периода 1944 – 1989 г. е доста „отворена“ дори в сравнение със сегашния период. Тя търгува с

¹⁸⁵ Ангелова, Наташа, Психология на семейните отношения, Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“, С., 2019, стр. 43

останалите „социалистически страни“, които са огромна част от света. Освен това търгува с много от развитите капиталистически страни.

От трета страна, действителните ограничения за емигриране, за свободен избор на страна, в която да живееш, имат силно положителен ефект за бързата модернизация на страната. При конкуренцията между по-развитите капиталистически страни и страни, изостанали в своята индустриализация и модернизация като България, без такова силово задържане на работната ръка в страната не би могло да се постигне във всички сфери на обществения живот, това, което беше постигнато. България не беше обезкръвлявана, както става днес. Населението ѝ работи в името на просперитета на страната и собственото си благополучие, а не в името на благополучието на по-развитите страни.

Освен това липсата на възможност да живееш където искаш по света /а това не е възможно напълно свободно и днес, дори в най-развитите страни!/ беше обосновавано и по идеологически път. Така че повечето хора не чувстваха ограниченията като ограничение на техните права /каквото в някакъв смисъл то е всъщност/, а като нормален механизъм за изграждане на „по-прогресивното комунистическо общество“.

След 1989 г. поради икономическите трудности на страната, наличието на излишна работна ръка и демократичен политически режим се стигна до високи нива на емиграция на българското население. А това, от своя страна, създава редица проблеми на хората, които емигрират, както и на тези, които остават в страната. На цялото общество.

Една от характерните особености на емиграцията е връзката ѝ със самотата. Независимо дали става дума за мъже или за жени. За една не малка част от емигрантите е специфично усещането за самота, защото липсват най-близките хора от родината. Особено за тези, които са тръгнали на гурбет по неволя за да изхранват семейството, което остава в родината. Дори за тези, които са със семейството си, околната среда е често пъти враждебна и емигрантите дълготрайно или постоянно се чувстват изолирани, отчуждени от нея. Близостта в семейството не винаги е достатъчна за преодоляването на чувството за самота сред новия свят. А често пъти влиянието на тази враждебна нова среда влияе зле и на взаимоотношенията в семейството. За част от несемейните емигранти пък адаптирането към новата среда затруднява формирането на семейство, което да е буфер срещу самотата.

Една от характерните особености на съвременната миграция е нейната феминизация. Поради факта, че значението на този тип миграция нараства през последните десетилетия, нейното изследване се задълбочава. Поради редица особености на битието на жените-емигрантки, особено на емигриралите по неволя и оставили семейства в родните си страни, отчуждението и самотата са често срещано явление. Акцентът в този параграф е върху женската емиграция и взаимовръзката ѝ със самотата.

Същност на феминизацията на емиграцията.

Според известното определение на Castles „миграцията е частно решение на обществени проблеми“. Но влияе не само на частните лица, а и на цялото общество.

До скоро жените са разглеждани предимно като придружаващи мъжете си емигрантки. Освен това твърде често те работят без договор, нелегално и това намалява възможността за достоверни статистически цифри за женската миграция. Лека-полека акцентът в изследванията на миграцията се придвижва към самостоятелно мигриращите жени и към нелегалните мигранти, тъй като тяхната роля нараства.

„Въпреки че международната миграция на жените не е ново явление, жените дълго отсъстват от изследванията в тази област (Boyd and Grieco, 2003; Morokvasic, 2008). Мъжете се възприемаха като единствените действащи лица на международната

мобилност, докато жените бяха възприемани като изоставени или пасивно следващи своите съпрузи. Въпреки това, от 80^{те} години на миналия век, изследванията все повече извеждат жените на преден план и твърдят, че наблюдават нарастваща глобална тенденция към феминизация на миграционните потоци (Castles and Miller, 1998; Piper, 2005). Освен това фокусът се измества от „следващите мъжа съпруги” към автономно мигриращите жени, заети в домашния сектор и сектора на грижите, като емблематичните фигури са бавачки или медицински сестри (King and Zontini, 2000; Tacoli, 1999)”¹⁸⁶.

Мигрирането на големи маси от хора поради причини от религиозен, етнически, политически, военно-политически и т.н. характер води началото си още от древността. Но международната трудова миграция, която е свързана с икономически фактори и мотиви, е сравнително нов феномен от началото на XIX век. Международната миграция на трудови ресурси може да се интерпретира като глобално явление, което засяга много страни от всички региони, обхваща различни социални групи, заема важно място в системата на международните икономически отношения.

„Определянето дори на приблизителните размери на международната миграция въобще е свързано със значителни трудности както поради пропуски и слабости в статистическата отчетност на различните страни, така и поради значителния абсолютен размер и висок относителен дял на нелегалната международна миграция. Като относително меродавни могат да се приемат оценките, които привеждат специализираните органи на ООН. Според тези оценки общият брой на мигрантите в рамките на световното стопанство като цяло последователно нараства от 75 млн. души през 1965 г. на 120 млн. за 1990 г., 175 млн. за 2002 г. Пак според данни на ООН, към 2005/2006 г. общият брой на международните мигранти надхвърля 190 млн. души. Докато през периода 1965-1990 г. относителният дял на международните мигранти не превишава 2,2-2,3% от световното население, през последните 15 години този дял значително се увеличи и днес възлиза на около 3,0%”¹⁸⁷.

„В съвременните условия имиграцията осигурява над половината от демографския прираст в развитите държави (в т.ч. в Европа около 90%). Към 2000 г. дялът на имигрантите в общия брой на населението на редица развити страни достига високи стойности (Австралия – 23,6%, Швейцария – 19,3%, Канада – 17,4%, Швеция – 11,3%, Австрия – 10,4% САЩ – 10,4%, Холандия – 10,1%, Франция – 10,0% и т.н.). През същата година дялът на чуждестранните работници в икономически активното население на редица приемащи страни също достига внушителни размери (Австралия – 24,5%, Канада – 19,1%, Швейцария – 18,3%, САЩ – 12,4%, Австрия – 9,8%, Белгия – 9,8%, ФРГ – 8,8% и т.н.)”¹⁸⁸.

Последователно нарастване има на относителния дял на жените в съвременната международна миграция. Според някои оценки, още в средата на 90-те години на миналия век на жените се пада около 48% от общия брой на международните мигранти, а в немалко приемащи страни жените дори преобладават в общия брой на имигрантите.

Все още се спори по въпроса за съдържанието на термина „феминизация на емиграцията”. Общо взето обаче вниманието се концентрира върху няколко аспекта на явлениято.

¹⁸⁶ Vause, Sophie, Sorana Toma, Is the Feminization of International Migration Really on the Rise? The Case of Flows from the Democratic Republic of Congo and Senegal, Population-E, 70 (1), 2015, 039-064, DOI: 10.3917/pop.e.1501.0039, p. 39

¹⁸⁷ Маринов, Велко, Международната трудова миграция: икономически аспекти file:///C:/Users/User/Desktop/doc1_24873_370392297.pdf, стр. 18

¹⁸⁸ Цапенко, И., Роль иммиграции в экономике развитых стран, МЭ и МО, 2004, № 5, стр. 28

Някои проучвания акцентират на постепенното увеличаване на процента на жените мигранти, други посочват увеличаване на абсолютните нива на мобилност на жените, а трети - увеличаване на икономическата мобилност на жените. Важно е да се прави разлика между тези измерения. Относителното увеличение на дела на жените, преминаващи граници, не е непременно придружено от абсолютно увеличение на техния брой, което нюансира последиците от термина „феминизация”. В литературата обикновено се смята миграцията за автономна, когато миграцията е с цел задоволяване на личните икономически нужди на мигранта и когато жената мигрира сама, а не със съпруга си или с цел да се присъедини към него в чужбина.

Проучванията показват, че разликата между „обвързаните мигранти” и „автономните икономически агенти” не е толкова ясна. Жените, които се присъединяват към съпруга си, могат да започнат работа на новото място. Така че въпросът е в какво се изразява обвързаността. Освен това роднинските мрежи могат да играят ролята на организиращ фактор в мобилността на несемейни жени, така че тяхната миграция също да се окаже по-малко автономна, отколкото изглежда на пръв поглед.

Повечето изследвания свързват феминизацията с увеличаване на дела на жените в миграционния поток, т.е. мерят промените в съотношението между половете сред роденото в чужбина население. Настъпва увеличаване на абсолютните нива на женска мобилност. Но при изводите трябва да се има предвид, че това може да се дължи на спад в броя на мъжете мигранти. Още един аспект на феминизацията е свързан с нарастващо миграционно участие на жените като автономни икономически агенти, за разлика от зависимите мигранти. Става дума за жени, които не мигрират със съпрузите си и не се присъединяват към тях в чужбина.

Все по-общоприет става изводът, че се увеличава степента на самостоятелност в мигрирането на жените. Това увеличение конкурира като критерий за феминизация увеличаването на абсолютното количество на мигриращите жени и на процента им спрямо мигриращите мъже.

„През последното десетилетие нараства научният интерес към въпроса за пола и миграцията и по-голямата видимост на жените мигранти допринася за подчертаната „феминизация на миграционните дискурси”. На свой ред, Catarino и Morokvasic (2005) подчертават, че научните проучвания върху „жените мигранти” през последните десетилетия ритуално подчертават невидимия характер на женската миграция и предоставят статистически доказателства за тяхното присъствие като легитимиране на научните изследвания. Някои международни организации изобразяват феминизирането на миграцията като увеличение на броя на самотните жени мигранти, а не като нарастване на женската миграция и като нарастваща тенденция за диференциация между половете, като се фокусира по-специално върху причините за миграцията на жените”¹⁸⁹.

В различните региони на света женската емиграция се развива със собствена скорост, посока на миграционните потоци и други особености.

Интересен е случаят с женската миграция в Азия. В бързо индустриализиращите се страни, например в така наречените „азиатски тигри”, през последните десетилетия е налице ускорено навлизане на жените в индустрията в съчетание с непропорционално развитие на социалните услуги. Жените масово изоставят своите „исторически” роли, навлизат в сферата на съвременните професии, но в същото време държавата и пазарът не осигуряват необходимите услуги, свързани с гледането на децата, възрастните и

¹⁸⁹ INSTRAW, *Feminization of Migration, Gender, Remittances and Development*, 2007, New York: United Nations, Working Paper No. 1: <http://sd.pcm.gob.pe/contenido/803/Marta%2520Carballo%2520%2520Feminization%2520mig.pdf>, p. 626

болните и част от семействата се принуждават да търсят други начини за решаване на проблема – например използването на труда на мигрантки. Мигрантките стават необходими в дома когато пазарът на социални услуги или не е достатъчно развит, или е скъп за съответните семейства, а жените не могат да изпълняват вече тези роли. Пазарът не осигурява достатъчно грижа, семейството – също. Лека-полека се развиват фирмите, които осигуряват тези мигрантки.

От 80-те години в Южна Корея проблемите се решават и чрез мултикултурни бракове, особено на село – кореец с мигрантка. „Тези двойки живеят както в селските райони (29,7 процента), така и в градските райони (70,3 процента), което показва, че сключването на брак с чужди жени не е просто селско явление”¹⁹⁰. Пропагандата подема темата и се говори за „мултикултурно семейство”. В началото на 21 век в Южна Корея тези семейства са около 10 %.

Днес миграцията в азиатския регион е белязана не само от скоростта и многопосочността си, но и от увеличаващата се феминизация и значителна промяна в дестинацията, т.е. от Атлантическия до Тихия океан”¹⁹¹. За Азия е много характерна феминизираната емиграция от Шри Ланка, Филипините и Индонезия. Те са между 60 и 70 % от официално мигриращите.

xxx

Всъщност факторите за увеличаваща се емиграция на жените са много и от най-разнообразен характер. Те влизат в сложни комбинации помежду си и като резултат се получават различни картини на миграционните движения.

Увеличаването на женската миграция е логическа последица от процесите, свързани с промяна във взаимоотношенията между половете, както и с взаимоотношенията между различните страни. Увеличават се прослойките от хора, чиито нужди не винаги могат да бъдат задоволени с вътрешен ресурс и се налага търсенето на кадри да се разшири извън националните граници.

„Най-честото твърдение, свързано с причините за женската миграция, е, че тя отговаря на търсенето на чуждестранна работна ръка в дома, грижите и сексуалните услуги в северни страни, резултат от глобализацията на социалното възпроизводство (Sassen 1988). Някои изследвания, като тези на Ehrenreich и Hochschild, се доближават до въпроса за пола, като насочват вниманието към начина, по който липсата на полово преразпределение на социалната репродуктивна работа в северните домакинства доведе до търсене на жените мигранти от южните страни; с други думи, „глобален трансфер на услуги, свързани с традиционната роля на жените като доставчици на грижи, битови услуги и секс работа”¹⁹².

Голяма част от мъжете в развитите страни не са стигнали такава степен на еманципация, в която активно да участват в тези дейности, които исторически са били присъщи на жените. Техните жени вече не могат да участват в тях по предишния начин, защото са на пазара на труда, затова се налага да се търси друг субект за задоволяване на потребностите на семейството. Нараства участието в професионалния труд на жените в по-развитите региони и това увеличава нуждата от хора, извършващи социални услуги вместо тях. А част от тези семейства не са достатъчно заможни за да си позволят да плащат на жени от собствената им страна, затова предпочитат да наемат мигрантки.

¹⁹⁰ Lee, Hyunok, Political economy of cross-border marriage: economic development and social reproduction in Korea, *Feminist Economics* 18(2), April 2012, 177–200, p. 188

¹⁹¹ Пак там, p. 188

¹⁹² INSTRAW, *Feminization of Migration, Gender, Remittances and Development*, 2007, New York: United Nations, Working Paper No. 1: <http://sd.pcm.gob.pe/contenido/803/Marta%2520Carballo%2520%2520Feminization%2520mig.pdf>, p. 626

Миграцията на жените в сферата на услугите, на социалните дейности зависи от степента на държавната грижа в тази сфера. Там където тази грижа е в по-малка степен държавна грижа, тя става грижа все повече на пазара или на семейството. И много често става по-изгодно да използваш по-евтиния труд на мигрантката, отколкото на сънародничка.

Увеличават се хората, чиито професии им налагат дълго време да бъдат далеч от семейството им или ги затрудняват изобщо да си намерят семейство. Нуждата от любов, от задоволяване на сексуални потребности и др. води до търсене на други начини за задоволяване на тези потребности.

„В по-ранна фаза на империализма северните страни добиваха природни ресурси и селскостопански продукти от завоювани и колонизирани земи. „Днес, докато продължават да разчитат на страни от Третия свят за селскостопански и индустриален труд, богатите страни също се стремят да извлекат нещо по-трудно за измерване и количествено определяне, нещо, което може да прилича много на любов” (Ehrenreich and Hochschild 2004: 4). Следователно наблюдаваме прехвърлянето на чувства и привързаност, които характеризират услугите за грижи, предоставяни от жени от юга в северните страни. Други изследвания, като това на Jules Falquet (2006), разглеждат въпроса за пола, като показват как появата на поредица от дейности, извършвани от въоръжени мъже (някои от които са мигранти или потомци на мигранти), благоприятства снабдяването и търсенето на платени сексуални услуги, извършвани от жени (мигрантки). Увеличаването на производството и разпространението на оръжия, многобройните продължаващи конфликти, нарастващият брой милитаризирани миротворци, нарастването на неформални или незаконни дейности (търговия с наркотици, пране на пари) и разпространението на терористични дейности създават пазар на труда за сексуални услуги. И все пак научната литература като цяло не е успяла да анализира развитието на феминизираната миграция от гледна точка на пола, като се има предвид връзката ѝ с мъжкия мигрантски труд”¹⁹³.

Фактор за увеличаваща се миграция, в това число женска, е увеличаващата се пропускливост на държавните граници заедно с развитието на глобализацията и демократичните политически режими. Капиталът търси по-удобни начини за печалба, при по-малък контрол от страна на държавите. Коего увеличава възможността за миграция, но и условията за дискриминация, за насилие над мигрантите.

„Въпреки че човешката миграция е съществувала през цялото време, тя се счита за едно от важните социални явления на съвременната история. Преминаването към постиндустриални икономики и глобализацията доведе до по-голямо търсене на евтина работна ръка от чужбина. В допълнение към това, големите промени в транспорта и комуникациите и по-голямото различие между богатите и бедните страни водят до „транснационални” общности”¹⁹⁴.

Основна тенденция в глобализиращия се свят е нарастването на ролята на неформалната икономика. Причините за това са много. Например нарастващото число самотни мъже, чиито сексуални потребности все повече се задоволяват чрез услугите на порноиндустрията. Разцветът на сексуалните услуги, на порнографията като важен елемент на неформалната икономика е стимулиращ фактор за женската миграция. Отварят се много работни места – за проститутки и порноактриси. Тенденцията е проституцията да се легитимира.

¹⁹³ INSTRAW, *Feminization of Migration, Gender, Remittances and Development*, 2007, New York: United Nations, Working Paper No. 1:

<http://sd.pcm.gob.pe/contenido/803/Marta%2520Carballo%2520%2520Feminization%2520mig.pdf>, p. 627

¹⁹⁴ Jureidini, Ray and Nayla Moukarbel, *Female Sri Lankan Domestic Workers in Lebanon: A Case of ‘Contract Slavery’?*, *Journal of Ethnic and Migration Studies* Vol. 30, No. 4, July 2004, pp. 581–607, p. 581

Развива се и секторът на услугите, в които жените до голяма степен са по-полезни.

„През последния век или повече, заетостта на жените претърпя промяна от индустриалния към сектора на услугите и към неформалната икономика. Развитието на неформалната икономика позволи на жените мигранти да бъдат по-активни в услугите” . Има всички основания да очакваме, че глобализацията, доколкото води до повишаване на нивата на доходите в международен план, но запазва основната асиметрия в нивата на доходите между Глобалния Север и Глобалния Юг, ще продължи да стимулира миграцията (Sutcliffe 1998). Увеличената търговия, инвестициите и телекомуникациите насърчават засилен поток от информация, знания и контакти. Те, от своя страна, допринасят за непреодолимите очаквания и, в комбинация с по-евтин транспорт, също подобряват мобилността”¹⁹⁵.

Увеличаващата се бедност и безработица, трудовата нестабилност в по-неразвитите страни от периферията и полупериферията стимулират женската миграция. Увеличаващата се безработица в България например ориентира от началото на прехода много жени извън страната като начин не толкова за особена професионална реализация, а повече като начин за оцеляване на тях и семействата им. Рухването на тоталитарните режими се оказва стимулиращ фактор за феминизиране на емиграцията. В съответните страни настъпи болезнено реструктуриране на икономиката, което изхвърли голяма част от работната ръка /най-вече на малцинствените групи и жените/ извън пазара на труда. Във всички бивши „социалистически” страни взривно нарасна емиграцията, в това число на жени. Разбира се в този тип страни своето влияние оказва и идеализацията на демокрацията в западните страни, както и опиянението от възможността за по-свободно движение в пространството като противовес на много по-затворените граници по време на Студената война.

Жените търсят по-добра професионална реализация, според образованието, с по-високо заплащане, отколкото се предлага в собствената им страна. В някои региони изтичането на жени с висше образование е по-голямо отколкото изтичането на мъже с такова образование. Това са региони, в които има възможност за образование на жените, но пазарът на труда не предлага места за тях, достойни за образованието им.

Стимулиращ фактор е нарастването на населението, особено в страни в процес на модернизация, в които се рушат правила и норми, икономически статуси, общностни структури, има дефицит на работни места. Това увеличава ролята на насилието, дискриминацията, корупцията, алчността и гони част от жените извън страната в търсене на щастие, справедливост, реализация.

Военните, етническите, религиозните конфликти съдействат за миграцията. Не случайно в момента европейските страни са подложени на засилен миграционен поток от страни, в които има такива конфликти. Неравенството между региони с по-ниски възнаграждения и повече рискове и такива с по-високи възнаграждения и по-малко рискове продължава да расте и ще продължава да е фактор за международна миграция.

Нараства ролята на източниците на информация за възможни емиграции, за търсене на работа, за благоденствие – медии, организации, социални мрежи. Това съдейства за нарастване на очакванията за по-добър живот в други страни.

„Има всички основания да очакваме, че глобализацията, доколкото води до повишаване на нивата на доходите в международен план, но запазва основната асиметрия в нивата на доходите между Глобалния Север и Глобалния Юг, ще продължи да стимулира миграцията (Sutcliffe 1998). Увеличената търговия,

¹⁹⁵ Veneria, Lourdes, Carmen Diana Deere, and Naila Kabear, Gender and international migration: globalization, development, and governance, *Feminist Economics* 18(2), April 2012, 1–33, p. 20

инвестициите и телекомуникациите насърчават засилен поток от информация, знания и контакти. Те, от своя страна, допринасят за непреодолимите очаквания и, в комбинация с по-евтин транспорт, също подобряват мобилността¹⁹⁶.

Стимулиращ фактор при жените е несемейният статус, както и статусът на разведена жена, които се масовизират в световен мащаб. Несемейният статус улеснява миграцията, а статусът на разведена, особено с деца, по икономически причини често пъти го насърчава.

Политиката на някои страни съзнателно и последователно насърчава миграцията. Това е традиционен начин за намаляване на натиска върху пазара на труда. От друга страна, мигрантите дават своя принос за развитието на своите страни, на техните икономики чрез паричните си преводи и инвеститорската си дейност. „Феминизацията на миграцията често се разглежда като стратегия за развитие на националните държави (Phillips 2009); жените мигрират на работа и се освобождават, за да компенсират политиките за структурно приспособяване в развиващите се страни и по този начин са в състояние да „смекчат кризата“ (Chammartin 2000; Lipszyc 2004, 6)¹⁹⁷.

Фактор за мигриране при по-еманципираните жени е желанието да опознаеш света, както и модата да се пътува. При мъжете е по-важен мотивът за икономически просперитет. При жените мигрантки е по-често срещан мотивът за себеразвитие и свобода като контрапункт на досегашна патриархална зависимост. Или бягство от съпругески отношения, свързани с насилие, както и от нежелан брак¹⁹⁸ в страни, в които доминират патриархални модели на „бракуване“ и развод.

В католически страни като Филипините например понякога става дума за форма на развод. Поради забрана на развода някои жени предприемат тази стъпка за да се отдалечат от мъжа си¹⁹⁹.

xxx

От гледна точка на причините, поради които емигрират жените, на поведението им като мигрантки, на проблемите, които се налага да превъзмогват, те са различни видове.

В този параграф става дума най-вече за тези случаи, в които жените са активният фактор, а не следват мъжа в неговата емиграция.

Част от жените тръгват на път за да правят кариера при по-добри условия, да опознаят света, без да са принудени от обстоятелствата. За тях се използва терминът „voluntary migrants“.

А другите тръгват, за да съдействат за оцеляване на семействата им, поради безработица и бедност, като бягство от опасна семейна или социална среда. За тях се използва терминът „forced women migrants“.

Saskia Sassen нарича това „феминизация на оцеляването“ - обществата, правителствата и държавите все повече зависят от работата на жените в работната сила.

¹⁹⁶ Beneria, Lourdes, Carmen Diana Deere, and Naila Kabeer, Gender and international migration: globalization, development, and governance, *Feminist Economics* 18(2), April 2012, 1–33, p. 20

¹⁹⁷ Cuban, Sondra, Examining the feminization of migration concept for adult education, *Gender and Education*, Vol. 22, No. 2, March 2010, 177–191, p. 180

¹⁹⁸ Piper, Nicola, Feminisation of Migration and the Social Dimensions of Development: the Asian case *Third World Quarterly*, Vol. 29, No. 7, 2008, pp 1287–1303, p. 1290

¹⁹⁹ Cuban, Sondra, Examining the feminization of migration concept for adult education, *Gender and Education*, Vol. 22, No. 2, March 2010, 177–191, p. 181

По този начин необходимите условия за работа и оцеляване падат все повече върху плещите на жените мигранти с ниски заплати, с лишения и експлоатация²⁰⁰.

Позволявам си да предложа една хипотеза, която засега не мога да потвърдя с факти, но ми се струва твърде логична, вероятна и защитима. При първия вид мигрантки вероятно става дума по-често за планирана постоянна емиграция, докато при вторите вероятно става дума в по-голяма степен за планирана временна емиграция.

По-еманципираните жени, които са мотивирани от желание за реализация, за доказване на способностите си, които имат желание за себедоказване в по-малка степен търсят близки в страната, в която отиват, които да им станат „мост“ за придвижване отколкото по-малко еманципираните жени, които стават мигрантки от огромна нужда.

В част от случаите жената тръгва по своя воля, в друга част е подтикната от семейството си. Степента на самостоятелност на решението да се емигрира зависи до голяма степен от степента на еманципация на половете в съответната страна. Решението за емигриране в по-модернизирани общества се взема по-самостоятелно, при по-малък семеен натиск. В по-„еманципираните“ страни нараства процентът на жените, вземащи самостоятелно решението си. В по-„нееманципираните“ страни емиграцията на жената е в по-голяма степен колективно решение, отколкото при мъжа²⁰¹.

„Сравнявайки пет страни от Латинска Америка, Massey et al. (2006) показват, че характеристиките на женската миграция варират в зависимост от патриархалния характер на половата система. Те откриват, че в обществата, в които жените са по-автономни, независими и по-малко обвързани с мъжете като партньори, те са по-склонни да мигрират като независими агенти“. „Подобни констатации са докладвани от Cerrutti and Gaudio (2010) при сравнението им на мексикански и парагвайски миграционни модели: отношенията между половете (наред с други) влияят на обема на женската миграция, характеристиките на жените, които мигрират, и канала на миграция. Според Oishi (2005), степента и начините, по които жените преминават границите, зависят от „социалната легитимност“ на това поведение в дадено общество и са дълбоко вкоренени в преобладаващите социални норми относно равенството между половете и наемната заетост на жените. Oishi убедително показва как ниската социална легитимност на женската миграция в Бангладеш, екстернализирана в рестриктивните правителствени политики и интернализирана от самите жени, е основен фактор, обясняващ ниските нива на мобилност на жените от тази страна²⁰².

Женската емиграция е и законна, и незаконна.

Има доста голяма разлика между проблемите на легалните и нелегалните мигрантки. Легалните мигрантки в много по-малка степен са подложени на експлоатация, дискриминация, в по-голяма степен са с нормални трудови договори, имат по-голяма възможност да решават успешно личните си проблеми, да формират семейство и да не достигат до състояние на самотуване. При нелегалните мигрантки нараства степента на експлоатация, насилието, неправомерните изисквания към лично поведение, външен вид на мигрантката, ограниченията на социалния живот, проблемите в уреждането на семейния статус и т.н. При тях отчуждението и неприязънта към новата среда е в много по-голяма степен и по-често води до усещане за самота.

²⁰⁰ Sassen, Saskia, “The Excesses of Globalization and the Feminization of Survival”, Parallax 7, no. 1 (2001), p.= 103

²⁰¹ Vause, Sophie, Sorana Toma, Is the Feminization of International Migration Really on the Rise? The Case of Flows from the Democratic Republic of Congo and Senegal, Population-E, 70 (1), 2015, 039-064, DOI: 10.3917/pope.1501.0039

²⁰² Пак там, p. 44-45

„В някои случаи работниците в сферата на грижите са принудени да пребивават в къщите на своите богати работодатели, за да гарантират двадесет и четири часа достъпност. Това обаче ги изолира от външния свят и прави социализацията и интеграцията в новото им общество почти невъзможни. Още по-пагубен е фактът, че съжителството прави домашните работници почти безпомощни в случаи на дискриминация, експлоатация и злоупотреба – включително лишаване от свобода, насилие, сексуален тормоз и / или изнасилване. Премахването на законни документи, недоплащане или неплащане, както и отказ за ползване на почивка (дори отпуск по болест) или заплащане за извънреден труд, са повече правило отколкото изключение. Поради личния характер на къщите, намирането на жени в риск от поробване е почти невъзможно. Тъй като много жени работници мигранти работят без разрешение за пребиваване или работа, страхът от депортация влошава положението им и затруднява още повече предприемането на действия срещу виновния” . Понякога дори се предпочитат мигранти без документи, тъй като тази ситуация увеличава контрола и властта на работодателите над тях.

„Миграционните потоци, основаващи се на временна договорна работа, са характерни както за по-нискоквалифицираните сектори като домашна работа, така и за работните места в строителството и корабостроителниците, както и за висококвалифицираните работници, например в здравеопазването и образованието”²⁰³.

Всички държави, приемници на мигранти /дори най-”уредените”/ в една или друга степен поддържат съвсем съзнателно политика на допускане на мигранти с нелегитимен статус в името на просперитета и облагодетелстването на част от своите граждани и/или на държавата като цяло.

Голяма част от мигрантите, особено нелегалните, работят в сферата на чистенето, готвенето и обгрижването²⁰⁴.

В Азия „най-голямата част от тези жени, с документи и без документи, продължава да работи в категории работни места, характерни за жените мигранти, като домашни работници, работещи в домашни условия, лица, полагащи грижи, артисти, секс работници и служители в други услуги”²⁰⁵.

В „care drain” мигрантката трябва да включи и емоция. Емоцията, която е отдалечила, отчуждила от своите близки хора, тя отдава на чуждите хора. Така не само им повишава качеството на живот чрез работата си, но им предоставя и емоционален излишък. Осъществява се импорт на грижа и любов от по-бедните към по-богатите страни. А в страните на мигрантите се увеличава деградацията на семейства и деца. Стига се до парадокса – жени мигрантки да работят като детегледачки, а в същото време да плащат на детегледачки за собствените си деца. Говори се за „глобализация на майчинството”. Другият на пръв поглед парадокс, а всъщност много закономерно явление – когато майката си гледа децата, се говори за „майчинство” и се уважава, а когато става дума за същата, но платена работа на имигрантки, се говори неуважително за неквалифициран труд. Това е условие за по-ниското му заплащане и резултат на исторически доминиращата мъжка гледна точка в управлението на социалните процеси и до днес, дори в най-развитите страни. А тази гледна точка се оказва удобна и за жените, които ползват труда на мигрантите.

²⁰³ Piper, Nicola, *Feminization of Migration and the Social Dimensions of Development: the Asian case* Third World Quarterly, Vol. 29, No. 7, 2008, pp 1287–1303, p. 1295

²⁰⁴ Anderson, Bridget, “A Very Private Business: Exploring the Demand for Migrant Domestic Workers”, *European Journal of Women’s Studies*, no. 14 (2007): 247–64

²⁰⁵ Piper, Nicola, *Feminisation of Migration and the Social Dimensions of Development: the Asian case* Third World Quarterly, Vol. 29, No. 7, 2008, pp 1287–1303, p. 1294

Патриархалната логика на интерпретация на обществените феномени и отношение към хората и техния труд влияе и върху изследванията на женската миграция. Интерпретациите за това, че жената-мигрантка е в ролята на жертва, вероятно са поредно доказателство за вкоренения от хилядолетия начин на мислене, че жената е в подчинена позиция, зависима от решенията на мъжа, нуждаеща се от тези решения, неспособна за активна роля в живота си. Такъв начин на мислене съществува не само сред мъжете – учени, но и сред жените - учени.

Жената обикновено се представя като пасивен фактор (lack of agency), като жертва, а не като съдействащ фактор на всичко, което се случва с нея в емиграция. „Характерното етикетирание на жените като” жертви „ги обективира: техният живот, чувства и човечност стават невидими и се трансформират в стереотипни картонени персонажи. По-важното е, че им се отказва свобода на действие, тъй като жертвите нямат способност или сила да променят обстоятелствата си”²⁰⁶.

Тази интерпретация противоречи на факта, че мигрантките са обикновено от страни, в които има развита модернизация или в които такава се развива, т.е. има някаква – по-голяма или по-малка степен на еманципация на жената, на готовност да бъде активна и решаващ фактор за своето поведение. Мигрантките не са от най-неразвитите и патриархално настроени страни, в които жената е по-пасивен фактор в решаването на съдбата ѝ. Най-голяма е миграцията от средно развити страни към по-развити. От най-бедните страни е трудно и да се емигрира, тъй като за това трябва пари, информация и други ресурси.

Всъщност жените проявяват инициатива в по-голямата част от случаите на емиграция. Освен това реализират различни форми на реакция спрямо условията, в които работят и живеят в емиграция. Сменят си работата, договарят се, предоговарят условията на работа, борят се. Сред мигрантките има различни категории жени. Такива, които са готови да страдат, да понесат смирено дискриминацията си и такива, които са готови да се борят за по-добри условия на труд и по-справедливо отношение към тях. Понякога, когато изглеждат като приемащи безропотно нещо, което не е за приемане, то се оказва по-добро от това, от което са избягали. Т.е. оказва се, че не се „жертват”, а, че правят по-добрия за тях избор.

Уникален пример за жена-мигрантка с борческа позиция е Костадинка Кунева. Българка, с висше историческо образование, принудена заради болестта на детето си да емигрира в Гърция. Работи като чистачка, става активна профсъюзна членка и се бори активно за подобряване на условията на труд на гръцките чистачки. Съдейства за извоюването на правото на един почивен ден на чистачките в метрото. Става твърде неудобна и я заливат с киселина. Става символ на борбата и зад нея застават огромно количество гръцки работници до такава степен, че я избират на изборите за Европейски парламент през 2014 г. за евродепутат от страна на партия „Сириза”. Успява да оцелее след 40 прекарани операции. Българският режисьор Иван Ничев направи документален филм за нейния случай - „Нейната изповед”.

Има доста голяма разлика между жените-мигрантки според техния национален произход и посоката им на движение като емигрантки – в зависимост от степента на модернизация на техните страни, от тяхната култура, религия и други фактори.

В българския случай става въпрос за голяма безработица и бедност по време на прехода. Това ориентира най-масово българките в Гърция като съседна страна със сходна култура и възможности за работа. „Що се отнася до професиите, жените са в сектора на услугите, научните и артистичните професии, докато мъжете са в селското

²⁰⁶ Kihato, Caroline Wanjiku, Invisible lives, inaudible voices? The social conditions of migrant women in Johannesburg, African identities, Volume 5, Number 1, 2007, pp. 89–110, issn 1472-5843 print/issn 1472-5851 online, p. 91

стопанство и техническите професии”²⁰⁷. Голяма част от българките работят в сфери, традиционно свързани с историческите роли на жената – гледане на деца и възрастни, чистене /carers or cleaners/. Тази дейност по принцип не е особено добре платена. А когато се прибави и често срещаната нелегитимност на статута им става ясно за каква дискриминация става дума. От друга страна, тези мигрантки са заинтересовани донякъде от нелегалното си положение, защото не плащат данъци.

Това се толерира чрез политиката на гръцката държава. „Трябва да се отбележи, че нелегалният мигрант не е породил съществени рискове от арест и депортация, особено в селските райони и в пиковите сезони, когато търсенето на работна ръка е високо, стига човек да е бил тих и без проблеми”²⁰⁸. Над 50% от българските нелегални емигранти в Гърция са жени.

Българските мигрантки в другите европейски страни са често пъти лекарки, медицински сестри поради ниското заплащане на техния труд в България и увеличеното насилие спрямо тях от страна на пациенти. Налице са доста българки, упражняващи занаята на проститутката в развити европейски страни, част от тях са жертва на трафик. По-разнообразен е профилът на българките, останали на работа в други страни след завършено образование в тях.

Румънските жени мигрират по-често в Италия, Испания, Гърция.

Голяма част от женската миграция е свързана с вкарването на жените в роли, които са характерни за историческата съдба на жените. Свързани са с майчинството и дома, обслужването на мъжа /проституция/. Това е така, защото тези жени обикновено отиват в по-развити страни, където жените в по-голяма степен са се изтеглили от тези роли и те остават с много свободни работни места. И жените от по-неразвитите страни, особено тези без особено образование, ползват знанията и уменията си, натрупвани с хилядолетия и предавани по семеен път.

В други случаи, като този с България и Гърция, с Румъния и Гърция става дума за страни с подобна степен на модернизация, но с различна икономическа ситуация. Затова в този случай се налага жени с по-висока степен на образование, което са ползвали по времето на „социализма” по по-подходящ начин, отивайки в другата страна често пъти да извършват по-нискоквалифицирана и нямаща нищо общо с образованието им работа. Т.е. не става дума за саморазвитие, а за професионална деградация. Гръцките жени са с подобна на българките степен на образование, но с по-добри материални възможности и не искат да извършват споменатите дейности. Българките запълват нишата в пазара на труда, независимо с какво образование са.

Този процес на връщане на много жени, дори с високо образование, към така наречените „женски роли” от патриархалните времена може да се обозначи също с термина „феминизация” на емиграцията²⁰⁹.

Част от гръцките мъже, които се държат към своите съпруги като към еманципирани жени, в същото време се изкушават да се отнасят към българките като към жени, достойни само за патриархални роли. Същото се отнася и за много американски мъже, които имат еманципирани жени и се отнасят към тях като с такива, а към нелегалните домашни помощници се отнасят от висотата на правата на патриархалния мъж. В книгата „Глобалната жена” се споменава за такъв случай на мъж, който работи в международна организация за правата на човека и в същото време се отнася към домашната помощница като към робиня.

²⁰⁷ Lianos, Theodore P., *Illegal Migrants to Greece and their Choice of Destination*, International Migration, Vol. 39 (2), 2001, p. 8

²⁰⁸ Пак там, p. 4

²⁰⁹ Ho, Christina, *Migration as Feminization? Chinese Women’s Experiences of Work and Family in Australia*, Journal of Ethnic and Migration Studies, Vol. 32, No. 3, April 2006, pp. 497-514, p. 499

Доста съществена е разликата между несемейните и семейните мигрантки. Техните мотиви, начин на поведение, проблеми, радости и скърби, се различават в доста голяма степен.

Част от мигрантките са несемейни. Те имат свои специфични проблеми. Те често пъти тръгват на път от желание за някаква кариера, за по-добра професионална реализация, понякога да следват във висше учебно заведение и след това остават в съответната страна.

Един от проблемите на несемейните мигрантки е намирането на подходяща професионална реализация. Намирането на работа, изискваща по-ниска квалификация е загуба както за тях, така и за световното стопанство. Но със сигурност това е загуба за изпращащата страна.

Обикновено емигрантките са подложени на по-малка или много силна дискриминация и експлоатация в труда. До степен да се говори за съвременна робия /Глобалната жена/. Бидейки често нелегални, те не могат да се ползват от институционализираните права на работещите хора, по-трудно могат или изобщо не могат да се борят за правата си. Често пъти им се налага да използват косвени, по-безболезнени за работодателя начини за изразяване на недоволствата си – чрез езика, чрез песни и др. под. средства²¹⁰.

Дори когато са с легален статус и висока степен на образование, тези жени много по-трудно се доказват на пазара на труда, трябва да работят по-интензивно и по-дълго от местното население, за да се сдобият със сходни позиции в професията.

Друг техен проблем, пряко свързан с първия, е трудността да си намерят партньор, да сформират семейство, да се възпроизведат. За това пречат трудностите по намирането на работа, страхът от загуба на вече намерена работа, по-голямата дискриминация спрямо емигрантите, опасността да ги уволнят, ако излязат по майчинство и т.н. Това са обективни причини, които водят до забавяне на решаването на семейния проблем, до забавяне, отлагане на ражданията и в крайна степен до самота. Вероятно такива жени-мигрантки /както и мъже-мигранти/ са едно от поточетата в голямата река на така наречените „самотни хора”, за които във Великобритания вече има министерство.

„Като цяло политиката за външни работници в Азия може да бъде обобщена най-общо, както следва: ограничаване на трудовата миграция, ограничаване на продължителността на миграцията и ограничаване на интеграцията”²¹¹. Такава държавна политика затруднява намирането на партньор и раждането на деца от страна на имигрантката.

Разбира се има страни с по-различна политика. Например в страни, в които поради модернизацията намалява раждаемостта, а освен това все още патриархалната култура обуславя раждането на повече момчета. В един момент става проблем дисбалансът между мъже и жени. Липсват достатъчно жени – например в Южна Корея. Част от имигрантките, които искат да останат в приемащата страна на всяка цена, понякога се опитват да си решат проблема чрез омъжване с местен мъж. Това явление се масовизира през последните десетилетия.

²¹⁰ Cruz, Gemma Tulud, *Feminist theology*, Copyright © 2006 SAGE Publications (London, Thousand Oaks CA and New Delhi) <http://FTH.sagepub.com> Vol. 15(1): 9-25, p. 16

²¹¹ Piper, Nicola, *Feminisation of Migration and the Social Dimensions of Development: the Asian case* *Third World Quarterly*, Vol. 29, No. 7, 2008, pp 1287–1303, p. 1295

Там се развива така наречената „индустрия за сватовство” /”matchmaking industry”/²¹². Приемането на жени от други страни е начин за туширане на тенденцията към проблеми с възпроизводството на населението, начин за осигуряване на евтина работна ръка в семейства с ниски доходи /особено в селата/, начин за осигуряване на хора, които да извършват социални дейности в семейството – гледане на възрастни, болни, деца, опит за удържане на семейните ценности. Явно се разчита на това, че жените-емигрантки са с по-малка степен на еманципация от корейските жени и са по-склонни да раждат и да извършват селско-стопански труд и домашни дейности. Държавата съобразява политиката си. С нарастването на трансграничните бракове корейското правителство прилага редица политики, включително Закона за подкрепа на международния брак за ергени от селските райони (2006–2017 г.), Закона за регулиране на посредническия брак (Закон № 8688) 2007 г. и Закона за подкрепа на мултикултурните семейства (Закон № 8937) през 2008 г.²¹³.

Това е начин за забавяне на развитието на отрицателните ефекти от еманципацията на жената в приемащата страна. И е може би един от най-безболезнените, щадящи начини жената емигрантка да се адаптира към новото си място и да получи приличен обществен статут. За тези мигрантки се отнася в по-малка степен риска от самотуване.

Икономическите и политическите причини за затруднения при формиране на семейство се наслагват върху други фактори, които са логическа последица от развитието на съвременното капиталистическо общество и пречат на хората да си намират семейни партньори. Увеличаването на несемейните мъже и жени е социално-икономическа тенденция в съвременния така наречен „цивилизован” свят от западен тип.

При положение, че трудът в тези общества има такъв характер, че повечето хора могат да живеят и да се трудят сами, че не зависят толкова силно икономически от партньор, че не се нуждаят от деца, за да оцеляват икономически (както е в патриархалното общество), на преден план в живота излизат други потребности.

Демокрацията също дава крила на несемейния статус. Вечното ергенство и моминство не са обект на критика, на обществено порицание, на санкции. Обявяват се за свободомислие и модерно поведение. Така че ергенлъкът се превръща едва ли не в идеал за някои хора. А момилъкът откровено е насърчаван и от крайният феминизъм.

Либерализмът като идеология подкрепя явлението по линия на обожествяването на индивидуализма, на обосноваването на егоизма, на подигравателното отношение към колективизма и отговорността към общността. А семейството е всъщност най-висшата форма на колективизъм. В България по време на прехода едно от най-люксовите списания се нарича с достойното име „Егоист”.

Към тези особености на съвременната еманципирана жена, в това число емигрантка, като се прибави напрежението и изразходването по линия на професията и други проблеми на емиграцията често пъти се получава като резултат една самотна жена, не решила семейния си проблем.

Увеличаването на процента на несемейните хора, на разведените, на самотните хора е едно от условията за развитие на проституцията, на порноиндустрията, която изисква в по-голяма степен женска работна ръка. Облекчаващо условие за осигуряването на такава работна ръка са отворените граници, развитието на трафика на хора, промяната в човешките ценности – например увеличената толерантност на обществеността към развитието на тази дейност. Увеличава се количеството на хората,

²¹² Lee, Hyunok, Political economy of cross-border marriage: economic development and social reproduction in Korea, *Feminist Economics* 18(2), April 2012, 177–200, p. 177

²¹³ Пак там, p. 178

които упражняват професии, които ги отдалечават от семействата им за дълги периоди от време. Това засилва предразположеността им към ползване на услугите на секс-работнички и работници, на порнофилми. Това са шофьори на тирове, моряци, работещи в транснационални корпорации и организации хора, евродепутати и т.н. А участието в порноиндустрията, от своя страна, затруднява създаването на семейство.

Другата част от емигрантките са семейни, понякога с деца. Те имат и други проблеми. Те обикновено тръгват на гурбет по неволя, най-често за да спасяват семействата си от бедност и деградация.

При всички положения емиграцията на жената и осигуряването на важен или дори единствен доход за семейството от нея рязко подрива патриархалния модел за разпределение на ролята на двата пола, ускорява еманципацията и на жената, и на мъжа, независимо от неговото желание.

Налага се предоговаряне на схемата за всекидневна грижа и на генерационните и полови взаимоотношения. Налагат се промени в политиките спрямо мигрантите и техните семейства, както и в изследванията на тези проблеми. „До относително доскоро се отделяше по-малко внимание на социалната защита на семейството на мигрантите, социалните права на мигрантите спрямо семейния живот и на социалната защита на завръщащите се мигранти, но интересът и към трите нараства”²¹⁴.

„Терминът” източване на грижи” /care drain/ обикновено се използва за означаване на намаляване на нивото на практически грижи и емоционални и образователни насоки, достъпни за най-уязвимите членове на семейството (особено непълнолетни и възрастни хора) поради емиграцията на ангажирани с предоставянето на грижи членове на семейството. Всеки мъж или жена, напуснали страната си, лишават естественото си семейство от ресурси за грижи; колкото по-ангажирани са мигрантите в семейните грижи преди заминаването им, толкова по-явно ще бъде това лишаване”²¹⁵.

Общо взето липсата на майката в къщи се отразява на децата по-зле отколкото липсата на бащата. Дори и в по-развитите страни, където приносят на бащите за отглеждането на децата е най-близо до този на майките, все пак остава разликата в готовността и умението да се поемат ангажиментите спрямо децата и дома. А това е още по-валидно за по-неиндустриализираните страни, където равноправието на половете е в по-малка степен и еманципацията на мъжа е развита в по-ниска степен. С други думи оставането на децата при бащата е по-рисково за тях. А това води до повишаване на напрежението у майката – емигрантка.

Мигрантките със семейства обикновено остават децата си на грижите на мъжете си. Те в много случаи се чувстват обидени, смятат ситуацията за застрашаваща мъжкото им достойнство. Колкото по-нееманципиран е един мъж, толкова по-зле се чувства и по-зле се справя със ситуацията. От една страна, е с гузна съвест, че не може да осигури доходи и заради това на жена му ѝ се налага да емигрира в търсене на работа. От друга страна, няма достатъчно умения и желание да извършва тези неща, които извършва една майка с децата си и по гледането на къщата. Част от тези мъже, за да избягат от новите си проблеми прибегват до алкохола и наркотиците, други се разболяват²¹⁶. Това, на свой ред се отразява зле на децата и на жената-мигрантка.

²¹⁴ Locke, Catherine, Janet Seeley & Nitya Rao, Migration and Social Reproduction at Critical Junctures in Family Life Course, *Third World Quarterly*, Vol. 34, No. 10, 2013, pp 1881–1895, p. 1886

²¹⁵ Piperno, Flavia, The Impact of Female Emigration on Families and the Welfare State in Countries of Origin: The Case of Romania, *International Migration*, Vol. 50 (5) 2012, ISSN 0020-7985, p. 192

²¹⁶ Hoang, Lan Anh, Theodora Lam, Brenda S.A. Yeoh and Elspeth Graham, Transnational migration, changing care arrangements and left-behind children’s responses in South-east Asia, *Children’s Geographies*, 2015, Vol. 13, No. 3, 263–277, <http://dx.doi.org/10.1080/14733285.2015.972653>, p. 265

„С временната миграция, включваща силно феминизирани потоци, се стига до обръщане на половите роли, чрез които съпругата става осигуряваща храната на семейството, докато съпругът ѝ трябва да се грижи за децата и домакинството. Проучванията показват, че брачният конфликт често е резултат от това, поне в началните етапи, тъй като обръщането на ролята има тенденция да оспорва чувството за мъжественост на мъжете, особено за тези, които изпитват дългосрочна безработица в застояла икономика”²¹⁷.

„PingoI твърди, че в основата си има два типа мъже: тези, които се опитват да се адаптират и да се възползват максимално от ситуацията, и тези, които не могат да се справят и натоварват други (обикновено жени) членове на семейството с отговорности, за които преди са се грижили сега липсващите съпруги. Сред последния тип често са онези мъже, които в крайна сметка влизат в прелюбодейни връзки, пренебрегват работата и децата си. Gamburd е показал, че някои мъжки „пороци” като пиене и хазарт обаче често са причини, поради които жените избират миграция, а не резултат от нея”²¹⁸.

По-еманципираните мъже се справят по-лесно със задачата. Учат се на нови умения или задълбочават старите си умения по гледане на деца и къща. Но дори и в страни като Румъния и България със сравнително по-високо равнище на равнопоставеност на половете на повечето мъже им е трудно да влязат в ролята на майката в такава ситуация. В много случаи търсят други варианти – баби, професионални гледачки и т.н. или им се случва изброеното по-горе.

В романтичните западни филми се разработва често сюжетът с бащи, изоставени от жените си или вдовци, които правят всичко възможно да се адаптират към ситуацията и да обгрижват добре децата си и семейния бит. Разбира се там не става дума за жени, емигрирали по икономически причини. Но проблемите на бащите са до голяма степен идентични.

Наскоро в социалните мрежи се завъртя следният афоризъм: „Мъжът ми замина. Сега цялата мъжка работа се стовари на мен. Лежа на дивана, пия бира и гледам телевизия. Но няма как...”. За целите на този анализ той може да се обърне в обратния ред: „Жена ми замина и трябва да върши женската работа – да не лежа на дивана, да не пия бира, да не гледам телевизия, а да гледам децата, да готвя, да слагам масата и т.н.”

Не са много мъжете в „не-еманципираните” страни, които се решават да поемат женските функции, въпреки презрението, подигравките и трудностите. Голяма част се пропиват, търсят любовници за да докажат мъжествеността си, проиграват или пропиват парите на жените си.

По-приемливо е поведението на мъжете, когато работят усилено като жените си и по тази причина прехвърлят задълженията си на свои роднини.

Тъй като мъжете са по-малко склонни от жените да живеят сами в такава ситуация липсата на жена в къщи е условие за намиране на друга партньорка. А това допълнително усложнява отношенията с децата и положението на емигрантката.

Изкушавам се да предложа още една хипотеза, която на този етап не мога да докажа. При жените с емигрирали мъже нараства броят на тези, които им намират заместници, което е логично по много причини. И по тази линия има тенденция към увеличаване на равенството на половете, както и при алкохолизирането, тютюнопушенето, наркотизирането. Но предполагам, че е по-малък процентът на тези жени спрямо процентът на мъжете, които си намират партньорка при емигрирала собствена жена.

²¹⁷ Piper, Nicola, *Feminisation of Migration and the Social Dimensions of Development: the Asian case* Third World Quarterly, Vol. 29, No. 7, 2008, pp 1287–1303, p. 1289-90

²¹⁸ Пак там, p. 1290-91

Обикновено изследванията на влиянието на липсващите родители върху развитието на децата се концентрира върху отсъстващите майки, а не върху отсъстващите бащи. Това може би е косвено доказателство за създаването на проблемна ситуация, когато майката е емигрантка. Или пък е доказателство за това, че дори и в най-еманципираните страни се смята за по-нормално да емигрира мъжа, а не жената.

Другият вариант за решаване на проблема с децата при емигрирали майки – оставят децата си на родители и близки. Това е предпоставка за редица проблеми. Родителите са възрастни, от други поколения, с доста различни разбирания за живота. На ценностно ниво се получават разминавания, които не е лесно да се преодолеят. Освен това възрастта, физическите възможности на родителите на емигрантката понякога пречат да се изпълняват всички ангажименти по подходящ начин. „Конфликти между мигрантките и техните собствени родители или свекъри и свекърви често възникват, когато паричните преводи са нарушени или има спорове относно различията в практиките на грижи между поколенията”²¹⁹.

Намалената степен на контрол или по-малко качественият контрол върху развитието на децата е налице, защото го няма основен фактор за контрол в семейството – майката. При всички положения става дума за съществена промяна на взаимоотношенията и системата за грижи в семейството, които често водят до съществени негативни ефекти, касаещи всички членове на семейството.

Някои жени успяват и от дистанция да комуникират така с децата си, че те да се развиват правилно. При правилно отношение от страна на майката и тези, които се грижат за детето, този факт може да не действа само отрицателно, а и мотивиращо. Децата могат да се научат по-активно да участват в семейния живот, в отглеждането на братята и сестрите. Но в много голяма част от случаите се получават обратните резултати.

„Ежедневните отговори на децата могат да бъдат класифицирани по три начина: устойчивост, изразена в малките промени, които им позволяват да се справят и да се адаптират към променящите се обстоятелства в живота; преработване под формата на по-съзнателни, практически действия за промяна на неравенствата и ежедневието да стане по-подходящо за живот; и съпротива, или действия, позоваващи се на „опозиционно съзнание... да се противопоставят и да поправят „потисническите и експлоататорски условия”²²⁰.

„Отсъствията и отпадането от училище, съчетани с нарастващ спад в мотивацията за учене, бяха сред най-често цитираните въпроси. Някои споменаха и трудности при реинтегрирането на учениците в училище при завръщането им от посещения в чужбина. Други отново посочиха факта, че липсата на възможности родителите и учителите да се срещат и обсъждат въпроси подкопават работата на учителите и затрудняват изготвянето на образователна програма, съобразена с индивидуалните ученици. Проблемите с поведението, като конфликт и липса на дисциплина, или просто емоционалното страдание, преживявано от ученици с родители в чужбина, правят управлението на взаимоотношенията с учениците още по-сложно за учителите.

Проблемът с източването на грижи прави нуждата от подобрена триъгълна координация със семействата и местните социални услуги, които често липсват или са

²¹⁹ Hoang, Lan Anh, Theodora Lam, Brenda S.A. Yeoh and Elspeth Graham, Transnational migration, changing care arrangements and left-behind children's responses in South-east Asia, *Children's Geographies*, 2015, Vol. 13, No. 3, 263–277, <http://dx.doi.org/10.1080/14733285.2015.972653>, p. 266

²²⁰ Katz, C. 2004. *Growing Up Global: Economic Restructuring and Children's Everyday Lives*. Minneapolis: University of Minnesota Press, p. 251

неадекватни, още по-належащ въпрос за училищния персонал. Без това сътрудничество учителите в крайна сметка изпълняват социална работа, която е извън тяхната сфера на професионална отговорност и за която те не са обучени” (Pirneto, 2012: 199).

„Непълнолетните с родители в чужбина показват тенденция да са склонни повече към живот на улицата, отколкото към семействата или институциите и да възприемат ценностна система, която зависи повече от печеленето на пари в чужбина, отколкото от значението на получаване на образование. Основните ефекти на родителската емиграция върху младежите са отрицателни, особено ако майката или и двамата родители липсват... Отсъствия, влошаване на учебната успеваемост или отпадане от училище, социална маргинализация, поведенчески проблеми и понякога девиантно поведение са основните проблеми. Емиграцията на майки има особено драматичен ефект не само защото премахва основния източник на семейни грижи, но и защото напускането често се случва в контекста на неуспешни отношения между родителите, където има по-висок риск от малтретиране на деца от бащите”.

Жените пращат материални активи в опит да подобрят живота на децата и партньора си и за да заглушават гузната си съвест. Опитват се да поддържат контакт, но той е в по-малка или по-голяма степен затруднен от обективни обстоятелства. Трудно им е да осъществяват необходимия контрол върху консумирането на материалните блага, които изпращат, върху поведението на хората, на които са оставили децата си и върху развитието на ценностната система на децата им. И в резултат твърде често се получават негативни ефекти. Материалните блага се ползват:

- не за учене, а за демонстрация на материални блага в училище;
- не за учене и работа, а за алкохолизиране, пушене или наркотиизиране;
- не за учене и работа, а за безразборен секс, т.е. всички основни рискове за младежта в съвременното общество.

Част от тези деца нито учат, нито работят. Така че мигрантките със семейства страдат:

- от една страна, от раздялата със семействата си и трудностите по регулиране на семейните отношения и възпитанието на децата;
- от друга страна, от проблемите в работната и социалната си среда.

xxx

Може да се обобщи, че жените-мигрантки имат различни видове икономически и статусни проблеми.

Една от опасностите и за несемейните, и за семейните жени е трудността, често пъти невъзможността да си намерят работа по специалността и опасността да се деквалифицират, навлизайки в дебрите на неквалифицирания труд на гледачка, чистачка и т.н., какъвто е масовият случай. Защото в страните, където те емигрират, обикновено се търсят хора за по-неквалифициран труд. И се слагат формални и неформални бариери на тяхната работа и професионално развитие по специалността – принуда да се влагат пари за признаване на дипломи, за участие в курсове. Част от тези жени не успяват по финансови или други причини да направят необходимото и изостават на пазара на по-квалифицирания труд.

„Малко се споменават траекториите на квалифицирани жени-мигрантки (тези с висше образование) като голямото мнозинство от здравните специалисти, които са убедени да мигрират, за да осигурят социални грижи в напредналите икономики (Kofman и Raghuram 2006). Въпреки че имат университетско / професионално образование в страните си на произход, от тях се очаква да адаптират квалификацията си, да получат достъп до допълнително и висше образование и да посещават часове по английски език, за да продължат кариерата си в нова държава с много „хартиени стени” (paper walls) (Brinkmann 2006). Тези препятствия може да се окажат твърде трудни за

преодоляване; те могат да останат заседнали в работни места, значително по-ниски от тяхната квалификация, като например гледачи или чистачи (Cuban 2008)²²¹.

„Неотдавнашните имиграционни политики на Обединеното кралство през 2008 г. например въведоха базова система, насочена към набиране на” квалифицирани „мигранти за работа на нископлатени работни места (като грижи), но с малка подкрепа за поддържането на високо качество на живот”²²².

Има полова сегрегация. Отраслите, в които няма мъже, са много по-малко от отраслите, в които няма жени. Във феминизираните отрасли е по-ниско заплащането.

„Жените мигранти обикновено се намират в долните етажи на пазарите на труда. Това важи както за заетостта в производството, така и за заетостта в секторите на услугите и грижите”²²³.

„Асиметрията в условията, при които различните категории работна ръка могат да мигрират, има широко свързани с пола последици. Посочихме, че като цяло работниците от мъжки пол до голяма степен отговарят на желаните категории умения, докато видовете умения, които жените придобиват, обикновено излизат извън тези дефиниции на уменията - въпреки че има някои важни изключения, като медицински сестри”²²⁴.

„Така жените не успяват да избегнат сегментацията на половете на пазарите на труда, като мигрират от родните си страни, а просто я преживяват в различна, често засилена форма, в приемащите страни. Всъщност тяхната сегрегация на пазара на труда в последните е по-голяма от тази, която изпитват и мъжете мигранти. ..Пресичането на глобалното и местното неравенство породило иронията, че образованите жени са относително по-склонни да мигрират спрямо образованите мъже, вероятно поради по-ограничени възможности у дома, но те обикновено попадат на работни места, за които са свръхквалифицирани. Анализът на половете на международната миграция също прави видимо нарастващото комодифициране /ПП опазаряване/ на работите, свързани с обгрижване в глобален мащаб”²²⁵.

Лека-полека тези жени се принуждават да се задоволят с малко повече пари, отколкото биха притежавали в родината си, за сметка на професионалната си дисквалификация и разочарование.

Огромна е степента на експлоатация, дискриминация, насилие до степен да се говори за „договорени роби или роби на договор” /contract slaves/, дори в най-развитите капиталистически страни. Не става въпрос за притежаването на тези хора, а за максималното им контролиране (Bales, 1999: 4). Става дума не за притежатели на роби, а за робовладелци /slave-holder’ instead of the ‘slave-owner/.

Става дума за фиктивни трудови договори. „Възможностите за работа на жените имигранти обикновено са на временни и нестабилни работни места. Трудовите договори обикновено са временни и нестабилни както в страните с високи, така и с ниски доходи.

²²¹ Cuban, Sondra, Examining the feminisation of migration concept for adult education, Gender and Education, Vol. 22, No. 2, March 2010, 177–191, p. 179

²²² Пак там, p. 180

²²³ Veneria, Lourdes, Carmen Diana Deere, and Naila Kabeer, Gender and international migration: globalization, development, and governance, Feminist Economics 18(2), April 2012, 1–33, p. 6

²²⁴ Пак там, p. 21

²²⁵ Пак там, p. 27

Въпреки че договорите могат да бъдат удължени, този временен характер често се превръща в източник на нестабилност и безпокойство в живота на имигрантите и техните семейства²²⁶.

Договори или няма, или не са подписани при нотариус, или са на език, който работничката не разбира, или в него не са описани задълженията на работодателя. С други думи в някаква степен са фикция.

„Азиатските и африканските домашни работнички в Ливан са заловени не само в договорно робство, но до известна степен и в дългово робство. Например правата на свобода да оттеглят труда си, да напускат страната по желание или просто да излизат навън за разходка рутинно им се отказва от работодателите, когато живеят с тях. Работодателят поема предварителни разходи за самолетни билети, такси за агенции, виза, разрешение за работа и разрешение за пребиваване. Тези разходи (до 2000 щатски долара или повече) се разглеждат като инвестиция или дълг, които изискват защита“²²⁷.

В голяма част от случаите става дума за нелегален или полулегален статус, което им пречи да ползват основни човешки права²²⁸. Сблъскват се с расова, религиозна, етническа, полова дискриминация. Подложени са освен на икономическо, но и на физическо и психическо насилие – неограничено работно време, ограничения на движението в пространството, на контактите с външни хора, на външния вид, сексуално насилие.

Често жените-работодателки влизат в ролята на свекървата от миналото. Тормозят домашната прислужница или гледачка, демонстрират ревност при добри отношения между помощничката и децата. Те играят ролята на прекия насилник.

Незаконният статус на голяма част от мигрантките подрива демократичния характер на политическия режим. Те не могат да се ползват от правата на гражданите, характерни за този режим. Подкрепят се расистките ценности, ксенофобските настроения и практики. Гражданите свикват да свързват мигрантите с определени работни места. Обичайно е недооценяването на реалния принос на имигрантките за тяхното благополучие.

Ниско платеният труд в сферата на грижите в чужбина кореспондира с неплатеният труд на жената в собствените им страни.

Международната организация на труда, която също е пример за доминиращите мъжки ценности и разбирания, не разграничава като специфични проблемите на феминизираните и маргинализирани групи като например мигрантките – домашни помощнички. „Следователно, доминиращите основни трудови стандарти (CLS), свързани с трудовите права, одобрени от МОТ, като цяло не успяха да признаят специфичните проблеми, с които се сблъскват маргинализираните и феминизирани групи работници, като например домашните работници“²²⁹.

Горните проблеми са свързани с тежки психологически проблеми.

Голяма част от емигрантките, особено нелегалните, са подложени на по-малка или по-голяма степен на неуважение, дори презрение в приемащата страна. Дискриминацията има не само икономически, но и психологически параметри.

Мигрантките, упражняващи по-нискоквалифициран труд, са подценявани като евентуални семейни партньорки. Културните им навици често биват неразбирани или

²²⁶ Beneria, Lourdes, Carmen Diana Deere, and Naila Kabeer, Gender and international migration: globalization, development, and governance, *Feminist Economics* 18(2), April 2012, 1–33, p. 6

²²⁷ Jureidini, Ray and Nayla Moukarbel, Female Sri Lankan Domestic Workers in Lebanon: A Case of ‘Contract Slavery’?, *Journal of Ethnic and Migration Studies* Vol. 30, No. 4, July 2004, pp. 581–607, p. 584

²²⁸ Еренрайх, Б., Арли Р. Хохшилд, Глобалната жена, СИЕЛА, София, 2004 г.

²²⁹ Elias, Juanita, Transnational Migration, Gender, and Rights: Advocacy and Activism in the Malaysian Context, *International Migration* Vol. 48 (6) 2010, 44–71, ISSN 0020-7985, p. 71

осмивани. Нелегалните детегледачки често пъти са принудени да се къпят в отделно помещение, да се перат отделно, защото са обявявани за нечисти, особено когато са от друга раса или етническа група, за да се подчертае разликата.

Освен психологическите проблеми, причинени от приемащата страна, големи са психологическите проблеми, свързани с изпращащата страна.

Най-големите психологически проблеми произтичат от откъсването от семейството, близките, приятелите, за което стана дума по-горе.

Но освен това в по-малко модернизирани страни, с по-малка степен на еманципация на половете и по-”антиженска” политика на държавата има по-малка степен на легитимност и приетост на женската миграция.

В някои азиатски, африкански и латиноамерикански страни, където процесът на еманципация на жената е по-назад, неуважението към усилието на тези жени е голямо. Дори държавата се включва в критикуването им. В публичното пространство се разпространяват неуважителни, пренебрежителни, дори укорителни мнения.

Във Филипините „местната идеология по отношение на половете изостава с няколко крачки зад икономическата реалност, създава отвъд океана многобройни домакинства, оглавявани от жени... И до днес водещата идеология утвърждава, че мястото на жената е у дома, а домакинствата на всички майки мигрантки сочат обратното. В отговор на това правителствените лица и журналистите заклеят майките мигрантки с твърдението, че са причинили упадък на филипинското семейство, че са изоставили децата си, че заради тях във Филипините се е установила трайна криза в грижите за децата”²³⁰. „Филипинските средства за масово осведомяване поддържат тази гледна точка, като непрекъснато публикуват и излъчват сензационни репортажи за страданията на деца от семейства на мигранти. Целта на тези репортажи е да бъдат заклеени майките мигрантки и да се подчертае, че децата им се сблъскват със значително по-страшни проблеми, отколкото ако бащите са мигранти; и независимо от факта, че по-голямата част от тези деца са оставени при роднини, журналистите упорито ги наричат „изоставени”²³¹. Омаловажава се икономическият принос на тези жени за развитието на филипинската икономика.

Това морално принижаване на жените се отразява неблагоприятно предимно на тези, които имат най-голяма нужда от защита. То патологизира положението на децата на мигранти, като същевременно омаловажава емоционалните трудности, с които майките мигрантки се сблъскват²³².

В по-патриархалните страни емиграцията на жената е стигматизирана, сравнявана с проституцията, жената рискува да бъде маргинализирана, защото руши социалните норми²³³.

В по-модернизирани страни като България и другите страни от бившия „социалистически” лагер женската емиграция е приемана в много по-голяма степен като нормална и възможна, няма стигматизация. Общественото мнение в България като че ли подхожда с по-голямо разбиране и уважение към тяхното решение. Дори в публичното пространство често се споменава за огромното значение на парите от българските емигранти (в това число и жени) за оцеляването на много български семейства. Държавни дейци и журналисти не си позволяват да критикуват жените по тази линия.

²³⁰ Еренрайх, Б., Арли Р. Хохшилд, Глобалната жена, СИЕЛА, София, 2004 г., стр. 55

²³¹ Пак там, стр. 55

²³² Пак там, стр. 72

²³³ Vause, Sophie, Sorana Toma, Is the Feminization of International Migration Really on the Rise? The Case of Flows from the Democratic Republic of Congo and Senegal, Population-E, 70 (1), 2015, 039-064, DOI: 10.3917/pope.1501.0039, p. 47

В страни като България, където еманципацията и на жената, и на мъжа е в по-голяма степен, трудностите пред децата и мъжа в семейството на жена-мигрантка по тази причина са с една идея по-малки. Но са от същия характер.

Някои държави дори предлагат на пазара имиджа на жени мигранти, като ги хвалят като „икономически герои”, които не само се жертват за семействата си, но и за нацията.

Може да се говори и за положителни резултати от миграцията. Но винаги трябва да се прави разграничение за кого те са положителни, за кого са отрицателни. Обикновено има огромна разлика в това отношение.

Може да се говори за продуктивна и репродуктивна роля на мигрантките.

При тези от жените, които мигрират не толкова или само поради икономически причини, но и поради желание да избягат от не обичани или насилващи ги мъже, миграцията дава глътка въздух, усещане за свобода, възможност за друго решение на семейния въпрос, проверка на възможностите им. Част от жените намират по-подходяща и желана професионална реализация.

Феминизацията на международната трудова миграция играе позитивна роля, тъй като компенсира относително ниската икономическа активност на жените в страните, от които емигрират. Налице е положителен ефект върху развитието на икономиките в родните им страни.

Трябва да се разграничава влиянието върху потреблението в изпращащата страна, от една страна и върху инвестициите в икономиката – от друга. Със своите парични трансфери те съдействат за развитие и на двете.

Семейното положение, ролята на пола, мотивацията за миграция изглеждат силно свързани с поведението на паричните преводи. Интересното е, че жените са по-привързани и отговорни към семействата си и в по-голяма степен правят тези парични преводи. „Правителствата гледат на феминизацията на миграционните потоци положително, тъй като приемат, че жените са мотивирани от по-високо чувство за ангажираност към семейното благополучие и по този начин е по-вероятно да го направят”,²³⁴.

А при азиатските жени става дума и затова, че част от тях са избрани от своите семейства да ги спасяват чрез своята емиграция и съответните парични преводи. „Rosewarne твърди, че това може да бъде много патриархален процес, като дъщерите се очаква да мигрират, за да поддържат начин на живот на бащи или братя. Следователно това, което изглежда като алтруизъм, може да се възприеме и като липса на избор”,²³⁵. Тази ангажираност към семейството увеличава склонността да се пращат парични преводи.

Паричните преводи подпомагат намаляването на бедността и социалното неравенство, оцеляването на семействата на мигрантките.

Трябва да се прави разлика между влиянието на мигрантите върху икономическото развитие на собствените си страни и върху развитието на човешкия капитал в тях. Както се вижда от казаното по-горе взаимното проникване между двете е твърде сложно и понякога противоречиво при различните страни и ситуации.

Трябва да се анализира баланса между причинените щети и наличните ползи. Що се отнася до развитието на човешкия потенциал в много от случаите като че ли разбиването на семействата и отрицателното влияние върху децата, съпрузите и самите

²³⁴ Beneria, Lourdes, Carmen Diana Deere, and Naila Kabeer, Gender and international migration: globalization, development, and governance, *Feminist Economics* 18(2), April 2012, 1–33, p. 14

²³⁵ Rosewarne, Stuart. 2012. “Temporary International Labor Migration and Development in South and Southeast Asia”. *Feminist Economics* 18(2): 63–90, <http://www.tandf.co.uk/journals>

жени като че ли надделява. Налице е голяма степен на усещане на самота и при трите субекта.

Обикновено емиграцията на жените е фактор за намаляване на раждаемостта в съответната страна. Това има положителни измерения за страни като Китай и Индия например, в които проблемът с пренаселеността е голям. В същото време има отрицателни последици за страни като България с огромен демографски дефицит. От друга страна, в приемащите страни мигрантките, въпреки трудностите пред формиране на семейство за не малка част от тях, съдействат за намаляване на репродуктивните им проблеми.

Женската миграция е фактор за поставяне под съмнение традиционните роли на мъжа и жената в по-малко модернизирани общества. Обективно тя съдейства за ускоряване на тяхната модернизация.

3.3. Доброволно несемейни хора

Процентът на доброволно несемейните хора става все по-голям, а проблемът – по-тревожен и трудно решим. Затова заслужава специално внимание. Между самотата на самотния несемеен мъж и самотната несемейна жена има известни прилики, но и разлики.

В този параграф анализирам самотата на доброволно несемейните хора с акцент върху самотата на прекалено еманципираната несемейна жена.

Балзак е казал, че еманципирането на жената означава нейното покваряване. За съжаление има известно основание.

Всяка еманципирана жена страда от типичното за този тип жени не раздвоение, а размножение на личността.

„Социалистическият” режим има голяма отговорност за ускореното еманципиране на българските жени. Този процес е едно от доказателствата, че режимът всъщност извърши модернизацията на България. Защото модернизацията включва и еманципирането на жената. Днес много големи „демократи” се подиграват на „социалистическите” лозунги по онова време за жената – майка, работничка, героиня или... Но тези лозунги са отражение на един нормален процес, който се извърши много интензивно именно през този период и съответства на подобен процес в западните страни. И този процес беше свързан с нови функции на жената в индустрията и селското стопанство – естествено беше тя да стане и трактористка, и багеристка, и щангистка. Беше свързан и с промени в мисленето и битието на мъжа и на взаимоотношенията му с жената.

Жената беше необходима на „социалистическия” режим за ускореното развитие на индустрията, за довършване на това, което българската буржоазия не успя да направи до Девети септември. Затова се направи много за нейното образование. Тя се изравни постепенно по образователното си равнище с мъжа. Включи се в специалности, които дотогава не бяха разрешени и познати за нея. Започна да упражнява много нови професии, да се налага като равноправен специалист в много области на обществения живот. Започна равноправно да гласува на избори и все повече да участва в политическия живот (през 1937 беше дадено право да гласуват само на омъжените жени).

Аз съм израсла в среда, в която не съм усещала явна дискриминация на жените. Не съм се усещала различна от момчетата и после от мъжете в това отношение. По онова време беше нормално мъжът и жената съвместно да решават дали да се женят. Докато днес отново става нормално жената да чака мъжът да ѝ дари пръстен. А жената трябва да изохка в прехлас...

Разбира се от днешното си мисловно равнище мога да забележа доста явления, които са символ на известно неравноправие. Но явно процесът на еманципация е бил достатъчно силен, за да не обръщам внимание на подробностите. И да не се усещам жертва на дискриминация.

Днес вече съм убедена и заредена с факти, че по времето на „социализма“ на българките им е била предоставена голяма възможност да се развиват равноправно. Те са се ползвали от наготово дадени им от номенклатурата права и възможности, за които американките са се борили години наред, а някои от богатата и досега не са постигнали /например прилично осигурен социален риск „майчинство“/. По време на „социалната държава“ американските семейства са имали финансовата възможност да плащат на детегледачки, защото нямат развита система от детски заведения. Но по време на глобализацията заедно с процеса на обедняване на много американски семейства, това вече става все по-непосилно за много работещи жени. Затова се налага българските баби и дядовци да прескачат до Америка в дълги „командировки“ за да гледат внуците си.

През 60^{те} години на 20 век, когато българката отдавна е започнала да гласува масово на избори, чернокожите американки са се борили против различни изборителни правила, които на практика са ограничавали възможността им да гласуват. Българката не е страдала в същата степен от различно заплащане за един и същи труд, както американката. Развитието на детски заведения, които да облекчават живота на работещите жени е постоянна и развиваща се политика. В САЩ, а и в други развити страни и до днес този въпрос не е разрешен и е проблем за милиони /особено за бедните/ жени. Американката бавно и с голямо напрежение и борби се е домогвала до възможността да учи наравно с американеца. Лека-полека са се отваряли вратите на различни учебни заведения пред нея. В България след Девети септември е ясна и неотклонна политиката за сравнително равноправие на мъжете и жените в образователната система. Няма забранени за жени специалности и др. под. сегрегационни практики.

Жените от моето поколение можеха все по-активно да участват в спортни дейности. Още от ранна детска възраст. За разлика от много американки по това време, за които спортът е бил забранена зона – в съзнанието и практиката. Трудно са им се отворили и вратите към състезателния спорт. Една от основните причини за всичко това е наличието на много по-голяма съвкупност от жени със социален статус – домакини. Спортът е средство за формиране на състезателен дух, необходим за сферата на труда.

След Девети септември българките много по-бързо и рязко излизат на пазара на труда и за да са ефективни в него се налага държавата да поеме много функции по обгрижването на децата, жените и семействата като цяло.

Сравнително бързо се намалява хоризонталната дискриминация. Разбира се аз не съм забелязвала в достатъчна степен вертикалната дискриминация на жената. Например сравнително слабо представяне на жените на висши политически позиции. Номенклатурата е залягала повече на преодоляване на хоризонталната дискриминация – допускането на жената в „мъжките“ професии. Всъщност това е логиката на преодоляването на дискриминацията на жената по принцип и навсякъде – на първо място по-големи успехи в преодоляването на хоризонталната дискриминация и на второ място по-бавни успехи в преодоляването на вертикалната дискриминация.

Еманципираната жена е като многоглава ламя. Но, освен, че е многоглава, е и разногледа. Чуди се в коя посока да погледне, на удара на кой юнак по-напред да отвърне.

Нашите баби и прабаби са си знаели къщата и децата. Знаели са кой на кого носи чехлите. Кой е отговорен да строи дом. Сигурни са били в поговорката, че един мъж не е мъж, ако не построи собствен дом. А сега не е ясно коя поговорка е валидна. И на човек му е едно такова неспокойно на душата.

Сега мъжът иска да е предишният мъж, а често получава колкото жена си, че дори и по-малко. И възниква фаталният въпрос - кой да купи къщата, кой да излезе по майчинство /бащинство/. Жената иска хем да пази самочувствието на мъжа (да не би случайно да го засегне), хем може да купи къщата... Исабел Алиенде споделя за своята младост: „Да останеш стара мома беше най-страшната участ; тоди етикет се лепваше горе-долу от двадесет и петата година нататък”²³⁶. Днес този етикет се лепва на доста по-висока възраст.

Може би и класическите вярващи мюсюлманки са по-щастливи от нас. И може би надменното ни отношение към тях е пресилено и необосновано. Те нямат нашия конфликт на интереси. Знаят си мястото в този свят и не са чак толкова за съжаление. Е, не могат да общуват свободно с когото си искат, не могат да водят избран от тях професионален живот. Но са в мир със себе си, в душевно равновесие. Намират удоволствие в живота, който им е „отреден”. Затова съвсем не съм сигурна, че когато „цивилизованите” народи им налагаме своя начин на живот и мислене със самочувствието на мисионери, им сторваме само добро.

Понякога завиждам на тези жени, а понякога ги съжалявам. Всъщност и тяхното положение, и положението на „еманципираната” жена има своите плюсове и минуси. Животът с едната ръка им дава, а с другата – взема.

На такива като мен дава възможности за професионално развитие, за общуване с мъжкия професионален свят, със сфери на обществена дейност, които са били табу за жената в патриархалното минало. Дава им възможности за доказване, че не са с по-малко професионални качества в сравнение с мъжа. Позволява им да усетят творческо вдъхновение и удовлетворение в различни нови професии. В свят, в който женските оперни роли се изпълняват от жени, а не от кастрати, е удоволствие да си оперна звезда, известна писателка, прочута артистка или ученка, качествена мениджърка или образована служителка, виртуозна работничка.

Съвременният начин на живот дава възможности на жената за удоволствия и преживявания, непознати на нашите баби – да идеш на кръчма само с приятелки, да идеш на екскурзия или на почивка без мъжа си, да имаш мъже за приятели, да идеш на специализация в чужбина, „зарязвайки” децата на съпруга. Това създава усещане за свобода.

Съвременният начин на живот дава възможност на жената да се чувства равна с мъжа. Да може да го избира, както и той нея. Да може да го отхвърля, както и той нея. Да може да общува с него на теми, на които по-рано е общувал само с мъже. С други думи да му е пълноценен интелектуален партньор.

Основният проблем на тези жени е броят на дините, носени под една мишница. Жените в така наречения „модерен” свят хем стават все по-фини физически, хем им се налага да носят повече дини под една мишница. Хем им се раждат и гледат деца, хем не им се занимава с това, защото им пречи на професионалното развитие.

Еманципираните жени не успяват да познаят напълно удоволствието от това да си гледаш спокойно малките деца. Да си ги глезиш, да си ги разхождаш по градинките, да си ги дундуркаш. Защото кариерата не чака... Обсебилият те творчески порив силно конкурира удоволствието от общуването с децата.

²³⁶ Алиенде, Исабел, На жените с обич, Колибри, 2021, стр. 26

А някои от еманципираните жени изобщо не намират време да стигнат до семейство и деца. Все отлагат, отлагат, докато времето за това се окаже безвъзвратно отминало. Еманципацията им прави лоша услуга.

Вероятно те застават зад твърдения като: „Съпружеското семейство е нов тип, който се е развил през последните десетилетия. Това е прогресивен тип семейство, в което най-напред се установява ангажираност за развитието на всеки от съпрузите (и децата!) като самостоятелна личност в системата на емоционално-наситени, интимни, симетрични, съдържателно-духовни отношения в семейството, където целта за отглеждането на децата вече не доминира, а отстъпва мястото си на ценностите, свързани с личностно израстване и себerealизация на всички членове на семейството”²³⁷. Не бих могла да се съглася, че отглеждането на деца може да се определи като по-маловажна цел от другите цели на съпрузите в семейството. Всъщност същата авторка на друго място потвърждава моята теза: „Дори простото изброяване на етапите в жизнения цикъл на едно семейство убедително показва, че най-важната функция на съвременното семейство е функцията на родителстване и отглеждане на децата... Едностранчивото емоционално фокусиране върху кариерата или семейството води до емоционални и лични нарушения. Пристрастието към кариерно израстване е свързано с емоционално обедняване и липса на личен живот”²³⁸.

Някои от еманципираните жени като че ли смятат, че нищо от патриархалните нрави не е подходящо за съвременните условия. Например не смятат за уместно баби и дядовци да се включват в отглеждането на децата. „Такова включване на бабата и дядото, по отношение на семейните роли, традиционно изпълнявани от съпрузите, води до размиване на границите на семейната система... и нарушено функциониране на ролите в семейството”²³⁹.

Като се имат предвид и нарастващите затруднения за съвременната жена по линия на това, че начинът на живот влошава здравословното ѝ състояние от гледна точка на родилните ѝ възможности, положението се усложнява още повече. Добре, че медицината напредва, та компенсира някои неща... Помага на жените с неразвита мускулатура, с репродуктивни проблеми. Помага на жените с тесен таз. Дори има предвиждане, че по тази линия след определено време идеалът за жена ще се доближи до този на мъжа – по-широки рамене и по-тесен таз.

А може би и идеалът за мъжа ще се промени – жената няма да се възхищава от широките здрави мъжки рамене, защото съвременният начин на живот все повече ги стеснява и обезсмисля.

Върху съзнанието на работещата, образованата, на четящата жена лежи и тежкия товар на познанието. Тя знае прекалено много за случващото се по света, за сериозните проблеми пред човечеството, за трудностите по тяхното решаване и преодоляване. Тя се безпокои дали децата и внуците ѝ ще успеят да оцелеят. Дали няма да станат жертва на топенето на ледниците или на някакви други природни катаклизми. Или пък на проспериращата химия – с нейните изкуствени краставици и домати. Дали, ако природата си отмъсти за безкрайната човешка алчност, ще имат пари да си купят билет за друга планета... И дали ще има такава...

По-необразованата домакиня, фермерка или просто незнаеща жена в това отношение е може би по-щастлива. Не си бори акъла в каква гражданска организация да влезе, за да съдейства за опазването на околната среда или на правата на човека. Взема за чиста монета много от съвременните идеологеми, митове и легенди. Има

²³⁷ Ангелова, Наташа, Психология на семейните отношения, Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“, С., 2019, стр. 30

²³⁸ Пак там, стр. 49

²³⁹ Пак там, стр. 40

здрави опори в живота. Мисли повече за настоящето, а по-малко за бъдещето. Или, ако мисли за бъдещето, то вероятно е в доста по-оптимистичен план.

Еманципираните жени имат непоследователно и противоречиво отношение и поведение към мъжа. Усетили и меда, и жилото на еманципацията, веднъж се правят на печелещи жени – искат да си платят сметката, дори да почерпят. Друг път им е приятно да виждат в лицето на мъжа до себе си техния покровител, кавалерът, който ще ги почерпи, ще им даде пари за дрешки, ще им купи подарък, ще им помогне за багажа... Един път са силни, друг път – слаби...

А това създава трудности в отношенията между половете. Разнообразяването на възможностите пред съвременната жена, усложняването на нейния характер и изисквания към живота внасят известна неяснота и напрежение в отношенията. Между интимни партньори възниква професионална завист. Често чуваме обвинението, че сме непредвидими, не знаем какво искаме. И в него има известна доза истина и логика.

Проблемът е в това, че обвинявайки еманципираните жени, понякога с основание, мъжете далеч не винаги им помагат да носят дините си, да намалят напрежението от раздвоението си. Трудно склоняват да поемат част от функциите им.

Дълбоко в себе си много от на пръв поглед изглеждащите еманципирани и съвременни мъже всъщност таят пренебрежително и песимистично отношение към възможностите на жената да се изяви извън семейството, да конкурира мъжа, да се развива в области, в които досега той е бил или единствен участник, или доминираща фигура. Трудно им е да се разделят с векове насажданото самочувствие на по-висша порода.

Част от прекалено еманципираните жени правят грешката да изберат несемейния семеен статус. А живеенето сам е важно условие за отчуждение и самота. С годините то става все по-силно влияещо върху отчуждението и самотата, защото се прибавят болести, умора и разочарование от кариера, която преди това ти е давала сили и смисъл, презадоволеност от екскурзии, презадоволеност от материалното за заместване на духовната празнина, отдалечаване от приятелите, които имат семейства и се стига до отчуждаване. В един момент екскурзиите и парите не могат да заместят интимната самота.

Темата за самотата на несемейните хора, особено на еманципираните жени, не е много разработвана. Мъжете учени явно не се интересуват много от щастието на еманципираната жена. А, от своя страна, тези жени се опитват да си затварят очите за осъзнаване на собствените си проблеми. Така че и жените – учени не ги разработват. Предпочитат да се радват на еманципацията си. Друга причина е фактът, че в по-малко модернизирани страни еманципацията не е показала всичките си недостатъци. Но в по-развитите страни това не е така.

Равенството на половете, еманципацията на жената все още са нещо като идеал и не се проблематизират техните рискови страни. Дори хората от по-развитите страни се изкушават да я препоръчват, опитват се да я налагат на страни и народи, които не са узрели за равенство на половете по социално-икономически причини.

Не съм срещала специални изследвания, в които да се проблематизира връзката между прекалената или криворазбраната еманципация на жената и нейната самотност, т.е. разбирането ѝ за равенството като фактор за самотата ѝ. Нещата обикновено се разглеждат като връзка между несемейност и самотност, но не се анализират причините за несемейността от тази гледна точка. Проблематизира се връзката болести, възраст, развод, вдовство и самота, но не и чувство за еманципираност и самота.

В литературата не се проблематизира като сериозен научен проблем еманципацията на жената в нейните отрицателни нюанси /криво разбрана, прекалена/, като причина за самота.

В посттоталитарните страни учените имат още по-малко стимули да изследват въпроса за самотата, особено самотата на еманципираната жена, в сравнение с тези от развитите страни или дори не толкова развити, но не претендиращи, че са били социалистически или комунистически. Защото установяването и анализирането на проблема няма как да не доведе до редица негативни изводи за живота на населението в тези страни, за развитието на условия за увеличаване на самотността. Това би подкопало все още доминиращата вяра у мнозинството от населението, че демокрацията води автоматично до щастие. Това би могло да води и до негативни последици за самите автори, до обвинения, че не са демократи, че са закостенели комунисти и др. под.

В изследванията на самотата като че ли преобладават изследванията на хората от по-непривилегированите прослойки, с по-видими социални проблеми. От друга страна, акцентът е не върху несемейните хора, още повече жени, а върху разведените и овдовелите, върху хората с увреждания. Вярно е, че когато се комбинират социално-икономически проблеми и самота влиянието върху физическото и психическото здраве са по-тежки. Но и при професионално и материално проспериращите несемейни жени самотата има вредни влияния. Може би са по-малко, защото самотата се компенсира с възможности за забавления и материални ценности, които донякъде я прикриват.

Техният семеен статус е табу, те не си признават проблемите и обикновено се дразнят, когато други са загрижени за него. А и проблемите им са по-невидими, дори понякога за тях. А тези, които са добре материално, не са болни, хората обикновено ги смятат за безпроблемно съществуващи. Държавата също не смята, че трябва да се занимава с тях. След като имат пари, значи могат да се оправят. А този семеен статус за част от общественото мнение вече става дори идеал за съществуване.

В английската стратегия се казва, че „за да се справим ефективно със самотата, трябва да насърчим социалната промяна. Самотата е заклеймена. Може да се чувства непреодолимо да го признаеш. Има психологически бариери, създадени от стигмата на самотата, които оставят хората да се чувстват изолирани. И колкото по-изолиран се чувства човек, толкова по-трудно може да заговори за това или да се чувства общителен. Заедно като индивиди, общности и правителство, трябва да оспорим тази стигма, като помагаме на хората да се чувстват устойчиви и ги насърчаваме да инвестират и да се грижат за собственото си социално благополучие преди по-уязвимите точки в живота им”²⁴⁰.

В стратегията се акцентира върху отрицателното въздействие на самотата върху производителността на труда.

Може би това касае другите самотни хора. Но за прекалено еманципираните жени, които правят кариера и са успешни, това едва ли е валидно. Те намират смисъла на живота в правенето на кариера и дори може би са по-производителни, отколкото трябва да бъдат. Но за по-неуспешните в професията си, които и в работата не намират утеха, самотата вероятно допълнително влияе върху производителността им.

Еманципираните жени са общо взето два вида.

- Едните се опитват да съчетават еманципацията си, желанието да правят кариера, да се равняват с мъжа в професионално отношение с „отглеждането” на семейство.

- Несемейните еманципирани жени не желаят или не успяват да носят двете дини под една мишница. Тук става дума за този тип еманципирани жени, за които се изкушавам да използвам термина „прекалено еманципирани жени”. Техният брой бързо расте. Фактът, че терминът „моминлък” компютърът го подчертава в червено като

²⁴⁰ A connected society. A strategy for tackling loneliness – laying the foundations for change, p. 47

непозната дума, говори за това, че това е сравнително ново социално явление. Докато терминът „ергенлък“ е познат и утвърден.

Несемейните еманципирани жени като правило са самотни. Всъщност всички хора в някаква степен са самотни, доколкото между двама души никога не може да има пълна близост, пълно припокриване. Както беше казано вече самотата се заселва и сред семейни хора. Но при несемейните еманципирани жени става дума за масово срещана самота, която води много по-често до негативни преживявания, състояния и сериозни социални последици. „Въпреки че се използва концепцията за” положителна самота „, в някои публикации, в повечето случаи самотата се интерпретира като термин, използван за описание на отрицателно и неприятно състояние. Самотата е най-често срещана сред хората, които живеят сами или имат дългосрочни здравословни проблеми”²⁴¹.

След първобитното общество семейството е обществен идеал. То е било необходимо по икономически причини и е било защитавано с всякакви средства – икономически, политически, идеологически, религиозни. И несемейните хора в по-малка или по-голяма степен са били репресирани и презирани. А днес отношението към семейните и несемейните хора е различно. Все още брачното съжителство и съжителството без брак доминират. Все още доминира негативното отношение към несемейния статус. Но презрението и репресията са много по-малки и в по-различни форми. В по-развитите страни презрението се е смалило до неуважение, а репресията почти я няма.

Показателен пример за развитието на отношението към брака, разведените и жените в модерното общество е историята на САЩ през 20 век. В началото на 20 в. в САЩ съществува сегрегация между половете в образователната система, защото американската икономика все още не предлага достатъчно работни места за образовани жени. Американските момичета учат в училища, в които им преподават не толкова знания от различните научни сфери, колкото знания и умения за намирането на съпруг. Формира им се като основна ценност намирането на съпруг. Разводът е разрешен, но означава маргинализиране на жената, тъй като професионалната активност на американката е в много по-ниска степен от сегашната, т.е. тя е икономически несамостоятелна. Няма достъп до повечето професии, няма право да взема заем, да си купува апартамент, да следва и т.н.

Любопитен е примерът с американката Уолис Симпсън през първата половина на 20 век, която има смелостта да се разведе и въпреки трудностите да си намери втори мъж. Тя е била толкова талантива ученичка на подобен тип училище, че успява не само да си намери втори съпруг, а и след това да се ожени за английския престолонаследник Едуард VII, който заради нея се отказва от плейбойското си поведение, а по-късно дори и от английския престол.

Хилядолетия наред хората са живели при патриархат. Жената се е подчинявала на волята на мъжа. Най-големите религии и до днес проповядват нейното подчинено положение. Тя е имала по-малкото право на избор. Била е щастлива, но е и страдала. Днес, когато жената има огромно право на избор, тя го използва всекидневно – понякога в своя полза, друг път в своя вреда. Това е историческото „отмъщение” на жените. Подобно на „отмъщението” на евреите – векове наред дискриминирани и гонени, днес те имат огромен дял в управлението на света. Така и еманципираната жена с правилните и неправилните си избори влияе все повече на развитието на света.

До капитализма статусът на неомъжената жена и вдовицата е неуважен, презиран, дори санкциониран. Има практика вдовицата да отива в ръцете на друг мъж

²⁴¹ Kearns, Ade, Elise Whitley, Carol Tannahill and Anne Ellaway, Loneliness, social relations and health and well-being in deprived communities, *Psychology, Health & Medicine*, 2015, Vol. 20, No. 3, 332–344, <http://dx.doi.org/10.1080/13548506.2014.940354>, p. 338

от семейството. Защото трябва да се раждат деца. Има и практики на маргинализиране и умъртвяване на вдовици.

Страни с много „излишно” население като Индия и до днес могат да си позволяват да търпят няколко десетки милиони жени-вдовици да бъдат маргинализирани, явно не се нуждаят от тяхната производителна и социална сила. В Индия и до днес вдовицата е подложена на страховтна дискриминация, на остракизъм, на маргинализация. Това е свързано с голямата роля на селскостопанското производство, по-малката степен на индустриализация на огромни региони от страната, по-голямата роля на религията и суеверията. С други думи има много сериозни причини за запазване на патриархалната култура и взаимоотношения сред големи маси от населението. Затова и централната политика на държавата е непоследователна, половинчата. От една страна, в защита на тези жени е забранено изгарянето им /ако съпругът им почине/. Но, от друга страна, има достатъчна търпимост към практиките на маргинализирането им. Правят се известни стъпки по посока на хуманизирането на отношението към вдовиците, известни частични и недостатъчни опити да се променя нормативната база и да се стимулират съвременни взаимоотношения на равнопоставеност между половете, характерни за етапа на индустриализация. Но реалната изостаналост от гледна точка на модернизацията на огромна част от страната все още е хранителна почва за възпроизводството на такива модели на поведение.

От векове е насадено схващането, че мъжът умира, понеже жена му е виновна за неговата смърт и трябва да плаща за греховете си до края на земните си дни. Според патриархалните схващания тяхната участ е „заслужено наказание за грехове от минал живот, които в сегашния живот трябва да се изкупят. Ако жената овдовее и се превърне в „бяла вдовица”, животът ѝ тукати се превръща в същински ад. Първото, което правят с нея, е да отрежат косите ѝ и да ѝ надянат бялото сари. От този момент нататък такава жена е като белязана - разпознаваема е и по облеклото, и по липсата на каквито и да било украшения по нея, като гривни, гердани и обеци, характерни и любими аксесоари на индийската жена. „Белите вдовици” не участват в никакви увеселителни, или обществени мероприятия. Те са длъжни да водят аскетичен живот и да постят - храната им е една чиния безсолен ориз на ден.

Суеверните хора вярват, че дори сянката на „бяла вдовица” носи нещастие. В пофанатично настроените семейства, от вдовицата се отричат дори децата ѝ. Жените са принуждавани да напуснат семейния дом, което е за предпочитане пред унижението да бъдат постоянно отритвани от роднините и близките си. Много „бели вдовици” излизат бездомни на улицата, където просят милостиня.

И ако всичко това изглежда жестоко и най-вече - несправедливо, то то е направо хуманно, в сравнение с един друг, за щастие вече забранен обряд: до XIX век в някои индийски щати са изгаряли жената заедно с покойния ѝ съпруг. Хвърляли жената в огъня, в който кремират съпруга ѝ. Някои жени, в отчаянието си, до такава степен полудявали, че сами се хвърляли в огъня и дори помагали да го разгарят, за да свършат мъките им час по-скоро! Други, които се опитвали да избягат, били завръщани обратно в огъня със сопи, от роднините на покойника.

Официално този жесток ритуал бил забранен през 1987 г., но според запознати, все още се практикува на някои места. Очевидно на властите им е известно това, защото е легализирана една възможност за избор – ако вдовицата предпочете огъня пред „бялото вдовство”, може да подпише документ, че иска да бъде кремирана заедно с покойния си съпруг”²⁴².

²⁴² Мариянска, Еми, "Белите вдовици" - историята на една жестока традиция

„На момичетата било внушавано, че без съпруга си те са безполезни, превръщат се в бреме за семейството, което ги е приело след брака.

Обикновено жените в Индия са необразовани. Едва в последните години се налага политика на включване на момичета в училищните списъци. Необразованите жени, освен да се грижат за децата и домакинството, нямат други умения. Те не могат да се издържат сами, нямат финансов принос към дома на съпруга си и се превръщат в тежест. Затова трябва да си тръгнат.

Вдовиците имат малко избори - да се самоубият, както често се случва; да просят милостиня, за да сложат зальк в устата си; ако са големи късметлии, някой може да се смили над тях и да ги вземе на работа като прислужници например, но това са по-скоро единични случаи, отколкото практика. Болестите, глада и мъката бавно убиват овдовелите жени.

Смята се, че в Индия има повече от 40 милиона вдовици. Когато те изгубят съпруга си, престават да бъдат „Тя“ и започват да ги наричат „То“. За обществото те вече са „безполови“ създания. На някои места в Индия ги наричат „изялите съпруга си“, на други „проститутки“. Те са честа жертва на изнасилвания.

Овдовяването е състояние на социална смърт, дори във висшите касти.

Макар днес вдовиците да не са насилвани да умрат в ритуала „сати“ – изгарянето им живи заедно с тялото на покойния им съпруг, от тях се очаква да скърбят и оплакват своя съпруг до края на дните си”²⁴³.

Тази религиозна догма по своя вътрешен смисъл не е много далеч от християнското отношение към жената, отразено в образа на Ева. Тя е символ на покварата, на физическата страст в противовес на духовната сила и красота на мъжа. Тя е изкусителката на невинния мъж. В книгата „Зорба гъркът“, която изобразява животът в Гърция през 20 век, е интересен образът на вдовицата. Тя бива убита от мъжете в селото, които по логиката на внушенията на християнската религия смятат, че тя е грешна със самия факт на вдовството си и няма право на щастие. И жените в селото не са против...

По същата логика до днес в някои от по-изостаналите мюсюлмански страни все още се наказва изнасилената жена, а не изнасилвача. Основните религии и до днес прилагат двоен стандарт в отношението си към половете. Затова е до известна степен парадоксално когато еманципирани жени са искрено вярващи.

xxx

Налице са редица икономически, образователни, културни, психологически причини за тенденцията на увеличаване на броя на несемейните еманципирани жени.

При положение, че трудът в тези общества има такъв характер, че повечето хора могат да живеят и да се трудят сами, че не зависят толкова силно икономически от партньор, че не се нуждаят от деца, за да оцеляват икономически (както е в робовладелското и феодалното общество), на преден план в живота излизат други ценности.

Земеделските семейства са били същевременно и производствени единици. А всяка производствена единица на дребнособственическата примитивна земеделска икономика е крайно заинтересована да ограничава „текучеството на кадрите“, т.е. на трудоспособните членове на земеделското семейство и да не допуска деленето на средствата за производство. Разводът в този тип семейства е своего рода текучество на работната сила и раздробяване на средствата за производство, а голямото му

разпространение би подкопавало обществената икономика и би стеснявало до крайност възможностите на отделния индивид да оцелее.

Семейството, което не е производствена единица, не е зависимо пряко икономически от „постоянен състав“, може да изпълнява функциите си и когато единият съпруг се отдели от него, а и самият отделил се съпруг може да осигури икономическа основа на съществуването си и без сътрудничеството на другия съпруг и евентуално на децата си”²⁴⁴. А това е стимул за развитие на еманципацията на жената, когато тя не е икономически толкова зависима от мъжа и може да си позволи да живее без него. А семейното съжителство вече не е толкова необходимо и за мъжа.

Развива се практиката със срочните договори, работа по проекти. Те създават изключителна доза напрежение и невъзможност да мислиш за други неща докато не те наемат на безсрочен договор или докато проектът не свърши. След това другият и така до безкрай... Вероятно пример за такава жена е хърватската писателка Дубравка Угрешич. В книгата ѝ „Няма никой в къщи” личат много от особеностите на мисленето и битието на такъв тип жени.

Разводът не е добро решение там, където има ясно разграничение на функциите на мъжа и жената в семейството и те представляват отделна производствена единица. „При определени типове семеен строй... разводът е бил рядко явление, дори и когато е бил допустим от обичая или законодателството. В традиционното българско земеделско семейство например разводът е бил разрешен, но към прекратяване на брака се е прибегвало в най-тежки случаи и по изключение. Там където двамата съпрузи са включени в общественото производство става по-естествено и безболезнено решаването на конфликтите чрез развод. И поради факта, че в градовете тази включеност е в по-голяма степен, семействата като производствена единица са по-малко, повече е променена и психологията на хората, там и разводите са по-често явление. „През 1985 г. 65 на сто от населението на страната живее в градовете. А на градовете се падат 80 на сто от разводите”²⁴⁵.

Увеличаващото се количество на разведените хора е благодатна почва за увеличаване на броя на несемейните хора. При нормална семейна двойка „пускането” на децата на живеят своя собствен живот, да се отделят от родителите става по много по-естествен начин и по-навреме. В случаите, когато родителите са разведени и децата живеят при единия родител /обикновено майката/, част от тези родители развиват вредно за децата им вкопчване в тях от страх от самота. От личен егоизъм /независимо доколко е осъзнат/ те пречат на децата си да намерят своя път в живота, да живеят отделно, да си намерят семеен партньор. Обгрижват ги така, че децата да се страхуват да се отделят защото ще загубят тази грижа, ще си усложнят живота; вечно намират кусури на опитите им да намерят партньори и ги отчуждават от тях. И това все под предлог, че много обичат децата си и мислят за тях. Това е още по-страшно в страни като България, където практиката децата да се отделят от родителите си след навършване на пълнолетие не е така масово разпространена както например в САЩ. А такива деца, от своя страна, развиват гузна съвест и не смеят да се разделят от родителя си, за да не го оставят самотен.

„През 80-те години демотивирането за раждане на повече от две деца и приближаването към еднородна норма ставаше поради еманципацията на младите жени, на градските млади жени, на жените от интелигенцията, средните класи и чиновничеството. Тогава въздържането от висока раждаемост бе цивилизационна

²⁴⁴ Днешното българско семейство, Под ред. на Чавдар Кюранов, Изд. „Наука и изкуство“, София, 1987 г., стр.

245

²⁴⁵ Пак там, стр. 247

закономерност, еднотипна с процеса в Европа като цяло²⁴⁶. След 1989 г. „демотивирането идва преди всичко поради масовото чувство за нестабилност и прекалено дълго продължаващата икономическа и обществена криза в страната, от шоковостта на Прехода и произведената рязка социална поляризация, при която огромна част от населението се оказва заклещено в маргинализация и депресираща нищета. Продължителността на кризата и нестабилността изтощават. Обедняването и декласирането демотивират и изтощават“²⁴⁷.

Селскостопанските работнички, жените с по-ниско образование се интересуват повече от това дали съпругът може да участва пълноценно в издръжката на семейството, а не толкова от склонността му да помага в домашния труд и отглеждането на децата, както и да уважава съпругата. Жените с по-интелигентни професии и с по-високо образование, градските жени се интересуват повече от зачитането на достойнството им и от равноправното деление на функциите по грижата за дома и децата. А след 1989 г. ролята на градовете нарасна. Освен това дори в селата при семействата, които се занимават със селско-стопански труд, взаимоотношенията са по-различни днес отколкото тогава, когато е доминирал селско-стопанският труд. Те вече не разчитат предимно на членовете на семействата като работна ръка, а и на наемна работна ръка. Така че не е такъв натискът за поддържане на семейство, и то с много деца, какъвто е бил по времето преди капитализма или в периода между 1878 и 1944 г., когато България е все още аграрно-индустриална страна, когато доминира селско-стопанският труд от традиционен тип и съответстващото му семейство под формата на домакинство, както и патриархалните взаимоотношения между половете и поколенията. В индустриална България самотните еманципирани жени са повече в градовете, отколкото в селата. Но броят им в селата се увеличава заедно с увеличаването на броя на жителите на селата, които не се изхранват със селско-стопански труд и съответно нямат причини да са привързани към патриархалните ценности.

След Първата световна война е имало повече бездетни жени, отколкото днес. Но тогава основна причина е била войната – много жени са останали без мъже. А днес причините са различни. Днес в много по-голяма степен става дума за съзнателно и доброволно решение за придобиването на този статус.

На преден план в днешно време излиза потребителската психология. Тя е философията на новото време. Защо да се хабиш да търсиш и намираш съпруг, да се подлагаш на риска да намериш неподходящия мъж или жена, които ще ти съкратят живота? Защо да раждаш и гледаш деца, като можеш и да не го правиш? Още повече, когато смяташ това за действителна отговорност. Защо да си хабиш нервите, парите и емоциите в отглеждане на деца, като можеш да отидеш до Сингапур, да се попечеш на остров Бали... Защо да мислиш за старините си, когато социалната държава е създала институции за обгрижване на старите хора – социални служби, старчески домове и др. под. Все някой ще се погрижи и за теб като остарееш. А когато си млад и здрав дори не си представяш, че можеш да се разболееш и остарееш. А обществото не се смята за длъжно да ти го подсказва за да не ощетиш печалбата на хората, чийто бизнес е свързан с потреблението на различни стоки и услуги от твоя страна.

Намирането на партньор и отглеждането на деца се превръща в акт на добра воля, а не толкова на подсигуряване на живота и на старините, каквото е било преди. От икономическа и социална необходимост се превръща в емоционално, морално и културно предпочитание.

²⁴⁶ Мирчев, Михаил, Социална динамика и цивилизационно разслояване, М-8-М, София, 2009, с. 91

²⁴⁷ Пак там, с. 91-92

Тенденцията към намаляване на раждаемостта е по-силна в града, отколкото в селото. В селото детският труд е все още по-важен за оцеляване на семейството и отделния индивид. Там няма и толкова развита система за социална помощ на старите хора. По-запазени са и съответните патриархални ценности. Затова хората малко повече се женят, малко по-недоверчиво гледат и на тъй прехваленото съжителство без брак. С малко по-критично око гледат на моминлъка и ергенлъка. Макар че и там вече „модерното“ мислене е в много напреднал стадий от своето развитие.

Някои посочват като основен виновник за увеличаването на несемейните хора новите технологии, които все повече убиват живото общуване и само създават илюзия за социални контакти. Но е твърде лесно да се обвинят еднозначно социалните мрежи и напредването на технологиите за задълбочаването на проблема. Всъщност тяхното влияние има доста по-сложен и противоречив характер²⁴⁸.

Либерализмът като идеология стимулира явлението самотни несемейни жени по линия на обожествяването на индивидуализма, на обосноваването на егоизма, на подигравателното отношение към колективизма и изискванията на общността. А семейството е всъщност най-висшата форма на колективизъм, най-сплотената човешка общност. В България след 1989 г. едно от най-люксовите списания се нарича с достойното име „Егоист“... И в него се изявяват интелигентни люде. А неговият създател дори стигна до депутатски статус.

Демокрацията също дава крила на несемейния статус. Вечното ергенство и моминство не са обект на критика, на обществено порицание, на санкции. Обявяват се за свободомислие и модерно поведение. Така че ергенлъкът и момилъкът се превръщат за някои хора едва ли не в идеал. А моминлъкът откровено е насърчаван и от крайният феминизъм.

Причина за равнището на разводите и на самотното съществуване е и религията, нейната трансформация. Религията също се съобразява с модерните нрави и църквата за да не губи „електорат“ не е особено критична в това отношение. Дори католическата като най-консервативният елемент от християнството. Например с голямата си отстъпка да разреши аборта при риск за здравето на родилката тя доказва, че се опитва да се приспособява към желанията на съвременните жени²⁴⁹, макар че продължава да стои зад идеята за неравноправието между мъжа и жената.

Поради осветскостяването на живота, намаляването на ролята на религията, намаляването на страха от религиозни санкции се увеличава смелостта на хората да живеят самостоятелно и да не раждат деца. До капитализма религиозните санкции срещу неомъжените и нераждащите имат своя икономически, прагматичен смисъл. Съдействат с религиозни средства за възпроизводството на населението, така че да има достатъчно население – за производствена дейност, за измиране по време на войни или по медицински причини. Но днес ситуацията е доста по-различна.

При капитализма и религиите постепенно престават да стоят толкова категорично зад семейните ценности. Православието по принцип е по-либерално към развода, към алтернативните семейни форми на живот в сравнение например с католицизма. Не случайно по времето на „социализма“ в България разводите са по-често срещани отколкото в католическа Полша. След 1989 г. православната църква е изключително пасивна, истинските вярващи, които се страхуват от санкции при

неприемливи семейни и сексуални поведения са малка част от обявилите се за вярващи. Така че и по тази линия отпадат страховете у хората при вземането на решение да имат несемеен статус.

Ценностната система е отражение на основните социално-икономически процеси. Формирана веднъж, тя предопределя желанието или нежеланието да се омъжиш или, ако си омъжена, да се разведеш. Тя предопределя желанието или нежеланието да усъвършенстваш способностите си в търсенето и намирането на съпруг. Несемейните еманципирани жени страдат от самочувствието си. Оказва се, че имат качества за всичко друго, само не и за това да си намерят мъж. Явно става въпрос повече за нежелание и специфика на ценностната система и оттам – за неспособност.

С други думи една от основните причини за увеличаването на броя на несемейните хора е увеличаващата се равнопоставеност на половете, която е производна тенденция от развитието на индустриалното общество, от характеристиките на съвременния труд, от професионалните ангажменти на съвременния човек. Жените все по-малко искат да се задомаят. Доходите им им осигуряват възможност за самостоятелен живот.

xxx

Какво разбирам под „прекалено еманципирана жена“? Това е жена, която разчита на собствения си труд и доход, финансово и материално може да е независима от мъж, във взаимоотношенията си с партньори иска да е равнопоставена, не държи непременно да се възпроизвежда. Еманципацията е нещо чудесно и нещо жестоко, нож с много остриета.

В тази роля влизат много жени и тяхното количество се увеличава:

а/ жени с кариера, работещи в уважавани професии, с достатъчни доходи за самостоятелен живот;

б/ жени, емигрантки, проспериращи или не дотам, но справящи се сами с живота. Част от тях са семейни, но поради дълготрайна емиграция част от проблемите им са сходни с тези на несемейните мигрантки;

в/ жени, работещи в не толкова уважавани професии, но способни да се издържат сами – например проститутки.

За несемейните от първата категория е характерно по-скоро нежеланието да се обвързват с мъж, да раждат деца или поне не го смятат за толкова голям проблем, ако останат несемейни. Те харесват битието си на добре справяща се с живота работеща еманципирана жена с кариера и доходи. Не смятат за задължително да се обвързват с мъж и деца, което би затруднило това харесвано професионално битие, даващо им самочувствие и свобода. Обикновено те са самотни без да са изолирани.

За вторите е по-характерно не толкова нежеланието, колкото затрудненията в това отношение. За жените-емигрантки е много по-трудно да съчетаят стремежа към оцеляване, още повече доказване в чуждата среда с формиране и грижа за семейство. За техните проблеми стана дума по-горе.

Най-трудно е да формират семейство и да намерят близост с мъж и деца за жените с нелегитимен, дори презиран от обществото статус като проститутките например. Голяма част от проституиращите жени проституират по неволя, от бедност и безперспективност, по линия на насилственото им вкарване в бизнеса чрез трафика на жени. Жени с техния авторитет се сблъскват с по-ограничени възможности да намерят постоянен партньор за нормално семейство. Увеличаването на проституцията и порноиндустрията е свързано с увеличаването на броя на такива жени с обективни пречки пред намирането на партньор, формирането на семейство, раждането на деца – все условия за самота.

По историческа традиция мъжкият цинизъм в това отношение е безграничен. Голяма част от мъжете са съгласни да ползват сексуалните услуги на проститутките, но не и да ги приемат като семейни партньорки. А неуважението, стигматизирането от страна на обществото влияе на степента на себеуважението на проститутките в негативен план, на тяхното самочувствие, че заслужават семейно щастие. Много от жените изразяват сериозна загриженост, че участието им в сексуалната работа ги е белязало за цял живот, отделяйки ги от „нормалните” и ограничава възможностите им за кариера и взаимоотношения²⁵⁰.

Стигматизирането им пречи да излязат от този бизнес, страхувайки се, че разкриването на миналото им ще доведе до провал и в новата работа, и в личните взаимоотношения. Всичко това им пречи да правят семейства и да раждат деца. „По ирония на съдбата стратегията за справяне с избягването, която те използват, запазвайки работата си в тайна, за да се защитят от загуба на социален статус, довежда до социална изолация и самота”²⁵¹. За разлика от първия вид жени, при тях доминира чувството за срам и житейски неуспех. Кръгът им за избор на семеен партньор се стеснява обикновено до две категории мъже – или техни клиенти, или техни колеги, които могат да проявят разбиране относно тяхната биография.

По различни и/или сходни причини тези жени самотуват.

С деградацията на „социализма” и влизането на България в преходния период се увеличи застрашително явлението моминлък и ергенлък. Както се пее в народните песни – „везирството” и „пашалъкът”. Всъщност това е обща тенденция в развитието на всички постиндустриални страни.

Според норвежко изследване в по-младата група (на възраст 40–59 години) изглежда, че „статусът на неженен или не съжителстващ, влияе по-силно върху мъжката самота, отколкото върху самотата на жените. Това е в съответствие с предишни проучвания, включващи хора на 50 и повече години. Липсата на партньор, означава, че потребностите от емоционална и инструментална подкрепа е по-вероятно да не се удовлетворят. Проучванията показват, че мъжете по-често от жените имат своя партньор като единствен техен доверен и интимен човек. Възможно е също така несемейният статус да се чувства като белег на провал от мъжа на средна възраст. Норвежките данни показват, че доста голяма група мъже са неженени и бездетни на 40-те си години, докато социално успешните мъже по-често се женят повече от веднъж. Оставането несемеен в противен случай може да означава затруднение за влизане и поддържане на интимни отношения. Следователно, трайният статус на неженен човек може да е резултат от личностни фактори, които пречат на хората да установят партньорски отношения, като по този начин увеличават риска от самота”²⁵².

Исторически поддържането на семейство е смятано за успех на мъжа. Многоженството при мюсюлманите се смята за явление, характерно само за по-заможните, т.е. по-успелите мъже. Така че по инерция несемейният статус и в днешно време също се възприема по-критично за мъжа и от мъжа, отколкото за жената и от жената. По логиката на това, че съвременното общество смята равенството на половете, еманципацията на жената, откъсването ѝ от властта на мъжа за важно, съвременното, все по-нормално това води до по-безкритично отношение към несемейния статус на еманципираната жена. Тя все по-малко се срамува от това /за разлика от патриархалната жена/. Така че усещането за самота е по-силно при несемейните мъже,

²⁵⁰ Koken, Juline A., Independent Female Escort's Strategies for Coping with Sex Work Related Stigma. - *Sexuality & Culture* (2012) 16:209–229, DOI 10.1007/s12119-011-9120-3, p. 216

²⁵¹ Пак там, p. 218

²⁵² Пак там, p. 202

отколкото при несемейните жени²⁵³. Последните в по-голяма степен се опитват да се радват на този статус, отколкото да страдат от него.

Голяма част от несемейните вероятно са чудесни хора. Но въпреки това има основание за запазване на резерви относно семейния им статус. Той е израз на известно неуважение към природата и живота, на известна безотговорност към себе си и обществото.

По-точно казано отношението към този статус би трябвало да е сложно и многостранно. От една страна, критицизъм заради това, че тези хора не правят необходимото за да променят нещата. От друга – съжаление за това, че не са изпитали много от най-сладките неща в живота, живеейки в самота. И че не са ощастливили чудесни мъже, жени и деца около себе си. От трета страна, трябва да се осъзнава наличието на редица обективни явления, които стимулират съществуването и разширяването на този обществен феномен.

Често се приема, че най-самотни са възрастните хора, които са останали без партньор по една или друга причина. Но всъщност, както се видя по-горе, пространството на самотата бързо се разширява и към по-младите възрастови групи, към хората с достатъчно доходи и без особени болести.

Увеличаването на количеството на доброволно несемейните хора е социално-икономическа тенденция в съвременния така наречен „цивилизован“ свят от западен тип.

Все повече жени остават несемейни. И нещо повече част от тези жени демонстрират несемейния си статус като признак за независимост, равнопоставеност, талантивост да се справят с живота сами. Задоволяват се с този статус, перчат се с възможностите си да печелят наравно с мъжа, самонавиват се, че не искат да носят на никой мъж чехлите. И в крайна сметка в някой късен момент осъзнават, че не са изживели най-хубавите човешки емоции, че да носиш чехлите на любим човек е едно от най-големите удоволствия.

„Излиза, че за да заслужиш прозвището „стара мома“ не е само въпрос на години, а на манталитет и вътрешна нагласа към любовта, секса, семейството и децата. Тя критикува охотно всички и всичко. Под неин прицел попада целокупното мъжко съсловие, всичките представители на което са „една стока“. В същото време тази жена, не обича да бъде критикувана за начина си на живот и заявява, че е сама, защото не е намерила „подходящия“. По отношение на „подходящия“ тя е права - не го е намерила и няма и да го намери, защото той не съществува. Мис Каприз е нейното истинско име. Все нещо не ѝ харесва у някой, осмелил се да я доближи. С времето изискванията ѝ стават все по-високи, а претенциите ѝ - все по-дребнави.

Старата мома се оказва и неспособна да се справи със самотността. Това е чувството, което сама поражда. То не е непременно самота. Това несправяне я озлобява и заслепява, пречи ѝ да види истинските причини и смята единствено другите виновни за това, че тя е сама.

Тя не поглежда в себе си и не смята, че причината може да е в нея и нейното отношение към света и мъжете в частност. Самотната жена не харесва компромисите и общо взето не обича да се съобразява с никого.

Цени свободата си прекалено високо и не умеє да се отпуска, дори и да ѝ се иска понякога или с някого. Тя е недостъпна като средновековна крепост и също толкова закостеняла в разбиранията си за мъжете, брака и семейството. И няма как да не е, след като не допуска никой да я опровергае.

²⁵³ Пак там, р. 202

По отношение на секса, изглежда тя е оперирана от сексапил. Просто не го излъчва. Част от сексапила ѝ се изчерпва до това да се харесаш и да направиш впечатление до степен, че да предизвикаш определени желания и помисли у срещуположния пол, поведението ти да създава такива очаквания отсреща. Тоест мисълта за секс с някой, който не е „идеалният“ или „подходящият“ не бива да е чак толкова далечна. Дори сексапилът на „ледените кралици“ е добре контролиран и те знаят кога да се отпуснат. Грижата и разбиране нуждите на тялото, необходимостта от канализиране на енергията чрез секс – всичко това сякаш отсъства. А знаем, че с яденето идва апетита.

С цялостното си поведение тя сигнализира: „Добре съм си така, другояче не ми харесва и не искам. Самодостатъчна съм си, защото съм видяла, че достоен за мен няма. Нямам нужда от никого, не ми е нужен мъж да се почувствам добре, не разбирам и защо се отдава такова значение на секса, мога и без него“. Това е сигналът, който тя изпраща и който отблъсква другите, мъжете особено. И това е сигнал, който може да бъде и на 30-годишна, и на 40-годишна, и на 50-годишна жена. Самодостатъчността на „старата мома“ е най-отблъскваща. Защото привлекателността се крие в уязвимостта, в допускането, в нуждата от друг, от споделеност и взаимност, която той ти дава”²⁵⁴.

И за да оправдае в очите на хората неспособността си да реши проблема, започва да се самоубеждава, че така ѝ е добре, че другото няма смисъл, че и без партньор и деца животът си върви. Все по-малко е склонна да признава /дори пред себе си/, че има проблем и не може да се справи с него. Голяма част от несемейните хора не смятат другите за достатъчно себеподобни. Не споделят с тях проблемите си, сякаш само те имат проблеми, а другите нямат. И трябва да ги крият. Отблъскват помощта на приятели и близки. Несемейната жена в масовия случай не признава помощта и на специалисти, намира си аргументи за да оспори способността им да помагат на хората в такъв момент. Така се лишава и от професионална помощ за премахване на самотата. А „изследователите предполагат, че готовността за саморазкриване и търсене на социална подкрепа са важни фактори за облекчаване на самотата. Въпреки това, тъй като самотата е заклеймена, такава готовност често се задушават”²⁵⁵ Малко са тези, които откровено търсят помощ, които използват съвременни средства за намиране на партньор – различни видове обяви за запознанства, психолог, групи за взаимопомощ.

Несемейните мъже и жени обикновено все повече и повече се затварят в себе си. В американските филми се разработва масово следният сюжет – самотни несемейни хора не искат да ходят при близките си по време на празници, защото се чувстват не успели в семейно отношение и им е трудно да понесат откритите критики или прикритата критичност на близките си. Или ходят с „купени“ партньори за заблуда на „противника“. Или разчитат прекалената дискретност на близките им да повдигат темата като незаинтересованост спрямо тях.

Еманципираната жена плаши голяма част от мъжете. Колкото е по-запазена патриархалната култура в една страна, толкова повече ги плаши. Например в Япония. Това е високо развита индустриална страна. В същото време има до голяма степен запазена патриархална култура на взаимоотношенията между мъжа и жената. Там са много по-малко мъжете, които биха искали да имат за партньорка еманципирана жена – например ученка, политичка, бизнесменка в сравнение с европейските страни например. Но и в развитите страни са много мъжете, които се плашат от еманципираните жени. С други думи вероятно едно от качествата на еманципираната

²⁵⁴ Цонева, Цвети, Присъда: „Стара мома“ – II, <https://www.hera.bg/s.php?n=1647>

²⁵⁵ Lau, Sing, Chit-Kwong Kong, The Acceptance of Lonely Others: Effects of Loneliness and Gender of the Target Person and Loneliness of the Perceiver, The Journal of Social Psychology. 1999, 139(2), 229-241, p. 230

жена е да се представя за по-малко еманципирана, за да не отблъсква по-нееманципираните мъже.

Но повечето интелигентни и еманципирани жени си търсят непременно толкова интелигентен или дори повече от тях интелигентен мъж. Сякаш на вечеря трябва да правят научни дискусии... Излишно демонстрират интелигентността си. А дори и част от по-еманципираните мъже не понасят това, защото в историята са свикнали те да са с по-интелигентните професии.

Част от жените излишно демонстрират и по-високите си възнаграждения и по същата логика дразнят част от мъжете.

Жените с кариера се нуждаят от мъж, който да им помага за къщата и децата, без амбиции за кариера. Но в същото време не харесват такива мъже, защото им се струват немъжествени.

От своя страна, съвременните контрацептиви не дават възможност на самотната жена да направи „щастливата“ грешка, в резултат на която да се сдобие с наследник.

Несемейните мъже и жени всъщност не държат да зарадват друг човек със съществуването си, с обичта и грижата си. Вероятно защото нямат достатъчно самочувствие, че може да радват. Или не уважават другия пол – все му намират махна, все няма достойни. Или просто се страхуват от другия пол – че не могат да се „справят“ с него. Може би не случайно от устата на стари ергени можеш да чуеш най-много негативни определения за жените – или са тъмен неясен субект и непредвидими, или са ограничени, или са скандалджийки и клюкарки и други подобни все „положителни“ квалификации. Старият ерген се страхува от жените – или му се струват по-интелигентни от него, или получават по-големи доходи от него и това потиска мъжкото му самочувствие. А за старите моми все няма достойни мъже. Всъщност тези хора имат комплекси. Но и нямат желание да се лишат от тях.

Старият ерген и старата мома явно не държат да дават от себе си на другите по този начин – да се обвързват, да се възпроизвеждат, смятат го за изморително и ненужно. Страхуват се да нарушат любимите си стереотипи. Колкото повече напредва времето, толкова по-неприятно и трудно им се струва това. Или се заблуждават, че има по-важни неща в живота – кариера, грижа за родител или нещо друго.

Или може би не се уважават достатъчно, не се харесват достатъчно. Тези, които се харесват, раждат деца. А, ако не могат да ги родят, си ги осиновяват. Защото не само биологичният акт на раждането е важен, а още повече възпитаването на човечета, които да приличат на нас. Да познаеш в тях себе си – твоите очи, твой говор, твоите интереси и способности... За да имаш усещането, че ще живееш и след смъртта.

Прекалено еманципираните жени търсят идеалния мъж, който не съществува. Не са настроени за взаимно сътрудничество и усъвършенстване с мъж до себе си. Потребителската психология, егоизмът, индивидуализмът насърчават психиката, че трябва да си купиш „готово“ изделие, съвършения партньор, съвършените взаимоотношения. А не да се трудиш за усъвършенстването му, за собственото си усъвършенстване и за усъвършенстване на взаимните отношения. Добрите взаимоотношения с партньор са резултат на обединените усилия за възпитание и самовъзпитание и на двете страни.

В патриархалните времена, когато омъжването е било до голяма степен принудителна сделка – съпрузите далеч не винаги са се познавали и обичали предварително, те са били в много по-голяма степен настроени да правят необходимите усилия за да заобичат човека до себе си, защото от това е зависело щастието им. Днес все повече чакаме да „купим“ готовата вече стока. И при повреда на „механизма“ често сме склонни не да го поправяме, а направо да го сменяме. Като поредния лаптоп или джи-ес-ем, което е принцип на съвременната капиталистическа икономика.

Несемейните хора страдат от егоизма си. Съвременното общество стимулира индивидуализма и егоизма. И еманципираните жени стават жертва на тази стимулация. Исабел Алиенде казва за патриархалните нрави, че индивидуализмът и егоизмът се считат за положителни черти при мъжете и за недостатъци при жените, че жените се подчиняват и жертват от любов, като приемат това за връх на благородството²⁵⁶. Днес ставаме все по-толерантни към женския егоизъм

Новият образ на еманципираната жена „хем привлича, хем отблъсква мъжа, който става все по-объркан и загубващ се. Но заместването на едно поведение с крайно друго е белег на една и съща проблематика. Жената отново е незадоволена, тревожна и търсеца... Все още не е достигнала до баланса между двата полюса на активно-пасивно, на приемане и отдаване, но със сигурност се върви към време на баланс.

Но жените не предвидиха нещо много важно в тяхната обявена нарцистична еманципация, че когато те станат агресивно активни, мъжете ще станат неудовлетворено пасивни или грубо санкциониращи ги. Все крайности, които не ги удовлетворяват... Жените искаха свобода, активност и власт, добре – ето ги, но вече преминали здравата норма. Много жени, за да оцелеят, се оформят като самодостатъчни системи, засилвайки несъзнателно егото си. И какво стана, мъжете стоят пасивни и наблюдават, а жените ги търсят и завладяват... И мъжът стана мързелив, хареса му да си стои, защото знае, че му се „падат“ много жени, които стоят „свободни на пазара“ и той без да се бори, все някоя ще получи”²⁵⁷.

„Дълги години в миналото жената е била подценявана и пренебрегвана. Живеела е в подчинение, в сянката на мъжа. Това не ѝ е дало възможност да намери и изрази себе си като личност и е създавало у нея дълбок комплекс за малоценност.

Еманципацията е опит за възвръщане на баланса. За един вид реванш на жената, за стремеж към равнопоставеност спрямо мъжа. Днешната еманципирана жена е силна и себедостатъчна. Тя може да се справи едва ли не с всичко: от това да задоволи нуждите на децата и домакинството до разрешаването на научни проблеми или сложни банкови операции. В нейния образ са вплетени множество и най-различни роли: на майка, съпруга, любима, приятел, довереник, работещо момиче и т.н. Списъкът е дълъг и всяка жена може да го допълни спрямо ценностите и житейския си опит.

Но има един много тънък момент: равен не означава непременно еднакъв!

Жената може да бъде свободна да заяви себе си и в същото време да остане жена. Еманципацията, в съвременния ѝ вид, я отдалечава от вътрешната ѝ същност. Жената осакатява и ощетява сама себе си. Това е един вид похабяване на женска енергия.

Жената може да намери и изрази себе си като личност, да постигне себerealизация, но и да остане във връзка с източника на женствеността си.

Освен това, като отказва да получава от мъжа, свръхеманципираната жена го лишава от възможността да дава. А в една връзка, ако някой от партньорите не е в състояние да дава достатъчно, обикновено именно той е този, който напуска връзката. Затова и много от твърде еманципираните жени трудно намират или задържат партньора до себе си или пък изграждат пълноценни партньорски отношения.

²⁵⁶ Алиенде, Исабел, На жените с обич, Колибри, 2021, стр. 164

²⁵⁷ Еманципираните жени привличат и отблъскват мъжа, 28.08.2012, <https://www.24chasa.bg/Article/1522612>

Еманципацията в крайните ѝ форми създава вътрешна несигурност както у жената, така и у мъжа. И колкото по-мъжествени стават жените, толкова по-женствени стават мъжете. От това страдат и едните, и другите”²⁵⁸.

Много еманципирани жени бъркат лидерството в професията, в обществото с доминацията в семейството. И търсят мъж над когото да доминират. Те са сами емоционално, целият им живот е едно безспирно себедоказване. На тях им трябва или достатъчно еманципиран мъж, който да одобрява еманципацията на жена си. Или мъж, който е готов да е в позицията на слабата страна във взаимоотношенията. Еманципираните жени, които имат силна воля и амбиции, привличат мъже със слаба воля и без амбиции (депресирани, нещастни, зависими от своите родители). Тези жени просто отблъскват мъжете със силните волеви качества, а всъщност ги харесват.

Обикновено те имат самотни приятелки, които подсъзнателно искат и те да са самотни и мултиплицират тезата за това, че „няма свестни мъже”. Омъжените им приятелки, които повече харесват мъжете, лека-полека отпадат от приятелския списък. Да не им мътят мозъка...

Отдадената на кариерата си жена няма нито време, нито енергия, нито желание за секс. Тя е пълна с идеи и проекти, но в резултат на това често забравя, че сексът съществува, тя няма желание да се усъвършенства в сексуалната област. А в даден момент дори престава да изпитва нужда от него. И като следствие често по-трудно се отпуска и получава удоволствие.

Често жените, които имат голям успех в кариерата си, се сещат, че би било добре да имат деца, когато станат на 30-35 години. А тогава се оказва, че няма човек до тях, с когото да имат деца. Техните изисквания към мъжете с годините стават все по-високи, а „принцовете” все по-малко... Или се оказва, че репродуктивните им способности не са вече достатъчни. Така че, ако жената не е успяла да изгради щастливи отношения преди да навърши 35 г., след това това става все по-трудно.

Все повече родители насърчават децата си да отлагат брака. Да си поживеели. Сякаш след брака животът свършва... И все повече деца им вярват. А отлагането на семейните взаимоотношения е най-правият път към самотата. Това се отнася и за мъжете. Те често се изкушават да мислят, че за разлика от жените могат да намират партньорка и да създават деца до всякаква възраст. Но забравят, че с възрастта младите жени все по-малко ги забелязват, а и репродуктивните им възможности с възрастта намаляват.

В литературата не се проблематизира достатъчно разликата в статуса на несемейния човек /никога не встъпвал в партньорски отношения/ като различен от статуса на несемейния впоследствие човек /вдовец, разведен/. А между тези две групи хора има съществени различия – от гледна точка на причините на самотата им и на преживяването ѝ. Става дума за огромни различия в характеристиките на тези хора.

Голяма част от съвременните хора се изкушават да си мислят, че животът в самота е най-прекрасното нещо на света. Стават жертва на последователно възпитаваната у поколенията потребителска психология, на мисленето, че екскурзиите са най-важното нещо на света. Жените стават жертва на амбицията да са равноправни с мъжа, да правят кариера, да се реализират в професията, пък за другото, ако остане време и сили. По-способните и отговорни хора умеят и да правят кариера, и да правят семейства или поне се опитват да го правят.

xxx

Какво печели и какво губи несемейният човек?

Несемейните хора в по-малка или по-голяма степен не могат да задоволяват основни свои потребности.

Основен недостатък на този семеен статус е самотата. А тя е общо взето стресов фактор. В нея могат да се търсят и положителни страни – като възможност за почивка и творчество²⁵⁹. Но дори и най-творческите натури, на които семейството до известна степен би пречило, в един момент започват да страдат от самотата.

Доброволно несемейните хора по своя воля не преживяват важна част от човешкото щастие. Те /кой си го признава, кой не/ в крайна сметка, в някаква степен, съжالياват, че нямат семейства. По-гъвкавите и на късна възраст могат да поправят грешките си. Но обикновено те не са гъвкави, защото по принцип обичат този вид грешки.

Несемейният човек печели свободно време за екскурзии, забавления, но като се върне в къщи няма с кого да сподели впечатленията си. Еманципираната жена печели свобода и възможност за избор, но губи закрилник, кавалер.

Изкушавам се пак да цитирам Исабел Алиенде, която казва на несемейните жени: „Омъжи се, един съпруг, колкото и да е глупав, е закрила!“²⁶⁰. И още: „Моите две внучки са решили да не раждат деца, защото изисквали много труд, пък и планетата била пренаселена. От една страна, ми е малко мъчно, че се лишават от това преживяване, което за мен беше несравнимо, но от друга, се радвам, че имат право да изберат тази възможност“²⁶¹. А на мен ми е много мъчно, защото щастието от майчинството наистина не е сравнимо с нищо. А аргументът за планетата е изсмукал от пръстите. Нераждането на деца е действие, от което страда самият човек и хората около него. С поведението си ги неглижираш, а мислиш за планетата... Още повече, че тази планета има ресурси за изхранване на хората, важното е как те се използват...

Несемейните хора не могат да задоволяват потребността си от обич. А тя е всеобща. Никаква друга обич не е същата като тази от любим човек, деца и внуци, не може да ѝ бъде заместител. Всеки има нужда от нея – независимо дали си го признава или не. Въпреки това се увеличава броят на несемейните и на бездетните хора. И още по-лошо нараства броят на съзнателно, доброволно бездетните хора.

„Бездетството отдавна се счита за медицинско явление. Анализът на доброволната бездетност наскоро стана обект на научни изследвания. Оценката на мащаба и тенденциите на доброволната бездетност, както и сложната оценка на факторите и моделите на бездетството са от безспорно голям интерес“²⁶².

„Изследователите квалифицират следните причини за честотата на живот без деца: промяна на репродуктивните нагласи; отлагане на раждането на деца с цел кариера; увеличаване на социалното одобрение на живота без деца; криза на моногамния брак през целия живот; честота на пренебрегване на брака и многократна моногамия; промяна на социалните конвенции и индивидуалната необходимост от деца.

Жените с по-високи доходи и по-образование са по-често доброволно бездетни в сравнение с другите.

²⁵⁹ Hauge, Solveig, Marit Kirkevold, Older Norwegians' understanding of loneliness, - Int J Qualitative Stud Health Well-being, 2010, 5: 4654 - DOI: 10.3402/qhw.v5i1.4654

²⁶⁰ Алиенде, Исабел, На жените с обич, Колибри, 2021, стр. 83

²⁶¹ Пак там, стр. 151

²⁶² Kuchmaeva, Oksana, Elvira Eyarnikh, Alexander Timofeev, Inna Uspenskaya, Ekaterina Kovanova, Modeling of voluntary childlessness in modern Russia, - 5th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences & Arts SGEM 2018, <https://doi.org/10.5593/sgemsocial2018/4.1>, p. 357

Квалификацията, трудовият опит и социалният статус също са свързани с доброволното бездетничество. За градските жени е по-характерно доброволното бездетничество²⁶³.

Но бездетните жени се чувстват по-самотни от тези, които имат деца²⁶⁴.

Част от тези жени търсят околни хора, върху които да излеят обичта си. Например децата на брата или сестрата. Но това не е пълноценно усещане за осъществяване на майчинските функции.

Несемейните хора не могат да си задоволяват потребността от грижа от страна на близки хора. Това е особено нужно когато са болни и/или възрастни и повече се нуждаят от такава. Няма кой да им каже: „Обичам те, бабо!“ и да разсее болката от хроничните болести.

Липсата на обич прави несемейните хора с кариера по-груби и нетолерантни към семейните хора в службата с техните семейни проблеми. По-неразбиращи и завиждащи. По-склонни към дискриминирането им. С възрастта често пъти стават по-строги, по-заядливи, дребнави, отмъстителни и неуправляеми.

В тази връзка е интересно мнението на Зорба Гъркът в едноименната книга, че „ако някоя жена спи самичка, всички ние мъжете сме виновни за това. Всички ще трябва един ден да дадем сметка пред божия съд. Господ прощава всички грехове..., този грях обаче не прощава. Тежко и горко на онзи мъж, който е могъл да спи с една жена и не го е сторил. Тежко и горко на онази жена, която е могла да спи с някой мъж и не го е сторила. Може би всички мулета, които виждаме днес по света, са именно тези хора, серсемите, дете докато са били живи хем са били, хем не са били мъже или пък хем са били жени, хем не са били жени. Затова са и станали мулета, затова са толкова инат и ритат“²⁶⁵.

Образът на такъв тип жени в западното кино е доста често срещан. Често разработван сюжет е свързан със съдбата на такава доказваща себе си в кариерата жена, без партньор и деца. Тя е агресивна, сурова, нетолерантна към страничните нужди на другите. Но когато по погрешка се влюби, тя омеква, става по-разбираща и по-толерантна към колегите със семейства и деца с техните специфични проблеми.

Колкото е по-самотен човек, толкова по-негативно се отнася към другите²⁶⁶.

Липсата на доверен, постоянен и обичан партньор, на романтични отношения води до това такъв тип хора да стават в по-голяма степен жертва на масовата култура. С нейните еднотипни схематизирани филми и булевардни любовни романчета. Известно е, че гледането на такива филми и сериали е опит за задоволяване на липсата на реална обич с нейните художествени форми, често пъти посредством и пошли.

Липсата на обичан постоянен партньор води до незадоволяване на сексуалните потребности или до задоволяването им по непълноценен и/или рисков начин. А това е свързано с нарастването на други прослойки от хора, които работят за задоволяването им в рискови, нелегитимни професионални дейности – проститутки и проститутки, порноактриси и порноактьори.

Вариантите са ограничени:

Единият е чрез самозадоволяване. Отчуждението на все повече хора от другите хора поради всекидневната липса на партньор е свързано с приобщаването им към продуктите на порно-индустрията. Нараства употребата на порно-филми и порно-игралки за задоволяване на сексуалните им потребности. Те са не особено сполучлив

²⁶³ Пак там, р. 358

²⁶⁴ Пак там, р. 359

²⁶⁵ Казандзакис, Никос, Зорба гъркът, „Народна култура“, 1984

²⁶⁶ Lau, Sing, Chit-Kwong Kong, The Acceptance of Lonely Others: Effects of Loneliness and Gender of the Target Person and Loneliness of the Perceiver, The Journal of Social Psychology. 1999, 139(2), 229-241, р. 230

опит да бъде заместен реалния и обичан сексуален партньор, но е един от факторите за развитие на индустрията за производство на сексуални играчки.

Нуждите на тези хора са една от причините за разцвет на порноиндустрията, на порнофилмите. Расте броят на проститутките и проститутите. А за работещите в тази индустрия има много фактори за самота. Така че тези жени подпомагат развитието на тяхната самота. Историята на Джулия Робъртс от филма „Хубава жена“ е по-скоро красива утопия.

„Жените проститутки исторически символизират греха в юдео-християнските религиозни традиции (Робъртс 1992). Този троп продължава да съществува и в днешната западна култура, за която може да се каже, че поставя проститутките на дъното на „йерархията на пола „(Рубин 1992), отразявайки техния лиминален статус в култура, която едновременно празнува и посрамва жените за сексуалното им изразяване извън моногамни хетеросексуални връзки. За съжаление, социалните научни изследвания върху секс работнички често отразяват и възпроизвеждат стигмата срещу проституцията чрез работа, която определя тези жени като жертви или девианти (Koken 2010; Pheterson 1990; Vanwesenbeeck 1994, 2001) 209 и тези стереотипи се утвърдиха още повече, тъй като са вградени в социалната политика (Weitzer 2010).

Феминистките изследвания и теоретизирането през последните десетилетия се характеризират със спорен дебат относно значението на жените в проституцията (Koken 2010). Много радикални феминистки разглеждат проститутките като същност на сексуалната обективизация на жените (Dworkin 1997; Farley et al. 1998); за разлика от тях, ‘sex positive’ feminists твърдят, че проститутките могат да бъдат бунтовници относно пола/сексуалността, които се противопоставят на табутата за целомъдрието на жените (Califia 1988; Leigh 1997; Sprinkle 1998). Други феминистки учени твърдят, че на проститутките трябва да се гледа като на „работници“, които могат да изберат да се занимават със сексуален труд, като същевременно признават, че за много жени изборите са ограничени от бедността и достъпа до ресурси (Scoular 2004; Thukral et al. 2005 Vanwesenbeeck 2001). Тези феминистки позиции относно социалното значение на проституцията/секс работата имплицитно и изрично оформят редица изследвания за благосъстоянието на жените, ангажирани с платен секс (Koken 2010).

Опитът на жените в проституцията е разнообразен (Thukral and Ditmore 2003; Thukral et al. 2005; Vanwesenbeeck 1994, 2005) и се противопоставя на опростената редуция до разкази за „виктимизация“ или „освобождение“. Настоящото изследване подхожда към проституцията като форма на платен труд, с който жените могат да изберат да се занимават при обстоятелства, вариращи от луксозни до лишени от нужда. Жените, които са били изтъргувани с проституция срещу волята си, са силно специфична група секс работници, които са обект на горещо оспорвани изследвания и социална политика (Ditmore 2008; Doezema 2002); в същото време жените, които твърдят, че съзнателно са избрали работа в сексуалната сфера, са били пренебрегвани или възприемани от антипроституционните феминистки като несъществуващи (Fawkes 2005; Vanwesenbeeck 2001). Именно тези жени - тези, които се идентифицират като избрали работата си без принуда – ще бъдат фокусът на настоящото изследване. Въпреки преформулирането на „проституция“ като „секс работа“, стигмата, свързана с тази дейност, продължава, особено по отношение на участието на жените в секс работа (Koken 2010; Pheterson 1990; Sallmann 2010).

Стигмата, свързана със секс работата, както и емоционалната и сексуална природа на самия труд, поставят уникални изисквания спрямо ресурсите за психологическо справяне на секс работничките. Това важи особено за труда, извършван от „ескортите“, секс работничките, които се стремят да осигурят другарство и да създават впечатлението за грижа за клиента, както и за сексуални услуги (Bernstein

2007; Sanders 2005a). Производството на „работеща идентичност” (Sanders 2005a) и други форми на стратегии за управление на идентичността, използвани от ескорти на работа (Scambler 2007) са описани като помагачи за изграждането на граници между „лично” или автентично „аз”, докато се представя идеализиран „работен Аз” на клиента. И все пак, в допълнение към реалните емоционални и физически изисквания на работата с клиентите тези жени също трябва да управляват въздействието на стигмата, свързана със секс работата върху личните им отношения с приятели, членове на семейството и романтични партньори.

Стигмите са специфични за определен контекст, тъй като поведението или характеристиките могат да бъдат считани за нормативни в някои среди и отклоняващи се в други. Докато жена която има непринудена една нощ, може да бъде съдена строго от някои, жените, които обменят секс за пари, се смятат от повечето като нарушили на едно от най-мощните табута в западната култура (Рубин 1992). Етикетът „проститутка” носи мощна стигма, въпреки че носителят може да се разглежда като заслужаващ „помощ” и доброта, ако жената е била принудена да се занимава с проституция; алтернативно, тези, които избират проституцията без принуда, може да се съдят особено строго, тъй като се държат отговорни за избор на отклоняващо се поведение (Katz 1979).

Лицата с „прикриваемы стигми” притежават характеристики (като например секс работник), които не са видими по начина, по който се вижда цвета на кожата или други видими „маркирани” характеристики са, но ако бъдат разкрити, това може да доведе до загуба на социален статус (Куин и Шодоар 2009). За тези с прикриваемы стигми решението за прикриване или разкриване на членството в стигматизирана група става от решаващо значение в стратегията за управление на въздействието на стигмата върху живота на човека (Goffman 1963; Sanders 2005a; Unger 1998, 2000). Стратегиите за управление на стигмата често приемат формата на техники за „управление на информацията” като „преминаване” (скриване на стигмата с цел за “преминаване” като нестигматизирано лице); или „покриване”, стратегия за селективно разкриване само пред доверени лица или членове на семейството – „мъдрите” (Гофман 1963). Стратегиите за управление на информацията, първоначално идентифицирани от Гофман (1963), може да бъдат схващани като форма на справяне със стигмата.

Литературата за стреса и справянето предлага интерпретационна рамка за изследване на пресечната точка между използваните когнитивни и поведенчески техники от секс работници, за да управляват въздействието на стигмата, свързана със секс работата, върху техния личен живот. Най-общо казано, справянето често се схваща като приближаване или стратегии за избягване (Carver 2007). При справянето чрез приближаване, човек работи чрез решаване на проблема, когнитивно реструктуриране или подкрепа, търсеца да създаде желано преживяване (като разкриване на нечия сексуална работа на доверен приятел, който може да предложи емоционална подкрепа); за справяне чрез избягване, човек може да използва подобни усилия, за да избегне негативно преживяване (например скриване на участието в секс работа от близки от страх от отхвърляне).

Стратегиите за справяне със стигмата могат да имат пряко въздействие върху здравето на индивида. Това е особено вярно за онези, които управляват скрита стигма, които изглежда страдат от по-големи негативни психически и физически здравни последици от тези, които живеят с видими стигми (Cole et al. 1996; Frable et al. 1998; Huebner et al. 2002; Meyer 2003; Куин и Шодоар 2009; Shehan et al. 2003). Лица с прикриваема стигма често са в уникалната позиция да могат да “преминат” като нестигматизирани; обаче когнитивните и емоционални разходи за това могат да бъдат източник на значителен стрес за преминалия индивид (Pachankis 2007; Quinn and

Chaudoir 2009). Макар и да преминават и по този начин да се предпазят от загубата на статус, който може да съпътства разкриването на тяхното заклеймяване, индивидът с прикриваемата стигма може да се ангажира с високи нива на свръхбдителност и самоконтрол в социални ситуации (Pachankis 2007). В крайна сметка те също могат неволно да се затворят спрямо потенциални източници на социална подкрепа от подобни на себе си хора или на хора, приемащи различните (Frable et al. 1998)²⁶⁷.

„Секс работниците често съобщават, че приятелите, любовниците и членовете на семейството може да ги отхвърлят, ако научат за работата им. Мнозина описват, че се чувстват маргинализирани от ръцете на доставчици на услуги и социални политики, които са привидно целящи да “помогнат” (Sallmann 2010). „Сексуалните работнички описват, че са третираны като „мръсни” или не заслужаващи уважение от страна на доставчиците на здравни услуги при достъп до лечение на наркотици или други здравни услуги (Whitaker et al. 2011). Изпреварващото клеймо да бъдеш етикетирани за проститутка може да накара секс работниците да скрият медицинска информация за тяхното поведение от доставчиците на здравни услуги и неволно застрашават собственото си здраве или достъп до правилна грижа. По този начин, клеймото ‘курва’ има съвсем реални последици за здравето и безопасността на секс работниците.

Докато много предишни проучвания са изследвали здравните последици от секс работа, свързани с ХИВ, виктимизация и злоупотреба с вещества (Vanwesenbeeck 2001), голяма част от това изследване подхожда към сексуалната работа чрез рамка, подчертаваща сексуалната работа като по своята същност травмираща, увреждаща или социална заплаха (Pheterson 1990; Weitzer 2010).

Някои жени в извадката са се ангажирали с подход за справяне, разкривайки работата си на приятели, гаджета и членове на семейството и работят за изграждане на взаимоотношения чрез приемане на другия. Жените, които са живели така открито, са в малцинство в тази извадка. За съжаление, защитата на себе си от стигмата чрез избягване (неразкриване) може да доведе до самота и социална изолация.

Не е изненадващо, че жените със силно позитивна ориентация към тяхната работа са описани като по-открити с близки относно тяхната работа... и по този начин също се радват на достъп към по-голяма социална подкрепа. За тези жени съпротивата срещу стигмата започва с интрапсихично реструктуриране на значението на секс работата и е последвано от разкриване на тяхната работа и търсене на взаимоотношения с лица без осъждане. Трудно е да се каже дали тази стратегия, макар и явно адаптивна, би могла да бъде от полза за всички секс работници²⁶⁸.

Незадоволените сексуални нужди на самотните мъже и жени са фактор за развитие, освен на женската проституция, но и на мъжката. И тъй като нарастват незадоволените сексуални потребности на нарастващото количество несемейни жени, мъжката проституция спрямо жени се развива.

„Въпреки че голяма част от наличната литература за секс работата се основава на опита на секс работнички (Handlovsky, Bungay и Kolar 2012; Hao et al. 2014; Lahuerta et al. 2013; Safika, Levy и Johnson 2013; Syvertsen et 2013), проучванията показват, че работата от мъжки към мъжки пол е често срещана (Groß, Moody и Kinkaid 2015; Groß, Rodriguez-Diaz и Jovet-Toledo 2015; Groß et al. 2015; Minichiello and Scott 2014; Smith и Groß 2011; Walby 2012).

Лека-полека нараства и интересът към мъжката проституция в научната литература, но най-вече за мъжете, които извършват сексуални услуги на мъже.

²⁶⁷ Koken, Juline A., Independent Female Escort's Strategies for Coping with Sex Work Related Stigma *Sexuality & Culture* (2012), 16: 209–229, DOI 10.1007/s12119-011-9120-3, p. 210-211

²⁶⁸ Пак там, p. 224-225

Мъжката проституция с жени е по-малка като размер и научният интерес към нея е все още по-малък. Темата почти не се проблематизира. Например в книгата „Мъжката проституция” в главата за клиентите на мъжете-проститутки изобщо не става дума за жените-клиентки²⁶⁹. Вероятно една от причините е, че книгата е издадена през 1993 г., а явлението по-ускорено се развива през последните десетилетия. Друга причина е вероятно фактът, че в книгата се анализира мъжката проституция в Лондон, а тя е насочена предимно към мъже. Вероятно ползването на мъжки проститутки от жени е по-развито в по-неразвития свят по линия на секс-туризма. А това затруднява изследването му.

Увеличава се интересът към ролята на новите технологии в извършването на секс услуги, но като цяло, а не специално спрямо жени.

Израз на увеличаването на интереса към темата са филмите. Например филмът „Професия „жиголо””. Със сюжет наподобяващ на този в операта „Травиата”, но с по-щастлив край. И с обмяна на опит, на съвети между главния герой и зрителя. С други думи филмът може да служи и като наръчник, учебно пособие за това как да се печелят клиентките... В образа на главния герой е заложена потребителската психология. Той отива в Ел Ей с идеята да не работи нищо сериозно, а да прави секс с хубави „мацки”. А в образа на една от главните му „жертви” може да се разпознае типичната самотна богата еманципирана жена. Там са и разочарованията ѝ, защото общува със свършено непознат мъж. Толкова е самотна, че веднага му се доверява и го оставя в огромния си апартамент. А той върши своите си дела... без чувства и морални ангажименти...

Темата за женския секс-туризъм все още е табу за медиите²⁷⁰.

„Преобладаващото изображение на секс туризма е това, при което западният мъжки секс турист пътува до развиващия се свят - особено Югоизточна Азия -, за да намери оторизиран женски секс работник. Ранните проучвания за сексуалния туризъм обикновено се фокусират върху този образ, представяйки работника като жертва както на икономическа, така и на патриархална власт. Обаче от средата на 90-те години насам нараства признанието, че сексуалният туризъм е динамична характеристика на туристическата индустрия, като характеристиките на пола се променят”²⁷¹.

„Цифрите за броя на мъжете и жените, които някога са участвали в размяната на секс срещу пари, се различават значително в международен план, несъмнено отчасти поради разликите в методологиите на изследванията. Последните данни за Холандия са сравнително високи. През 2006 г. повече от 3% както от мъжете, така и от жените сред възрастното население (на възраст от 19 до 69 години) съобщават, че някога са получавали пари за секс (Bakker & Vanwesenbeeck, 2006). В други страни (както в Холандия преди 25 години) разпространението се установява най-вече около 1%. Високото разпространение през 2006 г. вероятно се дължи на нарастващата готовност за докладване във връзка с нарастващата нормализация на проституцията през последните десетилетия в Холандия.

Фактът обаче, че процентите за жените и мъжете са много сходни, е може би дори по-фрапиращ от броя им. А сред младото население цифрите за момчетата често са дори по-високи от тези за момичетата. Открихме, че 2% от холандските момчета на възраст между 12 и 25 години съобщават, че някога са получавали пари или друга награда за секс, за разлика от 1% при момичетата от същата възрастова група (de Graaf, Meijer, Poelman, & Vanwesenbeeck, 2005). Някои скорошни скандинавски проучвания

²⁶⁹ West, J. Donald, Buz de Villiers, Male prostitution, New York: Haworth Press Inc., 1993

²⁷⁰ Секс туризъм за жени на фестивала в Кан, 29.05.2012, https://www.actualno.com/showbusiness/seks-turizym-za-jeni-na-festivala-v-kan-news_388025.html

²⁷¹ Phillips, Joan, Female Sex Tourism In Barbados: A Postcolonial Perspective, *The Brown Journal of World Affairs*, Vol. 14, No. 2 (SPRING/SUMMER 2008), pp. 201-212, p. 201

дават сравними резултати. В Швеция 1,8% от момчетата срещу 1,0% от момичетата в извадка от ученици от средното училище декларираха, че са получили пари или друго обезщетение за секс (Svedin & Priebe, 2007). За Норвегия тези цифри са съответно 2,1% и 0,6% (Pedersen & Hegna, 2003). В Съединените щати две трети от 3,5% от подрастващите (от 7 до 12 клас), които някога са обменяли секс за наркотици или пари, са момчета (Edwards, Iritani и Hallfors, 2006).

Изследванията в Квебек обаче установяват по-висок процент сред момичетата (6% срещу 2%; Lavoie, Thibodeau, Gagne' и He'bert, 2010). Остава да се определи как трябва да обясним тези резултати. Може би момчетата (в западния свят) са по-склонни да съобщават за продажба на секс. Може би хомосексуални възрастни мъже (или евентуално хетеросексуални възрастни жени) са по-склонни да плащат на момчетата за секс, отколкото хетеросексуалните (по-възрастните) мъже да плащат на момичетата. Може би хетеросексуалните мъже имат относително лесен достъп до секс с по-млади момичета в романтичен контекст или предлог. Каквато и да е обяснението за тези полови различия в докладването, те са в противоречие с неоспоримата истина, че размерът на мъжката (хомосексуална или хетеросексуална) индустрия за секс все още е значително по-малък от женския секс, въпреки че определено расте. В Холандия около 5% от секс работниците са мъже и около същия процент са транссексуални (TAMPER, 2009).

По този начин изглежда, че докладите на момчетата се отнасят до относително случайни и краткотрайни преживявания, които могат да бъдат част от младежко сексуално изследване. Ограничените доказателства относно мотивите на младите хора за продажба на секс насочват към разнообразие и често комбинация от възможности (например Van de Walle, Picavet, van Berlo и Verhoeff, 2011), както има сред възрастното население.

Като се имат предвид мотивите за влизане или фоновите мотиви за секс работа, се открояват четири елемента: финансов, сексуален, развлекателен мотиви и принуда (т.е. трафик). Всички те са длъжни да играят роля както за жените, така и за мъжете, но като се има предвид, че бизнесът, свързан със секс работата, е здраво вкоренен в (неравностойни) полови отношения в секса и финансите, най-вероятно не са еднакво силни. И за двата пола обаче мотивът номер едно за участие в търговски или обменен секс е без съмнение да се печелят пари. Сексуалната работа често се избира от ситуация на ограничени други възможности за печелене на пари или е, икономически погледнато, просто най-благоприятната алтернатива, защото се увеличават децата, които не учат както трябва и нямат перспектива за печелене на пари чрез други дейности, увеличаващата се бедност, или, дори когато не са бедни – потребителската психология – да печеля без особени професионална подготовка. Допълнителен стимул е затварянето на очите от страна на властта, дори където проституцията е забранена. По-специално младите секс работници могат да получат доходи от секс работа, които не биха могли да получат никъде другаде. Гъвкавостта в работното време също улеснява комбинирането му с други отговорности, като грижи за деца.

В едно от малкото проучвания, които изрично сравняват жени, мъже и транссексуални секс работници, Weinberg, Shaver и Williams (1999) откриват доказателства в Сан Франциско, че финансовите нужди сред жените са относително високи и че мъжете, по-често от жените, имат други източници на доход от страни. В светлината на по-малко удобните професионални и житейски възможности на жените, широко разпространеното неравномерно разпределение на доходите и световната феминизация на бедността в последно време, икономическите фактори са най-вероятно повече фактор за тласък при жените, отколкото при мъжете. Всъщност, за големи групи проститутки по целия свят, секс работата често е единственият начин да си осигурят

прехраната и да поддържат семействата си - фон за проституция, който не важи за мъжете или момчетата по същия начин. Икономическите фактори са по-скоро привличащ фактор и за жените, тъй като търсенето на жени секс работнички от (богати) мъже далеч надвишава търсенето на мъже секс работници. По принцип виждаме големи групи жени (и в много по-малка степен мъже) секс работници.

Показателен пример за подобно (геоикономическо) развитие дава Брадли (2010), който отбелязва, че проституцията се е увеличила неимоверно в района около Персийския залив поради петролния бум през 70-те години и свързаното ново поколение арабски мъже с пари в техните 12 джобове. Брадли също така показва, че саудитските и кувейтските мъже, ставайки изключително богати на петрол, търсят в чужбина това, което не могат да получат в собствените си ислямски фундаменталистски страни и са се превърнали в най-голямата група секс туристи в Близкия изток. Където и да отидат, броят на секс работниците се умножава. Навсякъде, където има пари, има и търговски секс.

В сметките на жените проститутки не липсват мотивации, свързани със сексуално удоволствие. В допълнение към многото свободи, редувания и трепети, традиционно възпитавани като привлекателни, неотдавнашните проучвания подчертават не по-малко от постмодерната етика на забавлението като фон за избора на секс работа сред образовани и до голяма степен средна класа жени в Европа (по-специално Англия) (Bernstein, 2007).

Стигмата призовава за тежко управление на идентичността и внимателна организация на социалния живот. Няма съмнение, че полът влияе на степента, до която това се преживява като отрицателно или положително. Въпреки че не съм срещала скорошни проучвания, които изрично сравняват женски и мъжки секс работници по отношение на стигмата и справянето, може да се приеме, че моделите на справяне с пола присъства и сред секс работниците. Това предполага, че жените биха били по-склонни да използват вътрешно справяне, а мъжете - външно справяне. Грубо сравнение на различни сметки дава известна причина да се смята, че срамът, чувството за вина, ниското самочувствие и самостигматизацията са относително преобладаващи сред жените секс работнички. Въпреки това, в свое собствено проучване за връзките между секс работата, стратегиите за справяне и прегарянето сред секс работниците на закрито (Vanwesenbeeck, 2005), особено се открояват големите разлики между (в случая само) жени секс работници²⁷².

Така че начин за задоволяване на сексуалните нужди на несемейните хора е чрез развитие на мъжката проституция. Наличието на свободно време, на достатъчно пари води до търсене на заместител на любимия човек в лицето на жигола. Все повече прекалено еманципираните самотни жени ще използват услугите на проститутки. По тази логика ще продължава да се развива мъжката проституция.

Все още в общественото мнение доминира представата за лошата жена като продавачка на такива услуги, а мъжът на тъмно като купувач. Другите форми на проституция остават по-малко проблематизирани²⁷³. Все още мъжките проститутки не са достатъчно изследвани²⁷⁴. Вероятно за по-малкото внимание към мъжката проституция влияние оказва и фактът, че на мъжете – учени не им е приятно да изследват

²⁷² Vanwesenbeeck, Ine, Prostitution Push and Pull: Male and Female Perspectives JOURNAL OF SEX RESEARCH, 50(1), 11–16, 2013, Copyright # The Society for the Scientific Study of Sexuality, ISSN: 0022-4499 print=1559-8519 online, DOI: 10.1080/00224499.2012.696285, p. 15

²⁷³ Pettersson, Tove, Eva Tiby, The production and reproduction of prostitution, - in: Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention, Vol. 3, 2003, p. 154

²⁷⁴ Например: книгата „Male Prostitution”, Donald J. West, New York: Haworth Press Inc., 1993 и статии по въпроса

поведението на мъже, които влизат в традиционни за жените роли. Това вероятно смущава тяхното мъжко самочувствие. А хилядолетия то е било помпано с двойственото отношение към жените-проститутки. Към тях има неуважение, презрение, санкции, но не и към мъжете, които ползват услугите им. Не и към мъжете, които организират тази дейност. Независимо от лицемерните и неефективни забрани на тази дейност на нормативно равнище. И в тази сфера мъжете са изпълнявали управленските функции, а не изпълнителските. А в днешно време с развитието на мъжката проституция спрямо жени позициите се променят. Жената командва мъжкия проститут. И по същата двойствена логика към него трябва да се насочи презрението.

Освен това по логиката и на религиозното съзнание проституцията традиционно е приемана за резултат на дяволския характер на жените, наследнички на изкусителката на невинния мъж Ева.

До 90-те години литературата се фокусира почти изцяло върху женската проституция и изключително върху западния свят. Напоследък все повече проституцията се възприема като вид работа, професия като останалите, като рационален избор на хора, които имат недостиг на възможности за професионална реализация²⁷⁵ или придобиване на определени стоки. Намалява ролята на дискриминационни, религиозно обвързани твърдения като тези за дяволския характер или болния индивид. Тази промяна се дължи вероятно на по-малкото влияние на религията с нейните идеологии в това отношение, както и на факта, че се увеличава ролята на мъжките проститутки. И това е причина да се омекотяват обвиненията срещу тази дейност, да им се търси по-съответстваща за мъже икономическа или друга обосновка.

Това предполага, че обяснението трябва да е по-щадящо за авторитета на мъжа. Мъжките проститутки са по-малко стигматизирани. Дейността им се представя като свързана с мъжествеността и мъжката сексуалност, като форма на предприемачество²⁷⁶. Особено когато става дума за проститутки, които обслужват жени. „От изследователска гледна точка обективът, през който се гледа сексуалната работа, се е променил от отклонение или патология (т.е. какво се е объркало в живота на тези мъже, за да станат сексуални работници) до по-предприемачески фокус (т.е. изследване на личните мотиви за сексуална работа; рамкиране на сексуалната работа като работа или дори кариера)“²⁷⁷.

В България нарасна количеството на жени, които по тази причина се включват в този бизнес. Например жени от ромския етнос. Или студентки, които така си плащат обучението. Потребителската психология нашепва – срещу малко секс по-добър живот. Вероятно наистина подобни мотиви има и при мъжките проститутки. Все по-важна причина става придобиването на дрога и други ценности²⁷⁸. В страните от бившия „соцлагер“ поради бедност, ниско образователно равнище и т.н. все повече жени и мъже се включват в развитието на секс-туризма.

„След падането на комунизма през 1989 г. Чехия се превърна в дестинация за секс туризъм. Тя се подхранва от общество, което е толерантно към сексуалните проблеми, икономика, която плаща сравнително ниски заплати спрямо страните от

²⁷⁵ Vanwesenbeeck, Ine, Prostitution Push and Pull: Male and Female Perspectives, *Journal of sex research*, 50(1), 11–16, 2013, p. 11

²⁷⁶ Пак там, p. 14

²⁷⁷ Grova, Christian, Juline Kokena, Martez Smitha and Jeffrey T. Parsons, How do male sex workers on Craigslist differ from those on Rentboy? A comparison of two samples *Culture, Health & Sexuality*, 2017, Vol. 19, No. 4, 405–421, <http://dx.doi.org/10.1080/13691058.2016.1229035>

²⁷⁸ Пак там, p. 12

Западна Европа и процъфтяваща порнографска индустрия, която популяризира чешката сексуалност в света.

Понастоящем сексуалната работа е декриминализирана в Чешката република, което означава, че не е престъпление лицата да предлагат сексуални услуги, ако са на възраст над 18 години. Въпреки че сводничеството или продажбата на сексуални услуги от трета страна е незаконно, както изискването за възраст, така и забраната срещу сводничество може да бъде трудно изпълнима на практика. Държавните здравни служители са изчислили, че сред всички секс работници в Чешката република 5% са мъже (Mann & Tarantola, 1996).

Мъжките секс работници в Чешката република вече са тема на качествени изследвания (Hall, 2007), както и на документални филми на полския режисьор Wiktor Grodecki, като *Not Angels But Angels* (1994) и *Body Without a Soul* (1996); те също са обект на филма „Мандрагора” (1997), художествено произведение. Други интересни казуси на млади мъже секс работници също са събрани от водещ чешки журналист в книгата „Твоят син, проститутката” (Vlašík, 2009). Към днешна дата обаче количествените изследвания са посветени на изследването на жени секс работнички (Zikmundova' & Weiss, 2003, 2004). Все още няма количествени изследвания, насочени към мъжки секс работници в Чешката република”²⁷⁹.

Подобни процеси се наблюдават и в Русия. Социалните, икономическите и политическите промени, съпътстващи прехода в пост-Съветска Русия са безпрецедентни, широко разпространени и придружени от увеличаване на различни форми на секс работа.

Това разпространение е отчасти адаптивен отговор на загуба на предишни доходи и улеснено от промяната на социалните норми, което увеличи осигуряването на секс дейности. Провеждат се все повече изследвания върху сексуалната дейност в постсъветска Русия.

Нарастването на броя на проститутките и проститутите, нарастването на броя на хората, които работят в неформалната икономика е предпоставка за тяхната самота поради ограничените възможности да общуват, да споделят професионалните си проблеми с близките си хора, поради страх от репресия, от подигравки и презрение, поради трудности при формиране на семейство и т.н. Нарастването на броя им е свързано с променените морални ценности, либерализацията на проституцията, потребителството и т.н.

„Фундаментално за всички анализи на стигмата на секс работата е идеята, че женската проститутка нарушава нормите за женственост и женска сексуална скромност. Съгласно двойните стандарти за пола и сексуалността, по-специално жените секс работнички са заклеймени като „развалена идентичност” (Goffman, 1963). Мъжките проститутки могат да бъдат по-малко засегнати от стигмата, тъй като мъжката секс работа може да се разбира в традиционните перспективи за мъжественост и мъжка сексуалност. Например, Браун и Minichiello (1995) показаха на мъжки секс работници в Австралия, че са успели добре да избегнат обективизирането като секс обекти и да отклонят стигмата на сексуалната работа далеч от себе си, като използват професионална перспектива, свързана с мъжественост, сексуална сила, работа, кариера и предприемачество. По същия начин понякога се предполага, че мъжката секс работа по своята същност е по-малко експлоататорска от женската секс работа, тъй като взаимодействията между двама мъже създават определено взаимно равенство, което

²⁷⁹ Bar-Johnson, Michael David, Petr Weiss, A Comparison of Male Sex Workers in Prague: Internet Escorts versus Men Who Work in Specialized Bars and Clubs JOURNAL OF SEX RESEARCH, 52(3), 338–346, 2015, Copyright # The Society for the Scientific Study of Sexuality, ISSN: 0022-4499 print=1559-8519 online, DOI: 10.1080/00224499.2013.848256

липсва при взаимодействията между клиент от мъжки пол и жена продавач на услуга (Scott et al., 2005).

В заключение като цяло изглежда справедливо да се заключи, че (повечето) мъжки секс работници изглежда се възползват от малко по-благоприятен баланс между експлоатация и печалба в сравнение с (повечето) жени секс работници. Човек трябва само да си представи многото начини, по които действа квалификацията „уличница“, за да знае, че стигмата е по-сурова и по-важна за жените. Алтернативната стигма на жертвата се прилага по-често при жените. Жените в секс работата са обект на по-дълбоко неразбиране, по-често обект на политическа, както и на обща (феминистка) тревога и безпокойство, по-често обект на интервенции от различен вид. Изглежда мъжките секс работници имат по-добрите възможности да „останат сами и да си свършат работата“, желание, което се изразява от много хора в секс бизнеса, или просто да се оттеглят, когато някой пожелае. Въпреки това, в условията на нелегалност и репресии, мъжките секс работници също търпят дискриминация и насилие. Възможно е да са малко по-склонни да изпитат самоопределение, автономност и контрол в работата си и по този начин са малко по-малко склонни да застрашат здравето и благосъстоянието си, но те също изпитват стигмата и нейните огромни социални последици²⁸⁰.

Оказва се, че в много страни мъжете конкурират все по-успешно количеството на жените, които продават сексуални услуги. Но само част от тях предлагат секс услуги на жени. Този тип услуги най-малко заплашват тяхната мъжественост. Логично е да се развива тенденция на увеличаване на техния процент при положение, че се увеличава процентът на прекалено еманципираните жени, които остават формално или реално несемейни и имат нужда от алтернативни методи за задоволяване на сексуалните си потребности.

За масовизирането на мъжката проституция допринася и развитието на секс-туризма. Явяват се нови туристически дестинации, в които се развиват съответни услуги.

За да избегнат нежелани срещи, за да се насладят на любопитни и разнообразни услуги, за да има къде да си харчат парите еманципираните жени все повече се увеличат и по секс-туризма. От средата на 90^{те} години секс-туризмът се развива интензивно, променят се и половите му характеристики.

Увеличава се процентът на жените-туристки. За първи път женският секс-туризъм се споменава в САЩ и Турция в средата на 19 век. Американките прескачали при североамериканските индианци, а към огнените турци пътували от цяла Европа. Развитието на „романтичните пътешествия“ прекъсва по време на втората американска депресия, чак до 60^{те} години на 20 век. През това време той процъфтява само в Индия, Непал и Тайланд. Там с недвусмислени цели пътували отделни безстрашни дами от Англия, Франция, Чехословакия и САЩ.

Едновременно с бурното развитие на туризма през 60-е и началото на втората вълна на феминизма, се възродил и женският секс-туризъм. Първи в „романтиката“ се хвърлят канадските жени. Те се отправят към Барбадос, в Швеция, Испания, Гърция, Югославия и Гамбия. Именно те направиха популярни Карибските острови и прославиха горещите момчета на Ямайка и Барбадос. Всъщност по-масовото навлизане на жените като потребители в сектора на секс-туризма датира от началото на 60-те години. Според друго мнение по това време скандинавските, британските и германските жени започват да „пътуват до други европейски дестинации - особено в

²⁸⁰ Vanwesenbeeck, Ine, Prostitution Push and Pull: Male and Female Perspectives JOURNAL OF SEX RESEARCH, 50(1), 11–16, 2013, Copyright # The Society for the Scientific Study of Sexuality, ISSN: 0022-4499 print=1559-8519 online, DOI: 10.1080/00224499.2012.696285

Италия, Испания и Гърция – за да се занимават със сексуални взаимоотношения с местни мъже. Раждането на масовия туризъм позволи на жените да пътуват по-далеч отпреди за да намерят млади мъже²⁸¹.

Обикновено средната възраст, дори по-високата възраст е характерна за тези туристки. И това не е случайно. Част от тях са несемейни еманципирани жени или вдовици с достатъчно доходи да си го позволят. А техният брой взривно се увеличава през последните десетилетия. Освен че имат пари, те вече са позагубили и надежда, че по друг начин могат да си решат сексуалните проблеми. Например със семеен партньор. По-младите жени все още не са си осигурили подобна кариера и доходи. Освен това вероятно все още се и надяват, че ще успеят да си осигурят секс по по-нормален начин. Затова активността им в секс-туризма е по-малка.

Не съм срещала цифри, но хипотезата ми е, че нуждаещите се жени обичат повече секс-туризъм, отколкото да ходят на мъжки проститутки в родните си места. Логично е да се мисли това, защото в историята назад мъжете са били тези, които са можели да ходят по проститутки и не са се срамували от това.

Мъжете, които ходят на секс-туризъм си и признават по-често, че купуват секс. Докато жените го представят като романтична ваканция²⁸².

По логиката на потребителската психология, на търсенето на разнообразие и забавление на хората в развитите страни и жените търсят нестандартните мъже, разнообразието в секса. За част от местните мъже в туристическите дестинации на по-неразвитите страни черните местни жени са по-скучни, консервативни и стандартни в сравнение с белите жени-туристки от развитите страни, готови на всякакви нестандартни техники и взаимоотношения²⁸³. А за белите жени-туристки, уморени от интеллигентните немъжествени бели мъже около себе си, по-първичните, не толкова интеллигентни, но изглеждащи по-мъжествени мъже са привлекателни. Тези еманципирани туристки са в потенциален конфликт с местните по-малко еманципирани жени.

Днес секс-туризмът се превръща в една от най-големите туристически сензации по света. Оказва се обаче, че той става все по-голям хит не толкова сред мъжете, колкото сред представителките на нежния пол. Все повече дами на средна възраст, уморени от ролята си на съпруги, майки и домакини, както и несемейни жени решават да се впуснат в „забранени“ приключения по време на релаксиращата си почивка.

Европейки на зряла възраст все по-често търсят вълнения и нежности в страните от Третия свят. Туристическите агенции напоследък откриват дискретния секс-туризъм за дами на възраст.

„Секс-туризмът за жени чупи рекорди на туристическия пазар. Европейки на зряла възраст си отдъхват от самотата на всекидневието в обятията на екзотични чужденци. Все повече възрастни германки пътуват за Кения, Гана, Гамбия и Южна Африка, за да се забавляват със значително по-млади тамошни мъже.

Дамите обикновено са прехвърлили 45 години, някои дори гонят 70^{те}. Повечето са необвързани, много от тях – вдовици. Често пътуват с приятелки – две по две.

²⁸¹ Phillips, Joan, Female sex tourism in Barbados: a postcolonial perspective, Brown Journal of World Affairs, Spring/summer, 2008, Vol. xiv, Issue 2, p. 201

²⁸² Анатолия на женския секс туризъм, 03.09.2013

https://www.peika.bg/statia/Anatomiya_na_zhenskiya_seks_turizam_1.a_i.81426_na_seks_turizam_zhenskiya.ht

ml

²⁸³ Пак там, p. 205

Пътешественичките рядко обсъждат цените на секс-услугите, но споделят, че харесват екзотични мъже²⁸⁴.

Разкрепостеното поведение на тези жени, възможността да си позволяват волности и удоволствия, които са били забранени на нашите предшественички, може да се тълкува и като историческо „възмездие“. Отмъщение за милионите жени в историята, на които им е било отказвано щастие в секса; на тези, които са били жертва на генитално осакатяване /в Африка и до днес се практикува/; на тези, на които е била забранявана инициативата в секса; на тези, които са били принуждавани да проституират; на тези, които са били насилвани сексуално – от чужди мъже, братя и близки.

„Женският секс-туризъм се различава обаче от мъжкия. Докато мъжете гледат на такъв род забавления повече като на спорт, за жените те имат емоционално значение. В началото дори не става въпрос за секс, а за чувство.

Такива жени търсят по-скоро романтика, нежност, обожание. Първите контакти обикновено се зараждат в плажния бар с шегички, закачки и танци. За пари не става и дума в началото. Всичко започва като съвсем нормална връзка.

При такива специфични отношения парите не се дават директно. Дамите първо купуват слънчеви очила, нови дрехи, мобилен телефон. По-късно – някакво превозно средство, дори дават начален капитал, за да може новият им приятел да си отвори магазин. Според собственото им разбиране европейките не си купуват вниманието на мъжете, а просто им дават пари, за да им помогнат²⁸⁵.

„Само в страните от Карибския басейн всяка година пристигат около 600 хиляди жени, които жадуват за мъжко внимание.

Наистина, самите дами предпочитат да го наричат по друг, по-тактичен начин - „романтично пътешествие“. Женският секс-туризъм доста се отличава от мъжкия. Дамите не посещават барове и секс-шоу, с цел да си намерят подходящ партньор, нито пътуват на секс-турове, може би заради това, че редките секс-воаяжи, са предназначени предимно за мъже.

Като причини за женския секс-туризъм Wikipedia посочва не само феминизма, но и дефицитът на „истински мъже“, възпитани от викторианската епоха. На жените им е било скучно в мисионерската поза и без никакви чувства и затова те се втурнали да търсят разнообразие в живота.

През 90-е в общата вълна се вляха и жените от Япония и Тайван – те оживиха плажовете на Бали и Пукет.

За мъжете за секс-туризъм най-популярна е Азия. За жените направленията са малко по-различни: страните от Южна Европа (основно Италия, Гърция, Турция, Хърватия и Испания), Карибския басейн (Ямайка, Барбадос и Доминиканската Република), Гана и Кения в Африка, Бали, Индонезия и, най-популярният курорт в Тайланд, Пукет. По-малко популярни, но все така търсени са: Непал, Мароко, Фиджи, Еквадор и Коста Рика. Универсални и за двата пола са Тайланд, Доминиканската Република и Куба – там са готови да обслужат който дойде.

Лесбийският секс-туризъм все още се заражда, но дори и сега той има свои места: традиционният остров Лесбос (Mytilini) в Гърция; Бангкок и Патайя в Тайланд, а също и райският остров Бали.

284

Секс-туризъм за жени е новият хит в туристическия бранш, LIFESTYLE.BG, 01.08.2010, <https://lifestyle.bg/intimately/seks-turizam-za-zheni-e-noviyat-hit-v-turisticheskiya-bransh.html>

285

Секс-туризъм за жени е новият хит в туристическия бранш, LIFESTYLE.BG, 01.08.2010, <https://lifestyle.bg/intimately/seks-turizam-za-zheni-e-noviyat-hit-v-turisticheskiya-bransh.html>

Тъй като най-често подобни услуги се предоставят на дамите в страни от третия свят, то и цените за тях са доста ниски. По наблюдения на ямайски експерти в сферата на туризма, цените се формират така: „средна класа” – до \$ 30 за час и до \$ 150 за нощ. Освен тази такса, ако жената е доволна, жиголото приема, както пари, така и други подаръци – часовници, запалки, дрехи и т.н. Славата на най-щедри клиентки са спечелили канадките от Отава.

Там, където секс-туризмът за дами е поставен на широка нога, съществува и такава услуга като компенсация за мъжа, съпровождащ дамата. Така, в Азиатските страни и страните от Африка той може да се „откупи” за сума от \$50 до \$200. На други места и по-специално в Южна Европа, в Турция, Египет и на Бали обикновено стигат и подаръци, а и те не са задължителни. Понеже жените обикновено са щедри на подаръци, те, за разлика от мъжете, никога не отказват да ги направят.

Женският секс-туризъм си има свои термини. Дамите, които пътешестват в търсене на любовна утеха, в Британия се наричат Shirley Valentines, на Бермудите - longtails, в Япония - yellow cabs, а на Ямайка ги делят: наричат блондинките milk bottles, а брюнетките Stellas. На Барбадос на секс-туристките се поставя „диагноза” „синдром на канадската секретарка”.

Мъжете, които оказват необходимите услуги, в Гърция се наричат kamakia („харпун за лов на риба”), в Хърватска galebovi („чайки”), на Коста Рика - sharks („акули”), на Бали Kuta Cowboys („Каубои Кута”) или remburu-bule („ловци на бели”), Marlboro men - в Йордания, bomsas или bumsters - в Гамбия, sanky pankies в Доминиканската република, „gringa hunter” в Еквадор, „brichero” в Перу. А за най-”професионални” жиголо се смятат мъжете на Доминиканската република²⁸⁶.

В най-изкушаващите дестинации за женски секс-туризъм прииждат ентузиастки предимно от Европа и Канада, като за една седмица получават мечтания 20-годишен „младоженец”, поразяващ с изваяните си форми и страстен темперамент. Голяма част от дамите, вкусили от сладостта на секс почивката, стават редовни клиентки и ежегодно си подаряват тайнствено и безгрижно бягство до Карибите²⁸⁷.

Друг вариант за задоволяване на сексуалните нужди на несемейните хора са алтернативните форми на сексуален живот. Например групов секс с приятели с подобен семеен статус. По тази логика се развива и хомосексуализъм. Това са все антиприродни връзки, които винаги, в по-малка или по-голяма степен, водят до социални проблеми за индивида и обществото. Хомосексуалистите винаги ще бъдат дискриминирани в една или друга степен, дори в най-либералните в това отношение общества. Поради инстинкта за самосъхранение на хората и обществата. А те се съхраняват чрез раждане на деца и тяхното отглеждане. Винаги между тях и хетеросексуалните ще има по-голяма или по-малка пропаст и отчуждение. Някои от защитниците на хомосексуализма веднага ще кажат – ами ще си осиновят деца. Въпросът е кой ще роди тези деца – вероятно тези жени, които все по-малко искат да родят собствени деца, камо ли да има в резерв за осиновяване. Или ще се чака да осигурят такива резервни деца непълнолетните девойки, които раждат по неволя, често пъти не здрави деца и ги захвърлят. Или ще се развива сурогатното майчинство. Все варианти с огромни рискове и негативни последици и за личността, и за обществото. И в тази връзка се увеличава броят на филмите, в които се разказва за бездетни семейни двойки, които разчитат на

²⁸⁶ Женският секс-туризъм - синдромът на канадската секретарка,
http://interesnoto2.blogspot.com/2009/12/blog-post_09.html

сурогатни майки, но често се разочароват от промените в настроенята и решенията им. Такъв е например новият български филм „Ирина“.

След 1989 г. взривно нараства количеството на хората с алтернативна сексуална ориентация. Една от причините е наличието на все повече несемейни хора. Нараства броят и активността на организациите и проявите, които се борят за правата на тези хора.

Друга алтернатива е безразборният секс, свързан с много видове рискове – физически и психически.

Вероятно в скоро време ще чуем и за друго много хуманно изобретение – роботи за удовлетворяване на сексуалните потребности. Както има роботи-касиери, роботи-свещеници и др. под.

По всички тези линии в периода след 1989 г. има развитие в негативна посока.

Част от самотните хора се опитват да решават проблема с намиране на партньор с помощта на новите технологии. Например по интернет, следвайки всякакви обяви. Това ги излага на по-голяма опасност при общуването с отсрещната страна – поради липса на по-пряка и сигурна основа на взаимоотношенията. Поредици от разочарования могат да доведат до по-голямо затваряне в себе си.

Самотните несемейни хора могат да имат сериозни материални проблеми. Те нямат „гръб“ в рискована ситуация, каквато имат семейните хора. Стават много зависими от качеството и количеството на социалните услуги. Липсва им материална опора в нормални, още по-тежко в кризисни ситуации.

Както казах по-нагоре, тези хора са любим обект на засилена експлоатация от работодателите. „Когато ни липсва социален контакт с други хора, ние се чувстваме изолирани и адаптираме поведението и възприятията си (Baumeister & Leary, 1995). По-специално, хората, които са принудени да се чувстват социално изключени, са били по-склонни да дарят пари, отколкото тези, които не са били подтиквани да се чувстват социално изключени (Carter-Sowell, Chen, & Williams, 2008)“²⁸⁸.

Самотната еманципирана жена и самотният мъж обикновено са работохолици. С работа запълват празнините в живота си. Вместо да се върнат в къщи в шест часа вечерта, за да видят колко е празна къщата им и да се чудят какво да правят, те се връщат в девет, десет часа, толкова изморени, че нямат сили да чувстват подобни неща и лягат да спят. Самотната еманципирана жена е по-склонна да се отдава на шефа като работохоличка. Първо работи повече по горната причина, а второ уважението на шефа вероятно на някакво подсъзнателно ниво задоволява нуждата от ухажване от страна на мъж. Независимо, че не е твоят. Вероятно и по тази логика част от подчинените на мъже жени, които подхващат любовни авантюри с шефа, не забелязват че в повечето случаи те отново ги използват. В службата да работят повече за черните им очи, освен това и да ги обслужват сексуално. И се подлъгват да мислят, че ще стане нещо по-сериозно.

И самотните мъже, и самотните жени са по-склонни да запълват празнината в личния си живот с правене на кариера, постигане на управленски позиции и печелене на пари. Това им донася част от липсващото самочувствие. Някои автори търсят и намират разлика между мъжете и жените в това отношение, но тенденцията е една и съща. Кариерата и парите се оказват търсени компенсационни механизми. Прекалено еманципираните жени правят грешката да мислят, че кариерата, постовеите, известността може да заменят семейното щастие. В една от песните на Мишо Шамара

²⁸⁸ Ruijten, Peter A. M., Cees J. H. Midden, and Jaap Ham Lonely and Susceptible: The Influence of Social Exclusion and Gender on Persuasion by an Artificial Agent, *Intl. Journal of Human-Computer Interaction*, 31: 832–842, 2015, ISSN: 1044-7318 print / 1532-7590 online
DOI: 10.1080/10447318.2015.1067480

много сполучливо, макар и малко цинично, се пее, че „такива жени получават оргазъм от заплатата”.

Когато обаче икономическата ситуация се влоши, работата и кариерата, на които са залагали несемейните хора за осмисляне на живота, се изплъзват изпод пръстите. Тогава идва времето на депресиите, параноите, психическите отклонения, скандалите с колегите, защото ги разглеждаш все повече като конкуренти и врагове, а не като съекипници. В такава ситуация и на тези, които имат работа, понякога кариерата зацикля. Няма възможност за издигане в йерархическата стълбица, за увеличаване на материалните облаги. А те са свикнали да ползват парите си за екскурзии и други екстри. Да се залъгват с философията, че не искат да „носят чехлите” на разни мъже, а искат да се забавляват.

С нарастването на количеството на несемейните хора нараства товарът върху социалната система на държавите.

Нараства нуждата от социални услуги за самотни хора – дневни центрове, домове за възрастни хора и т.н. След като няма деца и внуци, които да се грижат за тях, трябва в обгрижването да се включат други социални субекти – държава, общини, частни субекти.

Липсата на семейство води до проблеми дори когато несемейният човек умре. Няма кой да забележи това, кой да организира погребението му. Трябва да се разчита на познати и случайни хора, както и на социални услуги, които далеч не винаги са добре организирани. Преходът му към другата форма на съществуване става по некрасив начин. Но явно това вълнува все по-малко хора. Кое е свързано и с по-малката степен на реална религиозност на съвременния човек. За него съществуването на отвъдния свят не е много сигурно. Оттам и преходът към него е маловажен.

Все по-често става дума за хора, които са умрели в къщите си и няма кой да разбере. И се оказва, че пак вечно критикуваната държава трябва да се погрижи за решаване на проблемите им - да се организира отварянето на къщите им, погребването им, разпределението на имуществото им. Даже няма кой да каже надгробно слово. Това става все повече сериозен управленски проблем на съвременната социална политика на прехвалената християнска цивилизация. Цивилизация, която не ражда, а умира.

Натоварва се пенсионната система. Застаряването на обществото /и поради факта, че несемейните не раждат деца/ води до това, че се намалява броят на хората, които трябва да изработват пенсията. Това е едно от условията за намаляването на техния размер. Още един удар срещу тези, които са работили и са раждали деца, а когато се пенсионират ще получават по-малки пенсии от възможните при по-висока раждаемост и трудоспособност на населението. Своята отговорност за това носят и несемейните и нераждащи хора.

Самотните възрастни хора /в това число несемейните/ са по-склонни да искат да заемат по-дълго работните си места, дори след пенсиониране. Защото им липсва перспективата за пълноценно прекарване на времето след пенсиониране с деца и внуци. По този начин те съдействат за едно много актуално и болезнено съвременно явление – младежката безработица.

Използването на услугите на порно-индустрията, безразборните и хомосексуалните сексуални взаимоотношения все по-често водят до разпространение на спин и други предавани по полов път болести. За лечението на тези болести отново се ползват и парите на тези, които поддържат нормален сексуален живот.

Семейството и нормалният секс с близък човек са буфер срещу професионалния стрес и здравните проблеми.

Самотните несемейни хора имат повече проблеми със здравето. Социално свързаните хора живеят по-дълго, имат по-здрава имунна система и доказват, че

социалната връзка е добра и важна за човешкото здраве. Човешките същества, както като вид, така и като индивиди, оцеляват само чрез привързаност един към друг.

Самотата при несемейните хора е негативно свързана с щастието и удовлетворението от живота, както и при другите самотни хора. Тя е свързана с такива болести като депресия, враждебност, алкохолизъм, лоша концепция за себе си и психосоматични заболявания.

Изкушавам се да цитирам изключителния текст на песента „Самотният човек”, изпълнявана от Тодор Колев, по стихове на Борис Христов.

Той има белег на челото си и сяда винаги накрая.

Дори когато е висок, самотният човек е малък.

Събира билки или пък с теслицата на спомените дядя,
остане ли без работа. И мъкне вехтото си одеяло.

Докато другите крещат или говорят за изкуство,
самотният човек на масата лови мухите и ги пуска.

Но ако пише стихове, той непременно ще остави
една сълза в очите или драскотина в паметта ви...

Той има дом и топла супа, но е толкова затворен
животът му, изхвърлен като каса в дъното на коридора.

И тоя дом да се обърне с керемидите надолу,
той може пепел да яде, но няма да се моли.

В какъв ли огън е горял и под каква ютия -
за да научиш, трябва много вино с него да изпиеш...

Тъй както си върви с петно на ризата си чиста,
самотният човек в тълпата се изгубва изведнъж, като мънисто.

В едната си ръка той носи книга за душата болна,
а с другата самотният човек въженце стиска в джоба.

И неговият дом да се обърне с керемидите надолу,
той може пепел да яде, но няма да се моли...

Тази песен все по-често звучи по българското радио. Не знам дали това е случайно или е някакво осъзнато или неосъзнато активизиране на вниманието към този тип хора. От своя страна, произведенията на романтичното кино масово са населени с мъже и особено жени, които в гонитбата на кариерата забравят за не по-малко важните неща – семейство и деца. Това е симптоматично. В част от случаите те успяват да хванат „последния влак”, но в друга не малка част – не успяват.

Не задоволяването на сексуалните потребности и потребността от любов е автомагистрала освен към физически и психически болести, но и към извършване на престъпления, в това число и на сексуални престъпления – сексуално насилие на работното място, изнасилвания, педофилия. Резултат от нарасналата самота са и увеличените самоубийства²⁸⁹. Разбира се тук не се твърди, че всички несемейни хора са самотни или че само несемейните хора са самотни, но сред несемейните рискът от самота взривно нараства.

Поради тези негативни последици от несемейния статус на въпросните хора за тях самите и за цялото общество, поради основателното разбиране, че на тях им липсват някакви качества и затова са самотни, едва ли може да се очаква отношението към тях да не бъде в известна степен негативно, дори дискриминиращо в днешния и утрешния ден. Дори при демократичен политически режим.

²⁸⁹ Трифонова, Павлина, Мъжете стават самотни след като децата пораснат, в. „24 часа“, 8 декември 2019, <https://www.24chasa.bg/novini/article/7953124>

III. Самоуправление и управление на самотата

1. Самоуправление на самотата

Самоуправлението на самотата касае усилията на самия индивид да превъзмогне самотата.

Справянето със самотата е в правопрпорционална връзка с разбирането на причините за нея от страна на индивида и обществото. Начинът на интерпретиране на събитията е от важно значение за това дали индивидът ще достигне до усещане за самота или как ще се справи с нея, ако вече го е достигнал.

Същността на теорията за непроменимата същност /entity theory/ на социалните взаимодействия „е убеждението, че личните атрибути са фиксирани и непроменими, което по този начин кара хората да избягват отрицателни оценки при оттегляне от предизвикателни ситуации (Dweck, 1999). Когато хората влизат в социално взаимодействие с мисленето, че социалната компетентност и естеството на приятелствата са неизменни и извън техния контрол (т.е. теория за непроменимата същност на социалните взаимодействия), те вероятно се чувстват тревожни за собственото им социално представяне. Страхът от получаване на отрицателна оценка от другите може да доведе до оттеглянето им от социалните ситуации, което в крайна сметка може да доведе до чувство на самота.

Ако самотни хора отместят одобрението си от тази теория към такава, която ги прави по-приспособими към развиване на приятелства, е по-вероятно да се включат успешно в социални взаимодействия и в крайна сметка да нарушат собствения си цикъл на самота. По-адаптивното убеждение може да бъде теорията за постепенното развитие на социалните взаимодействия /incremental theory/. Тази теория се отнася до убеждението, че личните качества са податливи и променливи. Тя ориентира хората да се съсредоточат върху ученето и развиването на тяхната социална компетентност (Blackwell, Trzesniewski, & Dweck, 2007; за прегледи виж Dweck, 1999)²⁹⁰.

„Вярата в развитието се отнася до убеждението, че взаимоотношенията могат да се култивират и развиват (Knee, Patrick, & Lonsbary, 2003); такава вяра има общо с теорията за постепенността. Хората, които вярват в растежа, мислят, че успешните връзки се развиват чрез преодоляване на предизвикателства и конфликти, а не чрез тяхното отсъствие. За разлика от това, вярата в съдбата, която е подобна на теорията за същността, твърди, че потенциалната връзка или е предназначена да бъде, или не е (Knee, 1998). Хората, които подкрепят вярата в съдбата, са склонни бързо да преценяват потенциалния успех на връзката, като определят съвместимостта на партньора въз основа на ограничена информация, получена от конкретни събития.

Теорията за постепенността спрямо приятелството касае вярата, че успешните приятелства могат да се култивират и развиват чрез усилия за определен период от време. Разпознавайки динамичния характер на приятелствата, тези хора вярват, че приятелствата стават по-силни чрез разрешаване на предизвикателства като конфликти, несъвместимост и разногласия.

Има основателна причина да се твърди, че опитът със самотата произтича от одобрението на теорията за непроменимата същност на приятелството. Вярата, че приятелството не може да бъде изменено, след като човек „обърка“, може да накара хората да се чувстват нервни и свръхчувствителни по време на социалните взаимодействия. Тези неудобни чувства на нервност или страх от негативна оценка

²⁹⁰ Loneliness and inducing incremental theories of social interactions to produce adaptive change
Emiko Taniguchi Received: 22 October 2016 Revised: 21 May 2018 Accepted: 4 July 2018
DOI: 10.1111/pere.12250, p. 395

могат да накарат хората да избягват социални взаимодействия. Освен това, когато са изправени пред трудности като разногласия и конфликти, те могат да се чувстват безпомощни и просто да прекратят приятелството. Подобни тенденции могат да намалят възможностите за развиване и поддържане на дълготрайни приятелства и в резултат на това да увеличат шансовете за изживяване на самота.

Ако сред самотните хора се наложи теорията за постепенното развитие на приятелствата, те биха се чувствали по-малко изнервени от социалните взаимодействия, като признаят, че приятелствата могат да се култивират за определен период от време. Те биха могли по-добре да разпределят своите психологически ресурси за подобряване на тяхната социална компетентност и развиване на приятелства, което потенциално може да прекъсне цикъла на самота²⁹¹.

„Ако различните теории за социална компетентност и приятелство наистина са свързани с контрастни мотивационни модели, тогава обучението на хората да мислят за своята социална компетентност и приятелство като за податливи на промяна трябва да ги накара да проявяват повече положителни мотивации в социалните условия.

Нивото на самота на индивида е положително свързано с нивото на одобрение на теориите за социалната компетентност и приятелството. Тъй като теоретиците на непроменимата същност гледат на своята социална компетентност и/или на природата на приятелството като на фиксирана и неспособна да бъде подобрена, те смятат, че е от съществено значение да докажат своята компетентност, да впечатлят другите и да избягват негативна социална оценка от другите... Предвид тази ориентация към целта на изпълнението, не е изненадващо, че самотните хора изпитват повишена тревожност и нервност, за да се представят добре в социален контекст. В този смисъл теорията за непроменимата същност на социалните взаимодействия изглежда представлява пречка за значими социални връзки за самотни хора.

Освен това, след социални предизвикателства или неуспехи (напр. конфликт или социално отхвърляне), привържениците на непроменимата същност на отношенията вероятно ще покажат безпомощен модел на реакция, като например намаляване на усилията и оттегляне от социалните ситуации (Beer, 2002; Erdley et al., 1997). Те също са склонни да отдават своите социални неуспехи на липсата на социални способности (Erdley et al., 1997). Тези безпомощни и саморазрушаващи модели на реакция изглежда допринасят за продължаването на социалната изолация²⁹².

Самотата може да активизира човека да я преодолее и да намали отчуждението, а може и да е причина за увеличаване на отчуждението.

Увеличаването на религиозността, суеверността, привързаността към теорията за непроменимата същност, за съдбата, предопределеността, черните магии и т.н., от една страна, е резултат на увеличената самотност, а, от друга страна, увеличава полето за развитие на самотата. Хората, които вярват на съдбата или Господ, по-малко се стараят сами да си помогнат, отколкото тези, които вярват на себе си и другите хора. Чакаат някой друг да им реши проблема. Религиозният и суеверният човек са склонни да мислят, че самотата им е в резултат на волята на бога или на съдбата. Това е пречка пред желанието и способността им да я самоуправляват по посока на преодоляването ѝ.

„Въздържането от действия, както и обръщането към религия, имат за цел пренасочването на преживявания дистрес към сфера, която е извън контрола на човека и му позволява да направи контакт в себе си с тревогата от невъзможността за контролиране на някои неизбежни събития“²⁹³.

²⁹¹ Пак там, р. 397

²⁹² Пак там, р. 405

²⁹³ Ангелова, Наташа, Психология на семейните отношения, Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“, С., 2019, стр. 212

Има разлика в отношението към различните обяснения за социалните взаимодействия между семейните хора, разведените и вдовците, от една страна, и доброволно несемейните хора, от друга. Разведените и вдовците са по-склонни да търсят в себе си причините за своите проблеми отколкото втората категория хора. Интересни са резултатите от изследването на Наташа Ангелова относно разведените и вдовците. В тези две групи всички участници са декларирали готовност да търсят причините за несполуките в живота в себе си, тоест изследваните лица от тези групи са в интернална позиция на локализацията на контрола. От несемейните участници само 40 (6.57%) са с интернална позиция, което означава, че по-голямата част от тях (N=387 63.65% са екстерналните) са склонни да приписват обяснение за проблемите и несполуките, които срещат на причини, които не зависят от техните действия и са извън контрола им. Външно-обвинителното поведение има своите позитиви, но едновременно с това ограничава индивида в поемането на отговорност за собственото поведение и влияе на промяната, която би могла да се случи ако човек си даде възможността да осъзнава себе си като действащ, а не страдащ субект²⁹⁴.

Ако обществото смята, че трябва да се минимизира самотата, трябва да осигури насърчаването на мисленето, че това не са родилни белези, генетична обремененост или решение на Господа, а съзнателно и последователно изграждане на собствената „съдба“. И че човек може да влияе на събитията, може да се усъвършенства, да придобива умения, да променя взаимоотношенията.

Самотата винаги е резултат на функционирането на обществото. Самотният човек е продукт на социалната среда. Едно от доказателствата за това е нарастването или намаляването на количеството на самотните хора в различните етапи на общественото развитие, в зависимост от промените в социалната среда. Самотният човек е социализиран по такъв начин, че не може да общува пълноценно и не може да задоволява основните си потребности, бидейки самотен.

Като резултат на социализацията им самотните хора предприемат по-подходящи или по-неподходящи стъпки за решаване на проблемите си. Едни от тях съдействат за по-бързо и лесно преодоляване на проблема. Други всъщност подпомагат задълбочаването на проблема или създаването на други личностни проблеми – например алкохолизирането и наркотизирането.

„Със сигурност има много доказателства, че когато хората страдат от самота, те са по-склонни да мислят за това като за психично, личностно разстройство и да търсят помощ от специалисти по психично здраве, отколкото да оценяват сложния му произход в социалната и културна тъкан на обществата, в които те живеят (Andersson 1998; Franklin & Tranter 2008). Всъщност защо би трябвало да правят такава връзка, след като досега тя е убягвала на повечето социолози и социални теоретици?“²⁹⁵. Това е характерна особеност на мисленето на много хора. Ходят на психотерапевт, винят другите за проблемите си, а не анализират различните причини за самотата си, не подхождат социологически. Самотните хора често пъти не търсят причините в себе си /това е обичайно поведение на повечето хора по принцип/.

По-успешно се справят със самотата хора, които са по-рационално мислещи, с по-развито социологическо мислене /без да е необходимо да са социолози/. А това означава да могат да правят анализ на взаимодействието на различните фактори, които предопределят ситуацията им и тяхното лично положение.

По-склонни са към самоуправление в ситуация на усещане на самота хората, които по принцип не обичат самотата, които са в ситуационна, временна самота.

²⁹⁴ Пак там, стр. 214

²⁹⁵ Adrian, Franklin, A lonely society? Loneliness and liquid modernity in Australia.- Australian Journal of Social Issues, Vol. 47, No. 1, 2012, p. 12

Разведени и вдовци са по-склонни да търсят алтернативни варианти всравнение с несемейните. Защото самотата им е причинена повече от други обстоятелства, отколкото от желанието им да са сами. При тях може да се говори повече за временна самота. При доброволно несемейните хора е по-силен моментът на нежеланието да се обвързват. Така че и самоуправлението по посока на преодоляване на самотата при тях е по-трудно. За тях е по-характерна хроничната самота.

Самотните хора в по-голяма степен от несамотните вярват, че компетентността в социалните взаимоотношения не е толкова важна или че е непроменима, генетично заложена и т.н., че съдбата предопределя да са такива и това ги стимулира да не правят нужните усилия за промяна. Семейните хора са по-мотивирани за промяна, най-малкото защото се чувстват отговорни и за други хора.

Щом липсата на контакти води до самота, значи трябва да ги увеличим и задълбочим.

Както казах по-горе временната самота е по-краткотрайно усещане – продължава по-кратко и в повечето случаи е плод на външни фактори! Хроничната самота е постоянна, като интензивността ѝ се променя в зависимост от обстоятелствата. Тя обикновено се появява най-често вследствие на вътрешни фактори!”²⁹⁶. И затова преодоляването ѝ е по-трудно.

Първата крачка е признаването на проблема пред себе си и после пред другите. Не се ли направи тя, съветите са безполезни. Трябва да е налице желание за справяне с проблема, а това може да стане когато проблемът се осъзнае и признае.

Несемейните хора по-често от другите самотни хора не признават проблема си. Те по-често прибегват към рискови и незадоволителни начини за справяне със самотата. Прибегват до екскурзии, секс-туризъм, проституция, неналожителна емиграция и др. под. палиативи вместо да решават кардинално проблема си – най-вече чрез намиране на партньор и раждане на деца, чрез създаване на трайни общности от близки хора.

Другият тип самотни хора /разведени, вдовци/ са по-склонни да признават проблема си, да променят нещо в себе си, в навиците си, в обкръжението си за да избегнат нежеланата самота.

Самотният човек трябва да приеме факта, че се чувства самотен. Да анализира мислите и действията си във връзка с това усещане – какво и как го предизвиква и какъв ефект има върху него. За да се преодолее самотата, е необходимо да положи съзнателни усилия, трябва да признае пред себе си, че нещо трябва да се промени. Да разбере ефектите, които самотата оказва върху него, както във физически, така и в психически план.

Самотата, подобно на другите емоции, е състояние на ума.

Изследванията показват, че тревожността и депресията са свързани с тенденция да се фокусираме върху себе си и негативните емоции, които изпитваме, и да не се включваме в разговори и взаимодействия с околните – които всъщност са ключови за доброто ни психично състояние. От друга страна, когато се чувстваме спокойни и сме по-позитивно настроени, желанието за общуване и взаимодействия се увеличава.

И така, как можем да се освободим от негативните емоции, които ни карат да се фокусираме върху себе си и лошия начин, по който се чувстваме? Парадоксалният отговор може да бъде да обърнем внимание на човека, който вече не ни обръща внимание, на човека, който е спрял да се грижи за нас - нашата собствена същност.

„Можем да се чувстваме самотни, защото не се грижим за себе си - дали поради липса на време, енергия, интерес или просто защото не се смятаме за достатъчно

²⁹⁶ Милан Радованович, Потребността да общуваме, <https://betty.bg/samotata/>

важни. Опитайте да положите повече грижи за себе си. Ще видите как само няколко действия могат да ви накарат да се чувствате по-обичани и свързани. Самопомощта зависи от нуждите и личността ви. Тя е акт на любов към себе си, който ви кара да се чувствате добре физически и емоционално: вана, разходка, медитация, подреждане на дома, четене и т.н. Вие знаете по-добре от всеки друг какво ви е необходимо, за да се почувствате по-добре²⁹⁷.

Трябва да промените обичайния си начин на живот! Вместо да се усамотявате, както сте свикнали, пробвайте да общувате повече. Потърсете интересни за вас активности. „Запишете се в някой спортен клуб или планинско дружество, играйте шах, ходете на риболов, правете разходки с домашния любимец и се запознайте със собствениците на други домашни любимци.

Контактите с хора, които имат подобни на вашите интереси, ще ви даде възможност да упражнявате и усъвършенствате социалните си умения в приятна за вас компания, както и да превъзмогнете проблемите по-лесно²⁹⁸. „Помислете за започване обучение или дейности, които ви харесват – това ще бъде чудесна възможност за срещи с различни хора, създаване на нови приятелства и социални взаимодействия. Съсредоточете се върху развитието на качествени взаимоотношения с хора, които споделят вашите интереси, нагласи и ценности. Фокусирайте се върху позитивни мисли и нагласи във вашите социални отношения и винаги очаквайте най-доброто, защото честа грешка на самотните хора е страхът от отхвърляне, който им пречи да създадат пълноценни взаимоотношения²⁹⁹.

Всеки има нужда от своята собствена общност – за някои това са приятелите; за други е някаква духовна общност или семейството, което създават. Ако още не сте ги намерили, продължавайте да търсите, защото съществуват.

„Един от начините да преодолеете самотата е да се включите в някаква доброволческа дейност. Така ще се отърсите от проблемите си, ще се научите да се грижите и посвещавате на другите.

В някакъв момент може да осъзнаете, че всички хора, независимо дали принадлежат към вашето племе или споделят вашите възгледи, имат същата дълбока нужда от социална връзка и любов. Точно по тази причина един дълбок начин за увеличаване на социалната връзка с околните е чрез състрадание и алтруизъм.

Състраданието (когато е балансирано с грижа за себе си) е един от най-големите източници на щастие. То не само води до физическо и емоционално благополучие, но дори подобрява шансовете ни да живеем по-дълго и по-пълноценно. Изследванията на психолозите Ед Дийнър и Мартин Селигман предполагат, че алтруизмът води до по-добро психическо и физическо здраве и ускорява възстановяването от различни заболявания. Изводът на изследователите е, че подкрепата и помощта, която оказваме на други хора съдейства за намаляване на стресовата реакция в мозъка. Най-важното обаче е, че състраданието ни помага да се свържем с другите и да открием по-дълбочено чувство за смисъл и цел. Състраданието може да бъде противоотрова за самотата, но за да можем да го проявим към другите, първо трябва да се научим да го проявяваме към себе си³⁰⁰.

297

Чувствате се самотни? Тези идеи ще ви бъдат полезни

<https://www.obekti.bg/chovek/chuvstvate-se-samotni-tezi-idei-shche-vi-bdat-polezni>

²⁹⁸ Милан Радованович, Потребността да общувате, <https://betty.bg/samotata/>

299

Пак там

300

Пак там

Интересен пример за търсене на общност от близки хора за преодоляване на самотата са терористичните групи. В част от случаите в тях се включват хора, които по някакви причини не могат да си намерят друга позитивна общност, която да е легитимна и подкрепяща ги и с която да се идентифицират достатъчно силно. Включването им в тези групи не е толкова и само по идеологически причини, т.е. поради привързаност към каузата на групата, а и поради нуждата им да бъдат елемент от сплотена общност, нуждата им да не бъдат самотни и отхвърлени. Идентичността е съществена част от личността, която осигурява на индивида усещане за цялостност и пълноценност. Включването в такава терористична група е стъпка към формиране на идентичност, макар и негативна. След като позитивната идентичност е невъзможна, терористът предпочита да бъде „лоша“ личност, отколкото „никой“. Още повече, че в тези групи се постига висока степен на единомислие и единоействие, което създава висока степен на усещане за близост с членовете на групата.

„Свободното време служи като незаменим инструмент за формирането, поддържането и устойчивостта на социалните връзки и важен социален смазочен материал за производството на социален капитал (Glover, 2016)“³⁰¹.

След като не можеш да намериш сближаване чрез работата или семейството, времето за почивка ти дава възможности да го направиш чрез форми на прекарване на свободното време.

„Обикновено изследователите съобщават как свободното време събира хора, които споделят обща идентичност. Например спортът обединява младежта (Glover & Бейтс, 2006); социалните клубове създават стипендия, която осигурява достъп до социална подкрепа (Син, Yarnal, & Kerstetter, 2010); и непринудените събирания осигуряват емоционален изход за участниците да изразят чувствата си в подкрепяща среда (Broughton, Payne & Liechty, 2017). Във всеки случай свободното време позволява да се развият силни връзки. Свободното време насърчава материализирането на социалните връзки сред индивидите, които също се виждат като различни.

Обединяването на различни хора не е проста задача, защото повечето хора се отнасят най-добре с хора като себе си (McPherson, Smith-Lovin, & Cook, 2001) и понякога ще се сблъскат или се оттеглят, ако срещнат други, с които имат малко общо, ако не и нищо общо. Въпреки това, свободното време дава на своите участници разрешение да приемат момента, да споделят опита, и да се откажат от съществуващите социални структури. Съответно литературата разкрива свободното време като хвърляща мостове между непознати (Glover & Filep, 2015), хора с различни способности (Devine & Parr, 2008), расови и етнически групи (Shinew, Glover и Parry, 2004), между „другите“. Свободното време също свързва хората с други организации / услуги, които могат да им помогнат. Macnaughton (2014) описва как Виктория Дриймс, организира програма за „уличен футбол“ за маргинализирани хора, подпомогна участниците във връзките с други социални услуги и пътища за гражданско участие. Накратко, свободното време и неговото осигуряване позволяват на хората да създават отношения с други хора чрез институционализирани позиции“³⁰².

Свободното време може да бъде и с изолиращ ефект. Пак зависи от желанието на човека – дали иска да общува и използва възможностите на свободното време за сближаване, или не иска, или пък не може.

Някои хора предпочитат пасивни стратегии за справяне, които включват занимания за самотен отдих, като гледане на екрани, слушане на музика и прекарване

³⁰¹ Glover, Troy D., All the Lonely People: Social Isolation and the Promise and Pitfalls of Leisure, LEISURE SCIENCES, 2018, VOL. 40, NOS. 1–2, 25–35, <https://doi.org/10.1080/01490400.2017.1376017>

³⁰² Пак там, р. 28–29

на време на компютър или с мобилното устройство, което може допълнително да изолира хората, като ги предпазва от смислено ангажиране с други.

Справянето със социалната изолация стимулира развитието на професиите, свързани с отидна.

Най-добрият вариант е съчетаване на взаимодействия лице в лице с електронна кореспонденция, за да се даде възможност за „осигуряване на приятели“, за изграждането на успешни приятелства. „Тези констатации са подобни на схващането на Сасиорро и Patrick (2008), че социалните медии могат да се справят със самотата, като служат като „пътна станция“, използвана за улесняване на срещи лице в лице“³⁰³.

Един от начините за търсене на средна душа са „изкуствените“ начини за запознанства. Те могат да помогнат, както и да попречат на преодоляването на самотата.

Намаляват дейностите ни лице в лице поради промените в характера на нашия труд /електронната къщичка, особено сега по време на „пандемията“, работа с малко хора в сферата на услугите и т.н./, т.е. намаляват възможностите ни за естествено намиране на партньори – това води до увеличаване на потребността от изкуствени начини за намирането им. Те дават нови възможности, но ни изправят и пред много рискове. Така че самотният човек трябва да ги използва внимателно.

„Хората, търсещи връзка в онлайн пространството, разполагат с редица възможности – платформи като OKCupid, eHarmony, Tinder и много други. Въпреки че някои от техническите характеристики се различават, основният механизъм предполага потребителят да си създаде профил, в който да качи свои снимки и да изпраща съобщения до хората, които смята, че му допадат. Някои от сайтовете разчитат само на избор през профилните снимки, а други използват специални алгоритми, чрез които се опитват да избират подходящи партньори. Тези сайтове предоставят бърз и лесен достъп до многобройни потенциални партньори.

Подобно на Facebook, сайтът за запознанства Tinder и сродните мрежи позволяват на хората да се свързват, макар и понякога по инфантилен, повърхностен или преждевременно сексуализиран начин. Това е среда, в която потребителите се съревновават с конкуренти и изпробват своя потенциал за намиране на правилния партньор. По този начин мрежите за запознанства представляват виртуално разширение на обичайната среда за намиране на партньор.

Според психолога д-р Джесъми Хибърд взаимодействието в сайтовете за онлайн запознанства се случва в „социален вакуум“ при не толкова ясна рамка за удържане на поведението. Анонимността и липсата на социални знаци предоставят възможност за необичайно и измамно представяне. Според данни от изследване в Обединеното кралство, около 44% от потребителите признават, че са излъгали в профила си. Неискреността обаче спада с покачване на възрастта, т.е. като че ли по-възрастните хора са по-склонни да бъдат открити, вместо да създават идеализирана представа за себе си.

Онлайн сайтовете за запознанства също така крият риска от стимулиране на нагласа към другите потребители тип „пазаруване“. Многообразието от достъпни самотни хора може да залее потребителя с информация и прекалено много избори. Създава се чувството, че задоволяването на личните потребности може да бъде тотално и незабавно, за разлика от обичайната ситуация, в която една връзка най-често се развива постепенно и с натрупване на информация между двамата партньори, което им позволява да направят по-осъзнат избор.

³⁰³ Пак там, р. 31

Някои от сайтовете използват сложни алгоритми, които създават илюзията за „съдбовна предопределеност“ между двама души, въпреки че факторите дали една връзка би просъществувала са много повече от първоначалното привличане, например, и обхващат капацитета на партньорите да си оказват емоционална и социална подкрепа, способността им да съхранят връзката в периоди на стрес и т.н.

Ограничената представа, която бъдещите партньори имат един за друг, води до редица рискове. Сам Йегън, създадел на OKCupid и изпълнителен директор на Match.com, признава, че времетраенето на връзките, създадени посредством тези платформи, е по-кратко. Налага се потребителите, често ангажирани в множество паралелно развиващи се контакти (предоставящи „резервни варианти“), да се научат да преживяват по-лесно и бързо отхвърлянето.

Изследователи от Университета в Мичиган публикуват данни, според които връзките, започнали като онлайн запознанство, са 28% по-заstraшени от приключване през първата година в сравнение с двойки, които са се срещнали извън интернет. Нещо повече, двойките, които са се запознали онлайн, са в три пъти по-голям риск от развод в сравнение с „обичайните двойки“.

Любовта се създава и поддържа в процес от смислена комуникация, включително и чрез изграждане на балансирана представа за партньора. При онлайн запознанствата е значително по-трудно да се разграничат проекциите от реалността. Да бъдеш във връзка понякога е свързано със стрес, а стресът променя обичайните ни реакции. Това няма как да се проследи в условията на защитена онлайн комуникация. Не е учудващо тогава, че немалко от започналите като онлайн контакт връзки не издържат теста на реалността³⁰⁴.

„Според изследвания във Великобритания, ако през 50-те години на XX век 70% от двойките са се срещали на танци (Jack, 2016), то през 2040 г. се очаква 17% от двойките да се срещат онлайн“ (eHarmony, 2013).

Освен като нова технология със значителен потребителски потенциал, мобилните приложения за запознанства се възприемат и като нов културен феномен. Според американското издание *Vanity Fair* мобилните приложения за запознанства са причина за апокалипсис на романтичните връзки в САЩ и край на обвързването, за сметка на безкрайна поредица от необвързващи срещи за една вечер (Sales, 2015). *Forbes* съобщава за социална революция в Индия, задвижена от едно от водещите приложения – Тиндър (Groves, 2016), а в Китай се говори за сексуална революция, предизвикана от употребата на китайските еквиваленти за запознанства (Wang, 2015). *The Guardian* определя настоящето като „техносексуална“ епоха и също обявява края на романтичната любов (Chamorro-Premuzic, 2014).

С други думи, Тиндър се използва като сцена, която дава възможност за влизане в роля и разиграване на въображаеми идентичности, без да се търси преминаване от онлайн в офлайн пространството. В изследването си на онлайн любовните отношения от 90^{те} години Аарон Бен-Зеев (2005) обяснява очарованието на интернет пространството именно с възможността за изиграването на неограничен набор и вид роли.

Макар, че има хора, които определят употребата си като конкретно насочена към търсенето на партньор, като главна причина за употреба на Тиндър се определя не самотата, понятие използвано само от един респодент, а скуката, изтъкната като причина от всички. Това, от една страна, е свързано с факта, че мобилният телефон с различните си приложения отдавна е основният източник на развлечение в ежедневието

³⁰⁴ Славов, Светослав, Сайтовете за запознанства – реална или измамна възможност за връзка? <http://www.moeto-zdrave.life/saytove-za-zapoznanstva/>, Април 3, 2018

им. Използването на Тиндър само по себе си изглежда игрово безопасно, тъй като човек никога не разбира от колко потребители е отхвърлен, нито се налага да общува с някого, когото не е харесал. Като цяло респондентите подхождат към приложението по-скоро със скептицизъм и критичност, като причините за това са напълно разнопосочни. Например, за едни е твърде лесно да бъдат намерени (идентифицирани заради връзката с Фейсбук), за други е твърде трудно да намерят подходящ човек заради малкото представена информация в профилите на потребителите. Тези и подобни изказвания отразяват двойствеността на участието в мрежа – търсим, но не искаме да ни намира всеки; искаме да има много възможности за нас, но ние да сме единствените избрани от ответната страна.

Самият процес на използване на приложението се сравнява с „люпенето на семки“ и „цъкането“ на игра в телефона, в която се събират точки и се минават нива. За един предизвикателството е „превъртането“ на всички профили, за друг – намирането на най-странния човек. В момент на съвпадение самото приложение подканва потребителите да продължават да играят (*Keep Playing*) като разглеждат и оценяват профили. Липсата на очевидна логика на подреждане на профилите създава усещането, че следващият профил ще е още по-интересен. В принципите на геймифицирането, това се определя като нефиксирано поощряване (Deterding, 2012), тоест играчът не знае кога ще получи „награда“ и винаги е мотивиран да види следващата карта. Така самият процес на използване на технологията става обект на желание и носи едновременно удоволствие и желание за „още“³⁰⁵.

С други думи, оказва се, че тези средства за запознанства в една голяма част от случаите се ползват не за решаване на сериозния екзистенциален проблем със самотата, с намирането на истински партньор, а за забавление и игра в тон с потребителската психология на съвременния човек.

„Полето на онлайн запознанствата предоставя възможност да се документират промените в културните норми, съпътстващи технологично опосредстваното формиране на интимни или романтични отношения. С масовизирането на интернет, развитието на технологиите и мобилните устройства и постепенно намаляващата стигма, дълго тегнеща над тази практика (че привлича единствено отчаяните и самотните), наблюдаваме нейното динамично превръщане от маргинална в популярна.

В новата ситуация хората имат възможност да научават важни аспекти за другия в рамките на секунди. В този смисъл, процесите на себеидентификация и себепрезентация също се динамизират и преформатират – индивидът е изправен пред задачата да избере не просто себе си, а най-добрата версия на себе си, така че да се отличи, да стане атрактивен, разполагайки с минимален ресурс от инструменти (снимки, кратък текст, локация).

Може да се каже също, че онлайн приложения за запознанства от типа на Tinder дават на потребителите по-силен контрол над собствените им междуличностни отношения. Чрез тях се научаваме с лекота да блокираме всеки, който не ни е приятен, и да общуваме само с онези, които намираме за привлекателни и те ни отговарят със същото³⁰⁶.

„Новите приложения за запознанства предлагат бърз, дори светкавичен достъп до големи бази с потенциални партньори – свързваме се много по-бързо от преди и с по-голяма лекота допускаме непознати в живота си. Но също така се наблюдават нови феномени в общуването като, например, *ghosting* (от англ. *ghost* – дух) – новият начин

³⁰⁵ Болгурова, Росица, Мобилните приложения за запознанства: новият Купидон в телефона

<https://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy17/item/559-mobilnite-prilozheniya-za-zapoznanstva.html>

³⁰⁶ Александрова, Анелия, Медийният човек в търсене на любовта. Онлайн запознанства и изграждане на идентичност, *Сп. Медialog*, Брой: 4/2018, <https://www.medialog-bg.com/?p=1310>

да зарежеш някого с един клик. Сполучлив превод на български би бил глагола „духвам”, но едва ли е достатъчно „кул”, за да опише ситуацията на раздяла, възможна в ерата на Tinder, при която, ограничавайки достъпа на другия до социалното ти присъствие онлайн, той практически спира да съществува. Тоест, свързваме се по-бързо, но и се разделяме също толкова бързо, и то на нищожна емоционална цена³⁰⁷.

Това улесняване на блокирането, от своя страна, е фактор за намаляване на възможностите на индивида за реално, понякога трудно, общуване с хората. Намалява стимулите му да се старее да се усъвършенства в оптимизиране на отношенията и преодоляване на самотата. Това всъщност е форма не на разкриване на личността, което е необходимо за развиване на отношенията, а на прикриване.

Системите за запознанства могат да се анализират и от гледна точка на самоуправлението на самотата, и от гледна точка на управлението ѝ от страна на външни субекти. Те са израз на самоуправление, доколкото индивидът сам решава дали да използва тези системи, доколко и как да ги използва. Но, от друга страна, държавата, частни фирми и т.н. могат да предоставят или да не предоставят такава услуга, могат да ги стимулират или дестимулират. Т.е. става дума за управление на тези процеси, на желанието на хората да използват тези системи. Различни субекти могат да стимулират хората да ги ползват, да ги използват по по-малко рисков и по-успешен начин, а могат и да не го правят. И е важно кои са тези субекти, които предлагат услугата. Дали са загрижени повече за хората и преодоляване на тяхната самота или повече за печалбите си или за други блага.

Това се отнася като цяло за новите технологии. Хората могат да ги използват за да самоуправляват самотата си. В същото време тези технологии могат да се използват от различни видове субекти за да направляват самотата на хората. Да съдействат за нейното задълбочаване или минимизиране.

Новите технологии могат да подпомагат и да противодействат на отчуждението и самотата, но могат да съдействат и за задълбочаването ѝ.

Основна разлика между времето преди новите технологии и времето с новите технологии се състои в следното – преди тях човекът е бил принуден да общува пряко с реални хора, защото е нямал друга алтернатива. Сега вече има алтернатива и все по-често я използва. Когато има трудности в общуването с реалните хора все по-често допира до по-неангажиращо общуване чрез технологии, чрез посредник. Остава усещането, че общуваш, а не винаги има дълбочина на общуването. Ти всъщност си избягал от по-трудното общуване – лице в лице с хора, с които си дълбоко свързан.

Дали новите технологии ще съдействат или противодействат на отчуждението зависи до голяма степен от реалното отчуждение на хората в реалния живот, от причините за това отчуждение.

Чрез тях тези, които са вече отчуждени от реалния живот могат да се доотчуждават от него. Увеличаващите се проблеми във взаимоотношенията с реалните човешки общности, отчуждението на човека от тях често пъти го тласкат към новите технологии като заместител на реалното общуване, чрез което всъщност се задълбочава отчуждението. Общуване с много хора, но с голяма част от тях общуването е повърхностно, нетрайно, некачествено. Не е със същите качествени характеристики като общуването лице в лице. По-несигурно е, по-опасно е и най-вече – по-повърхностно и по-малко ангажиращо. Във фейсбук човек в много по-голяма степен може да не е себе си. Да показва само тази част от себе си, която иска. Обикновено хубавата.

Различните видове групи, които имат общи интереси и комуникират по социалните мрежи, могат да задълбочават отношенията си, да смаляват отчуждението.

Новите технологии могат да минимизират отчуждението. Например за някои хора с увреждания. Тези технологии помагат на хора с ограничени възможности да общуват, което иначе им е трудно или невъзможно. Могат да смаляват отчуждението от външния свят, предизвикано от техни болести. Но само, ако те имат разбирането и желанието да ги използват по правилния начин.

Тези, които не са отчуждени, обикновено използват технологиите за допълнително сближаване с хора, с които им е затруднено общуването. Част от хората влизат във Фейсбук за да контактуват с хора, с които по друг начин им е трудно да контактуват. Задоволяват потребността си да са информирани. Но не стават роби на мрежите. Предпочитат контактите с живи хора и не отделят прекалено много време за социалните мрежи. Защото имат по-важни неща за вършене, не са отчуждени от реалните хора, от външния свят.

Тези студенти, които са ученолюбиви, заинтригувани от учебния материал, са по-малко склонни да ползват джи-ес-еми по време на час. Тези, които са по-малко заинтересовани, повече мислят кой каква снимка е пуснал във фейсбука от плажа или от поредната екскурзия и нямат търпение да ги видят. Първите използват по-рационално техниката и мрежите, в името на самоусъвършенстването си, вторите са техни роби, убиват времето с тях.

Част от хората са самотни, нямат преки контакти с хора, не могат или не желаят да отдават времето си за други общувания в реалния свят и се задоволяват с общуване чрез мрежата. Използват мрежата за професионални и лични контакти. Например пенсионери с минимизирани контакти с хора в сравнение с предишния им живот. Майки и бащи, чиито деца и внуци са в чужбина. Несемейни хора, които се чудят какво да правят със свободното си време.

Роби на социалните мрежи стават хората без интереси, или с клюкарски наклонности, които нямат по-съдържателни занимания, имат излишно свободно време, което не могат да запълнят с по-сериозни занимания. „Информационното общество, използвайки технологическите иновации, дава на социалния субект възможности за самореализация, но при това и създава условия за нови форми на отчуждение, които детерминират проявлението на деструкцията”³⁰⁸.

Социалните мрежи помагат на солидарността и организираността на хората от дискриминирани социални групи, които чрез тях се информират, организират, поддържат своята идентичност. Които нямат обичайни средства за комуникация, чрез които да изразяват интересите си, недоволствата си. Чиито виждания медиите или критикуват, или прикриват. Например мюсюлмани в така наречените „християнски страни”. Чрез социалните мрежи и технологии те минимизират отчуждението си от останалия свят като се сплотяват в своя.

Чрез социалните мрежи успешно се развиват и сплотяват групи със забранени от закона и социалната практика настроения, виждания и действия. Например расисти, неонацисти и др. под.

Отчуждението между хората, липсата на обекти за самоидентификация, на приятелски групи и т.н. води до заробване от виртуалния свят. Хората, които има с какво друго да се идентифицират, имат интереси, приятели, семейства не стават роби на социалните мрежи. Те са отдушник на хора с проблеми. А проблемите се раждат

308 Исаченко, Н. Н., Отчуждение как социальный феномен современного общества.- Вестник

другаде – в социално-икономическата обстановка, в дейността на субектите на социализация. Не самите технологии, а други фактори формират националистически, ксенофобски, човекоомразни чувства у някои хора, а технологиите само им помагат по-лесно да бъдат разпространявани.

Същото е и с техниката. Роби на техниката стават хора, които така се възпитават, така живеят, че нямат нужда от човешки същества, а се задоволяват, запълват някакви липси чрез техниката.

Всъщност новите технологии могат многократно да съдействат за засилване на влиянието на масовата култура с нейни основни характеристики – насилие, цинизъм, неуважение към личността, страх от другите, акцент върху сексуалността и потребителството. Снимките, които младите хора пускат във Фейсбук /дори по-интелигентните/ са симптоматични. С акцент върху красотата /с очакване в коментарите да има ахкания и охкания – колко си красива или красив.../, върху сексапила /голи снимки от плажа, голи снимки от рождения ден с любимата/, върху удоволствията /екскурзии и купони/. Няма акцент върху това, което работят, което ги вълнува професионално, какви предизвикателства са преодолели и т.н., т.е. няма я по-важната част от живота.

Технологиите и техниката могат да бъдат могъщ фактор за увеличаване на отчуждението. Има автори, които се изкушават да ги винят за отчуждението, за деградацията в морала. Но всъщност те са само средство за проявление на отчуждението, вече породено под влияние на други много по-сериозни причини между хората. Предимно социалните отношения са тези, които са причина за заробването, а не самата техника и социалните мрежи. Отнасяйки вината към социалните мрежи и техниката ние я отдалечаваме от социалните взаимоотношения. Оневиняваме ги. Оневиняваме себе си, че вместо да се опитваме да усъвършенстваме общуването си с другите хора, ние залитаем по по-лесния начин да контактуваме със света. По-лесно е да критикуваш по фейсбука, отколкото лице в лице.

Ако няма желаещи да използват оръжия, учените няма да ги създават. Ако няма желаещи да заместват човешката работна ръка с роботи, няма да се създават или, дори да са създадени, няма да се използват. Ако няма самотни хора, които да използват услугите на роботи за общуване, религиозни, сексуални и други нужди, няма да има търсене на тези роботи, дори да са създадени.

Обикновено учените правят открития, които са свързани с нуждите на живота, натам насочват вниманието си. Спонсорират ги субекти, които имат някакъв интерес от съответните изследвания и резултати. Влизат в производство само открития, за които се смята, че ще има купувачи.

Социалните мрежи се развиват, защото има хора, които задоволяват някакви свои потребности с тях. В зависимост от потребностите има и различни начини на употреба на тези мрежи.

В крайна сметка големият въпрос е не е ли по-хуманно проблемите на тези хора да се решават дори чрез помощта на мрежите и техниката, щом няма хора, чрез които да се решат, щом обществото е допуснало те да не бъдат решавани чрез хора, вместо да останат нерешени. Не е ли по-добре на самотния японец да му помага робот, вместо никой. Антисциентизмът е и безсмислен доколкото развитието на техниката не може да се спре. Само донякъде може да се насочва, регулира чрез морални норми, чрез нормативна уредба, финансиране и други подобни мерки. Но никой не може да спре научно-техническото развитие, добрия или злия гений на човека.

Какво значи хуманизъм? Дали е решаване на проблемите на човека чрез обществото и хората, а не с техниката или е решаване на проблемите на човека с каквото може? След като не могат да му се решат проблемите по друг начин, защо да

не се решат чрез техниката например? Но е вярно, че във взаимоотношенията му с нея възникват нови въпроси и нови опасности, нужни са нови методи за предпазване и общуване с нея. Но решението не е в отричането на науката и техниката. Това решение е и невъзможно за реализиране. То би било като приет закон, на който не са обмислени ресурсите за реализиране в живота и той става неприложим.

Техниката и социалните мрежи и създават нуждите, но и ги задоволяват.

Новите технологии например улесняват дистанционното обучение. Но то води до отчуждение и самота. И за преподавателя, и за обучаващия се. То не е равно на другото обучение по интензивността и характера на общуването при обучението, по ефективността. Но в определени ситуации и степен може да има положителен ефект.

Проблемите с идентификацията с нормални реални общности е условие за възникване на интернет-зависимост, особено сред младите хора.

„Когато използват Интернет, младите хора създават виртуална реалност с определени свойства: автономност, интерактивност, която замества реалния живот. Феноменът пристрастяване към интернет се характеризира с наличие на положителни (самопознание, саморегулация, самоусъвършенстване, стабилизиране на психичното състояние, защита на „Аз“) и негативни ефекти (забавяне на умствената дейност, отрицателен защитен механизъм, неадекватно възприемане на себе си и реалността, намаляване на интелигентността и гъвкавостта на когнитивните процеси, поведение, зависимо от външния вид, деформация на личностната структура, появата на деструктивни форми на поведение), които засягат реалния живот на млад човек.

Видове интернет пристрастяване са: претоварване с информация, привличане към хазарт и борсова търговия; виртуални запознанства; пристрастяване към киберсекс; страст към компютърните игри (Мишина, 2017; Пахомова, 2014). Ключови характеристики на етапите на формиране на пристрастяването към интернет са проявата на синдром на променена реактивност, повишена толерантност, психическа зависимост, симптоми на отнемане, пълно физическо и психическо изтощение. Основните симптоми на пристрастяването към интернет са: всепоглъщане на човека от интернет, увеличаване на времето в интернет, синдром на отнемане при прекъсване на сесия, поява на проблеми в отношенията с другите, нарушения на съня (Pakhomova, 2014).

Наличието на определени житейски трудности води до нарушения в работата на механизма за идентификация, в резултат на което хората, склонни към компенсаторен тип поведение, могат да използват Интернет като начин за компенсиране на неизпълнена потребност, намалявайки проявата на субективното преживяване на самотата.

Първо, има значителна корелация с показателите за временна самота. Това означава, че пристрастените към интернет млади хора са по-склонни да изпитат състояние на самота. Второ, има значителна връзка с постоянната самота. Това означава, че чувството за хронична самота сред пристрастените към интернет юноши е по-високо, отколкото сред тези, които не страдат от тази зависимост. Трето, има значителна отрицателна корелация с мярката за емоционална самота. Това означава, че юношите, пристрастени към интернет, са по-малко склонни да изпитват нужда от емоционално топли контакти... Може би намаляването на емоционалното насищане на преживяването на самотата при зависими от интернет млади хора действа като защитен механизъм за преодоляване на това състояние, тъй като други начини да го преодолеят не са им достъпни. Четвърто, има значителна корелация с показателите за когнитивна

самота. Това означава, че пристрастените към интернет млади хора се оказват изолирани от другите, отколкото другите хора”³⁰⁹.

„Има много начини за намаляване на тежестта на самотата: ходене на училище или работа, търсене на нови дейности и много други. Най-удобният и предпочитан начин обаче в нашата епоха на развитие на компютърните технологии е намирането на нови приятели и общуването в социалните мрежи на Интернет. Според статистиката броят на потребителите им непрекъснато расте. Ежедневната аудитория на най-популярната социална мрежа в Русия, ВКонтакте, наброява 70 милиона души. Първоначално ресурсът се определя като социална мрежа от студенти и възпитаници на руски университети, по-късно той започва да се нарича „модерен, бърз и естетичен начин на комуникация в мрежата”. В момента има две противоположни перспективи за връзката между общуването в социалните мрежи и преживяването на самотата. Представителите на първата са на мнение, че интернет комуникацията само влошава чувството на самота, ограничавайки кръга на общуване на младите хора в реалния свят (Р. Краут, П. Пономарев, Н. В. Чудова, М. В. Реутски и др.). Според тях прекалено активни в използването на Интернет като цяло и на социалните мрежи в частност води до ограничаване на вътрешносемейните контакти и стесняване на социалните връзки, а самата комуникация в такъв формат трудно може да претендира за статут на пълна и ефективна комуникация. В същото време съвременната младеж, когато избира начин за прекарване на свободното си време, все повече поставя комуникацията в интернет на първо място, и второ – истински срещи с приятели и познати. Дългосрочната комуникация в социалните мрежи (често под измислено виртуално-метафорично име) не позволява да се представите в обществото. Млад човек, притежаващ уменията за създаване на нови контакти, може да ги прилага само в мрежа, което рязко понижава самочувствието му. Хора, които често са отворени и общителни (понякога прекалено) в социалните медии са затворени, изтеглени и не комуникативни в неvirtуалния живот.

Представители на различна гледна точка (М. Е. Сандомирски, Н. А. Цой, Е. Омелченко и други) разглеждат Интернет като инструмент за преодоляване на самотата. Комуникацията с връстници сред малолетните и непълнолетните е най-важна, но много причини могат да попречат на нейното изпълнение (недостатъчно развити комуникативни умения, личностни черти и др.). Ето защо те високо ценят възможността да преодолеят препятствията, които правят контакта лице в лице болезнен, чрез комуникацията, опосредствана от социалните медии. В тези случаи хората използват Интернет като алтернатива на реалната си среда.

От една страна, социалните мрежи помагат да се преодолее физическото разстояние, да се изтрият границите, да ви позволи да намерите събеседник по всяко време на деня и да компенсирате липсата на комуникация в реалния живот, като по този начин намалявате тежестта на преживяването на самотата. От друга страна обаче, прекалената страст към интернет и социалните мрежи с времето започва да замества реалната комуникация, което може да създаде проблеми при по-нататъшното социализиране на младите хора. В резултат на това възниква нов въпрос: виртуалната комуникация ли е резултат от преживяването на самота или е причината? Във връзка с гореизложеното е невъзможно да се разглежда комуникацията в социалните мрежи като само отрицателно или като напълно положително. Разбирането на проблема със

³⁰⁹ Мишина, М.М., С.И. Григорьева, А.В. Губанов, Интернет-зависимост и переживание одиночества современным молодым человеком, *International almanac*, VOL. 7, No 3, 2018: 504-514, стр. 507-510

самотата и намирането на начини за решаването му е възможно само с всички подходи, взети заедно”³¹⁰.

„Факт е, че човек не може да се отстрие от този свят; следователно трябва да се признаят промените в човешките мисловни процеси и преживявания, причинени от новите информационни технологии. Естествено, и училището трябва да е наясно с това. Новите технологии не могат да оформят личността, което е процес, който представлява основната роля на училището. Личността винаги се формира в междуличностни отношения. Цифровите медии също не могат да подхранват критичната мисъл и способността да се прави разлика между реалния и виртуалния свят. Те могат да допринесат още по-малко за емоционалното образование на младите хора: емоциите се формират в културната среда, като изкуството и литературата играят много важна роля. Що се отнася до областта на физическото и творческото развитие, цифровите медии отново нямат решаваща роля.

Изследванията в Съединените щати показват, че през последните години делът на семействата с достъп до мобилни телефони и таблети се е увеличил рязко - от малко над половината (52%) през 2011 г., през три четвърти (75%) през 2013 г., до почти цялото население на децата (98%) през 2017 г. През 2017 г. Статистическата служба на Република Словения също предлага подобни констатации: „Почти всички домакинства с деца са имали компютър (97%); половината от тях са имали таблетен компютър, а 98% от тях са имали достъп до Интернет. Статистическата служба на Република Словения също регистрира, че 97% от младите хора между 16 и 24 години редовно използват компютри, докато 98% от тях редовно използват Интернетът. Американското проучване очертава как използването на мобилни телефони и таблети сред деца до 8-годишна възраст се е увеличило: през 2011 г. 38% от децата са използвали мобилни устройства, след това през 2013 г. делът е нараснал до 72%, докато през 2017 г. 84% от децата под 8-годишна възраст са използвали мобилни устройства. Много други изследвания предлагат подобни резултати. През 2010 г. американско проучване вече заяви, че юношите средно използват модерни технологии за нуждите извън училище 8 часа на ден”³¹¹.

„За здравословното развитие на емоциите личният контакт с други хора е много важен. Изследванията показват, че увеличеното използване на електронни медии намалява развитието на съпричастност сред младите хора. Наблюдава се спад в чувството за съпричастност сред американските студенти от 1979 до 2009 г. Следователно е факт, че използването на цифрови технологии може да повлияе неблагоприятно на емоционалното развитие на децата, тъй като намалява времето за директен контакт с другите и способността да се справят с емоциите на друг човек. Съвременните цифрови медии по някакъв начин улесняват формирането и поддържането на взаимоотношения. Но ако това не води до реални взаимоотношения, те всъщност не помагат на човек да се развива, вместо това ни изтощават. В интернет връзките са по-малко рискови и по-малко болезнени и е по-лесно да се оттеглите. В реалния живот, от друга страна, развитието на истински междуличностни отношения изисква упорита и възискателна работа, което в крайна сметка прави индивида изцяло човек. В Интернет връзките могат да приключат с едно щракване.

³¹⁰ Токарева, М. Н., Теоретическите основи изучаване на проблема за самотата и ея връзка с обществото в социалните мрежи, Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. 2015. Вып. 11. С., 129-135, стр. 134

³¹¹ Globokar, Roman, Impact of digital media on emotional, social and moral development of children, *Nova prisutnost* 16 (2018) 3, 545-560, <https://doi.org/10.31192/np.16.3.8>
UDK/UDC: 316.774:004-053.5]:1737.064.2:159.954, p. 547

Цифровите медии деактивират предаването на мета-съобщения. По този начин те отиват една стъпка по-далеч от телефона, който все още ни позволява да чуваме цвета и динамиката на гласа. Социалните мрежи са създадени, за да могат хората да се свързват и да комуникират помежду си. Наблюденията и изследванията доказват, че въпреки всички връзки днешната младеж се чувства много самотна и често не вижда перспективи за бъдещето. Проучванията показват, че чувството за самота в обществото обикновено е по-голямо от преди 20 години и най-голямо сред младите хора между 18 и 35 години.

Разпространението на онлайн насилие сред деца на възраст между 8 и 12 години е свързано с тяхната самота в реалния живот. За съжаление е забележимо, че поради използването на мобилни телефони, непознати почти не установяват контакт помежду си, например в автобуса, на летището, също извън лекционните зали на факултетите или класните стаи в училищата. Всеки комуникира чрез мобилните си телефони, докато комуникацията между хората в непосредствена близост за съжаление изчезва. Въпреки това, това е прекият контакт лице в лице, който носи незаменимо значение за формирането на личността на индивида³¹².

През последните години често се говори за това, че хората никога не са били по-свързани, но същевременно никога не са били по-изолирани. Съвременните информационни технологии и апарати (смартфони, планшети, компютри) наистина създадоха една нова форма на общуване по интернет, но това доведе до отчуждаване в реалния живот. Разговорът лице в лице все по-често е заменен от прашането на кратки съобщения. Вместо директната комуникация избираме да стоим пред компютърния екран. Освен това, често чуваме от хората около нас, че се чувстват самотни и неудовлетворени³¹³.

Ако всичко това не помогне, е препоръчително да се потърси помощта на психотерапевт или съветник, който да даде насоки за по-успешно справяне с проблемите.

Друга форма на преодоляване на самотата, но с двойствен ефект, е работохолизмът. По-нагоре споменах, че работоспособните самотни хора са склонни да се превръщат в работохолици без мярка. Работохолизмът и печеленето на пари са форма на самоуправление на самотата, но в неправилна посока. Те всъщност отнемат от времето за търсене на близки хора – на интимен партньор, на общност, която те цени, не защото се разкъсваш от работа за нея, а заради самия теб.

Друга неправилна посока на самоуправление на самотата е алкохолизирането и наркотиизирането. Те обикновено задълбочават проблема, а не го решават.

Същият ефект се постига и при опит да се заменят социалните взаимоотношения с материални блага.

„Изграждането на връзка с материални притежания е един метод на адаптация, използван от индивидите за преодоляване на самотата (Ластовичка & Sirianni, 2011). Въз основа на теорията за привързаността, неуспешната междуличностна интимност мотивира хората да търсят материални притежания... (Mikulincer & Shaver, 2008). Следователно, самотни индивиди все повече изграждат връзки със своите материални притежания, за да отстранят недостатъци в междуличностните отношения (Baumeister & Leary, 1995). Многобройни предишни изследователи твърдят, че самотните хора са нетърпеливи да създават отношения, което поражда тенденция да се предпочитат повече, а не по-малко, антропоморфни продукти. Например Epley, Akalis, Waytz и Cacioppo (2008) откриха, че хората, които нямат социални връзки, изпитват нужда да

³¹² Пак там, р. 550-553

³¹³ Милан Радованович, Потребността да общуваме, <https://betty.bg/samotata/>

компенсират чрез създаване на усещане за човешка връзка с нечовешки агенти. Потребители, които използват материални притежания като заместители на междуличностните отношения съзнателно размиват граници на разграничението между човек и обект (Lastovicka & Sirianni, 2011).

Когато хората изпитват повтарящи се неуспехи при постигане на принадлежност, настъпва адаптивна промяна, която задейства дезактивирането на междуличностните взаимодействия (Shaver & Mikulincer, 2006). В резултат на това самотата поражда две противоречиви изисквания: търсене на близки отношения, но склонност към избягване на междуличностни взаимодействия (Turkle, 2011). И двете тези психологически характеристики влияят на самотните хора в отношението към антропоморфните продукти, при което антропоморфни продукти, надарени с човешки черти (напр. лице, име, глас или намерение) може да предизвикват подобно усещане за междуличностни взаимодействия (Fournier, 1998)³¹⁴.

„Твърди се, че един от ключовите фактори, които карат хората да приписват човекоподобни характеристики (т.е. антропоморфизират) на нечовешки обекти или технологии, е необходимостта да принадлежат (Epley, Waytz, & Cacioppo, 2007). По-конкретно, тенденцията към антропоморфизиране на обекти или изкуствени агенти се оказва по-силна за хората, които са били хронично самотни в сравнение с тези, които са били хронично свързани с други (напр. Epley, Akalis, Waytz, & Cacioppo, 2008; Waytz, Cacioppo, & Epley, 2010)³¹⁵.

2. Управление на самотата

Управлението на самотата се извършва от страна на несамотните хора, както и от държавни и недържавни субекти.

„Специфично за американската култура е, че този проблем се възприема по-скоро като личен въпрос, което води до доста по-ниска склонност на публичните институции да формулират и прилагат различни стратегии, политики и мерки. Високата здравна цена на самотата обаче сега активизира здравната индустрия и тя там се оказва основния източник на натиск за реакция³¹⁶.

В европейските страни управлението на самотата е по-застъпено, но не за всички категории хора.

Отношението на несамотните хора към самотните хора влияе на желанието на самотните хора да се справят със самотата си. Колкото по-неуважително, по-презрително, по-стигматизиращо и т.н. е отношението към самотните хора, толкова повече те са склонни да се затварят в себе си, да не признават проблема си и оттам да намалява възможността им да го решават. В отношението трябва да има разбиране, загриженост, опит да им се помогне реално, а не заклемяване, презрение и др. под. затормозяващи ги реакции.

Днес самотата повече тайно се стигматизира, вместо повече публично да се проблематизира. Особено за някои категории хора. Защото за нормално се смята общуването, наличието на близки хора, защото човекът е обществено същество и

³¹⁴ Feng, Wenting, When lonely people encounter anthropomorphic products, social behavior and personality, 2016, 44(10), 1649–1660, Scientific Journal Publishers Limited. <http://dx.doi.org/10.2224/sbp.2016.44.10.1649>

³¹⁵ Sandy, Hsin-yi, Tsai Ruth, Shillair and Shelia R. Cotten, Vicki Winstead, Elizabeth Yost Getting Grandma Online: Are Tablets the Answer for Increasing Digital Inclusion for Older Adults in the U.S.? Educational Gerontology, 41: 695–709, 2015, Copyright # Taylor & Francis Group, LLC
ISSN: 0360-1277 print / 1521-0472 online, DOI: 10.1080/03601277.2015.1048165

трябва да общува, да се възпроизвежда. Затова много хора не си я признават и е трудно да се идентифицират самотните хора. Затова е трудно и да им се помогне. Що се отнася до несемейните отношения е още по-сложно. От една страна, повечето хора не уважават този семеен статус. Отнасят се с прикрито или открито презрение и подигравка. От друга страна, някои несемейни жени смятат, че това е съвременен и безпроблемен статус, последица от еманципацията на жената. Дори се опитват да се гордеят с него /може би в повечето случаи в опит да прикрият неспособността си да го сменят със семеен/. От трета страна, някои семейни жени с не толкова успешен брак се радват на техния несемеен статус, завиждат им... Но при всички случаи малко се говори за проблемите на несемейните хора /и въже, и жени/.

Съвременните държави с развита социална политика имат доста развити политики спрямо някои видове самотни хора. В тези политики се включват и частни субекти, които се подчиняват на държавните изисквания. Но се оказва, че някои бързо разрастващи се прослойки от хора, които страдат от хронична самота не са обект на вниманието на въпросните държави. Те са оставени на самоуправлението си. В стратегията във Великобритания не си поставят за цел да работят с доброволно несемейните хора.

Не е изненада, че вече има правителства, които успяха да създадат стратегии за справяне с проблема. Великобритания е сред първите държави, където това се случи. Стартовата диагноза е стряскаща, почти една пета от британците заявяват, че се чувстват самотни през повечето или през цялото време. Около 200 000 възрастни британци не са имали разговор с роднина или приятел през последния месец. Три четвърти от общо-практикуващите лекари заявяват, че имат между един и пет пациенти на ден, които страдат от самота. По последни данни, почти 9 милиона британци могат да бъдат описани като жертви на хронична самота. Според едно изследване, самотата вдига с почти 50% вероятността от ранна смърт, това се равнява на 15 цигари на ден, твърдят учени. Нещо повече, застаряването на населението и ускорената автоматизация на работното място единствено ще влошават ситуацията оттук нататък³¹⁷.

Там за първи път има министерство, което се занимава със самотата. Министър-председателката на Великобритания Тереза Мей допълва към името на „Министерството на спорта и гражданското общество“ и самотата. Преди това се създава парламентарна комисия за борба със самотата.

Това министерство има приета стратегия за работа със самотните хора. В нея самотата по своите вредни въздействия се сравнява с пушенето. Целта е да се възстанови връзката на тези хора с общността. Целта е да се отвори обществена дискусия по въпроса и да се минимизира стигматизирането на самотните хора. Целта е да се информира за опасностите от самотата.

„Как изглежда на този етап реакцията на британското правителство? Чисто концептуално, тя стъпва върху две идеи. Първата е за укрепване на връзката с общо-практикуващите лекари, които ще имат ресурсите да насочват пациентите към различни специфични за тях дейности, например, различни видове курсове по интереси, местни клубове за най-различни неща, групи за изкуство, планински клубове и т.н. Дефинирана като заболяване, самотата ще може да бъде наблюдавана от лекарите, те ще бъдат и нещо като разпределители към различни дейности, които могат да омекотят усещането за изолация. Втората идея е за местна реинтеграция. На практика, хората ще бъдат включвани във всякакви местни дейности като дори местните компании ще търсят начини да използват техния опит. Това ще се случва чрез местните власти, но най-вече чрез неправителствени организации, които ще получават

³¹⁷ Пак там

специални средства за тези дейности. Отделно са заделени милиони за регенериране на местните публични пространства и създаване на нови, например, разширяване и облагородяване на паркове, квартални кафенета, арт пространства и други. В кампанията ще се включат и пощите като пощальоните ще имат за задача да поддържат връзка със самотните възрастни хора, да им помагат с информация, да ги насочват към различни възможности за общуване и други. Бизнесът пък поема ангажимент да помага на хората в компаниите, които имат такива проблеми. В началните и средни училища ще има специални часове и курсове с фокус върху ценността на общуването и социалните връзки. Списъкът може да бъде продължен”³¹⁸.

В стратегията за самотни на английското министерство се обявяват за такива следните категории хора: хората между 16 и 24 г., вдовците, хората с увреждания, болните, безработните, гледащите други хора. Еманципираните несемейни жени и несемейните мъже не са включени. Положението им не се проблематизира по никакъв начин. Дори се казва, че изброените в стратегията категории хора се смятат за самотни навсякъде, което потвърждава извода ми, че проблемът за самотните несемейни хора не се проблематизира сериозно никъде. И е страшно, че смятат за самотни около 9 % от населението си и то без да смятат за самотни несемейните хора.

Социалната политика на европейските страни обикновено включва обгрижване на една част от самотните хора. Развити са повече или по-малко политики спрямо възрастни, болни и други подобни видове хора, чието състояние води до самота.

Пример за такава политика е системата на социалното подпомагане. Чрез нея се обгрижват самотни и болни възрастни хора, по-млади хора с увреждания, изоставени деца, бедни хора, хора, пострадали от насилие и др. под.

Например чрез услугата „социален асистент” се обгрижват възрастни самотни хора. Социалният асистент обгрижва двама-трима души и акцентът е не върху подпомагането му за ежедневни комунално-битови дейности, а върху общуването между асистента и клиента на услугата, което задоволява потребността от общуване и намалява самотата. Личният асистент и домашният помощник играят подобна роля. Донякъде запълват нуждата от общуване с други хора, но акцентът не е върху общуването.

Друг пример е съвременната услуга, която бързо се масовизира, така наречените дневни центрове – за възрастни хора, за деца с увреждания, т.е. за хора, които имат проблеми с общуването и със самотата. В тези дневни центрове те общуват със себеподобни хора, с идентични социални проблеми, защото нямат в къщи хора, с които да общуват през деня. Нещо подобно са центровете за социална рехабилитация и интеграция.

По-стара, но продължаваща да бъде актуална и развиваща се форма на обгрижване на възрастни и болни хора са домовете за стари хора, които са различни видове. Разрастването на тази услуга също говори за увеличаването на количеството на самотните стари хора, за които няма кой да се грижи в къщи. И те разчитат на помощ от страна на държавата, общините или частни субекти.

Важна посока за подпомагане на самотните възрастни хора е повишаването на информираността им, на техническите им способности за ползване на новите технологии, на социалните мрежи.

Перспективна насока за работа с възрастните самотни хора е насочването им към правилно използване на новите технологии с цел минимизиране на самотата им. „Основен фактор, който влияе върху качеството на живот на по-възрастните, е повишената изолация, която идва от намаляване на мобилността, както и от възможни

³¹⁸ Пак там

когнитивни, зрителни или слухови увреждания (Bradley & Poppen, 2003; Schulz, Beach, Tabolt-Matthews, Courtney и De Vito Dabbs, 2012; Metz, 2000). Все по-голям брой изследователи и доставчици на здравни услуги виждат потенциал в ползите за по-възрастните от достъпа до мрежи за подкрепа чрез Интернет (Baker, 2013; Winstead et al., 2013). Това може да им осигури разнообразие на ресурси от форуми, които предоставят здравна информация на мрежи от приятели до мрежи за споделяне на любими шеги, снимки и хумористични истории. Независимо от това, въпреки потенциалните ползи за по-възрастните чрез влизането в интернет, те остават част от населението, която е най-малко вероятно да има достъп до Интернет и да го използва (Baker, 2013). Ако цифровата отделеност на възрастните хора някога се превърне в цифрово включване, уникалните нужди и ограничения при възприемането на технологията от тази популация трябва да се разбере по-добре³¹⁹.

Така че подпомагането им в това отношение би било важно за намаляването на самотата им.

„Използването на ИКТ е свързано с намалено чувство на депресия (Cotten, Ford, Ford и Hale, 2012, 2014); самота (Cotten, Anderson, & McCullough, 2013; Sum, Mathews, Hughes, & Campbell, 2008); и стрес (Райт, 2000); заедно с повишено чувство за независимост и личностно израстване (Czaja et al., 2006). Дори за възрастни хора в по-високите възрастови групи, като тези над 80 години, използването на ИКТ може да им помогне със социална стимулация и да се чувстват свързани с други (Chaumon et al., 2013; Gatto & Tak, 2008).

Въпреки тези потенциални възможности, възрастните хора имат най-ниска собственост на компютър и използване на Интернет за всяка възрастова група (Carpenter & Buday, 2007; File, 2013; ILSTV, 2014; Телецентър Европа, 2011). Разглеждайки разпределението на интернет потребителите по света, там са били по-малко от по-възрастните (на 55 и повече години) потребители на интернет от която и да е друга възрастова група (Statistica, 2014). Високите финансови разходи, както и ниската технологична самоефективност са ключови причини, поради които някои групи, особено възрастните хора, са били изключени от цифровия свят (Barnard, Bradley, Hodgson, & Lloyd, 2013; Carpenter & Buday, 2007; Lam & Lee, 2006; 696 Morris, Goodman, & Brading, 2007).

Тъй като много възрастни хора не са използвали компютър на работното им място преди да се пенсионират, техническите им умения често са ограничени (Barnard et al., 2013). От друга страна, по-младите пенсионери може да са използвали повече компютри широко в работата си те може да не видят потенциала за използване на ИКТ за удоволствие. Тъй като технологията често се възприема като толкова трудна за овладяване, а възрастните хора имат малък шанс да интегрират ИКТ в живота си, вярата им в способността им да се научат как да интегрират ИКТ по-късно в живота си или в тяхната самоефективност на ИКТ употребата би била ниска. Нарастващата популярност на сравнително ново устройство, таблетният компютър (Smith, 2014), обаче може да промени значително възприятията за полезността на ИКТ и лекотата на използване³²⁰.

Във връзка с тези разсъждения предлагам една хипотеза, която за момента не мога да докажа. В по-бедните страни, които изнасят хора за по-постоянно към по-богатите, стимулът сред възрастните да използват новите технологии е по-голям,

³¹⁹ Sandy, Hsin-yi, Tsai Ruth, Shillair and Shelia R. Cotten, Vicki Winstead, Elizabeth Yost Getting Grandma Online: Are Tablets the Answer for Increasing Digital Inclusion for Older Adults in the U.S.? *Educational Gerontology*, 41: 695–709, 2015, Copyright # Taylor & Francis Group, LLC
ISSN: 0360-1277 print / 1521-0472 online, DOI: 10.1080/03601277.2015.1048165

³²⁰ Пак там

защото това е една от малкото връзки с децата им. В по-богатите страни възрастните изнасят по-малко деца и интересът им по тази линия е по-малък за използването им.

Развива се и роботизацията в социалната политика. Вече работи ще помагат на възрастни самотни хора – да ги подсещат за пиене на лекарства, да звънят на роднините при проблем, да ги хранят.

В същото време „християнската“ цивилизация преживява един уникален момент от своето развитие. Едва ли е имало досега ситуация, в която такъв огромен процент от възрастни хора да нямат внуци и правнуци. Причините са многобройни. Част от тях касаят техни грешки във възпитанието на собствените им деца. Друга част касаят обществени причини - потребителска психология, проблеми със социално-икономически статус, амбиции за правене на кариера за сметка на раждане на деца у жените, намаляваща мъжественост у мъжете и т.н., и т.н.

Но резултатът е потресаващ и води до масовизиране и задълбочаване на самотността сред тези възрастни хора.

По линия на системата за социално подпомагане може да се споменат различни механизми за обгрижване и на други видове хора:

Обгрижват се бездомни хора, които донякъде действат и против самотата им – приюти, трапезарии, които им предоставят условия за общуване.

Обгрижват се бивши затворници. При излизането си от затвора те обикновено са позагубили социалните си връзки с предишните си общности. Затова могат да бъдат подпомогнати от консултативни центрове. В тях им се предоставят знания, припомнят умения и т.н. за по-бързо адаптиране към новата среда. Срещат се със загрижени за тях хора.

През последните десетилетия нараства количеството на престъпността. Затворниците стават повече. Нараства количеството на бежанците, на бездомниците. И проблемите с тяхната самота нарастват.

Берзин коментира ситуацията в Русия. „Един от водещите експерти в областта на наказателната психология, В. Ф. Пирожков, смята, че изолацията води до ограничаване на правата на индивида, формира нови норми и ценности на поведение, налага стигматизиращ отпечатък върху поведението на индивида, и предизвиква чувство за социална малоценност. Освен това възникват нови интереси, социални нагласи, формират се традиции, ценности и норми на поведение [15, с. 361-362]. Всичко това след това изисква разрушаване, а след това и формиране на нова система от норми и ценности. Ресоциализацията е необходима не само за бившите осъдени, но също и на бездомници, на хора, които са загубили близки и роднини, на самотни майки (бащи, отглеждащи деца) и др. Особено значение придобива работата с различни категории мигранти”³²¹. Това изисква реформиране на същността на системата за социална работа в Русия.

Обгрижват се хора, пострадали от насалие. Кризисните центрове например се грижат за хора, страдащи от насилие от страна на своите близки. Това насилие е признак за наличие на по-голямо от допустимото отчуждение между тях и високо ниво на самота. За съжаление в съвременния свят тенденцията е към увеличаване на този вид насилие. Интересен е въпросът и с насилието върху мъжете – то е по-често психологическо, не физическо, но не бива да се пренебрегва. Един от проблемите на много мъже е това, че не си признават когато имат такъв проблем. Смятат го за под тяхното мъжко достойнство.

В тази връзка е актуален въпросът за насилието в социалните мрежи.

³²¹ Берзин, Б. Ю., А. И. Кузьмин, О. А. Пышминцева, Траектории воспроизводства институтов социальной изоляции отдельных групп населения регионах России, Экономика региона, 2015, № 3, с.123-133,doi 10.17059/2015-3-11,УДК 316.6:314.642, р. 130

„Има нарастване на кибертормоза сред децата и юношите във всички развити страни, Това е показател за отчуждението. но малко са произведенията, които са анализирали съвместно връзките между кибертормоза и променливите на психологическата настройка (Buelga, Musitu и Murguì, 2010). Освен това повечето изследвания се фокусират върху кибервиктимите. По този начин, например, в някои проучвания е наблюдавано, че кибер-жертвите имат по-негативен резултат като цяло за самоконцепцията, отколкото юноши, които не страдат от кибертормоз (Valdes, Alcantar, Reyes, Torres, & Unas, 2014). Кибертормозът корелира положително с възприемания стрес, депресия и с всички измерения на променливата социална тревожност ($p < .01$) и с променливата самота ($p < .05$). Кибертормозът корелира отрицателно с измеренията на академичната и семейна концепция за себе си, както и с удовлетвореността от живота ($p < .01$), и с измеренията на Ел на емоционално разбиране и емоционална регулация ($p < .05$).⁴³⁷ Всъщност, cybervictims от това проучване представят по-влошена семейна, физическа и социална концепция за себе си, отколкото тези, които не са cybervictims. Тези резултати, свързани със самоконцепцията на семейството, са подобни на тези, открити в предишни изследвания, които потвърждават значението на качеството на семейния климат като защитен фактор срещу насилственото поведение в училище (Хименес, Estevez, & Murguì, 2014) и кибернетичния контекст (Ortega-Baron et al., 2016), тъй като насърчава по-голямото чувство за сигурност и емоционална връзка в семействата с юноши.

Жертвите на кибертормоз... показват значително по-ниско ниво на физическо себепонятие от учениците, които не са участвали в ситуации на кибертормоз, което показва, че кибертормозът е мощен фактор, който намалява самооценката и общото самочувствие (Delgado, Gonzalez, Vicent , Gomis-Selva, & Ingles, 2015). От друга страна, ниската социална концепция на кибер-жертвите може да бъде оправдана от отхвърлянето, което те възприемат от своите връстници, което засилва чувството за некомпетентност в техните социални отношения (Alvarez, 2014)³²².

Има форми на обгрижване на деца без необходимата родителска грижа – домове за деца, лишени от родителска грижа, център за работа с деца на улицата. Те осъществяват превенция на попадането на децата на улицата и отпадане от училище, работа с попадналите на улицата и с родителите им, ако имат такива. Една от задачите на тези институции е облекчаване на психологическото състояние на децата.

Обгрижват се деца, излезли от домове за деца. Например така наречените защитени, наблюдавани и преходни жилища, които помагат на тези деца да си намерят нови общности, да се адаптират към околната среда, да не изпадат в самота.

Налице са развиващи се мерки за достъпност на хора с увреждания. Физическата достъпност е условие за социални контакти и минимизиране на самотата. В тази посока, разбира се, има какво още много да се търси и постига. Но открояването на проблема, критичността спрямо органите, които са оторизирани да решават проблема, известни усилия от страна на тези органи за решаване на проблема са налице.

Има механизми за обгрижване на различни видове семейства – с хора с увреждания, многодетни семейства и т.н. В учебниците по социална политика има обикновено отделни раздели за семейна социална политика, които анализират обгрижването на вече създадените семейства.

³²² Canas, Elizabeth, Estefanfa Estevez*, Juan C. Marzo, and Jose A. Piqueras, Psychological adjustment in cybervictims and cyberbullies in secondary education, *Anales de psicología / annals of psychology* © Copyright 2019: Lditum. Servicio de Publicaciones de la Universidad de Murcia. Murcia (Spain), p. 441 2019, vol. 35, n 3 (October), 434 443 ISSN print edition: 0212-9728. ISSN on line edition 0>tp://rcvistas.urn.cs/anale?:p.s): 1695-2294.
<http://dx.doi.org/10.6018/anaiesps.35.3.323151> On line edition License Creative Commons 4.0: BY NC-ND

Обгрижват се забременели и отритнати от близките си жени, както и на родили такива, готови да изоставят децата си. А тяхното количество расте в резултат на нарастващо отчуждение в рамките на семейството, на безразборен секс, на голяма безотговорност от страна на много мъже в такава ситуация и т.н. В „Звено „Майка и бебе“, както и в центровете за обществена подкрепа /превенция на изоставяне, от насилие/, те могат да намерят съпричастни на положението им хора, намаляващи усещането им за самота в сложна за всяка жена ситуация. Които им показват, че детето може да е и спасение от самотата. В България нараства броят на непълнолетните момичета, които забременяват – и то не само в ромския етнос, но и сред етническите българки.

„Специфична характеристика на медицинските, социалните и психологическите проблеми в съвременното акушерство е ясната тенденция към увеличаване на броя на бременностите и ражданията сред неомъжените и самотните жени. В Украйна през последното десетилетие броят на ражданията на неомъжени и самотни жени се е удвоил, всяко четвърто дете се ражда извън брака (23%). Тези промени в структурата на плодовитостта са характерни за всички високо развити страни. Увеличението на броя на ражданията на фона на намаляване на раждаемостта показва значителни промени в принципите на формиране на семейството в съвременното общество. Емоционалният стрес при жени, свързани с бременност в нерегистриран брак, оказва значително влияние върху честотата и тежестта на гестозата. Липсата на подкрепа от партньора по време на бременност води до по-висок процент на усложнения като преждевременно отлепване на плацентата, заплахата от аборт и преждевременно раждане, ранна и късна гестоза и дисфункция на плацентата.

Към днешна дата въпросът за намаляването на честотата на усложненията и подобряването на психоемоционалното състояние при самотните жени по време на бременност и раждане остава нерешен и спорен”³²³.

Медиите в известна степен открояват проблемите на част от самотните хора – тези с увреждания и някои други. Националните медии – БНТ и БНР, както и БТА имат записани в нормативната уредба ангажименти. Нараства броят на специалните предавания, както и на информацията, касаеща тези хора, страдащи в по-голяма или по-малка степен от сериозни проблеми, в това число и от самота.

Недостатъчно е развита социалната политика спрямо разведени хора. А легитимирането и улесняването на разводите е свързано с тяхното масовизиране. Все по-голям процент от населението се състои от разведени хора. В това отношение ситуацията е уникална за историята на човечеството. А разводът е сериозно условие за отиване към състояние на хронична самота. Не малка част от разведените хора са толкова разочаровани от своя/та/ партньор/ка/, че са склонни да направят грешката да екстраполират „недостатъците” му/й върху всички представители на този пол. И не смеят да мислят за нова проба.

В киното се увеличава броят на филмите, които разработват този сюжет – на разочаровани разведени хора, които не смеят да повторят опита си да живеят семейно. Слава богу в голяма част от тези филми крайният резултат е намирането на нов партньор. Това може да служи като стимул на подобни хора да търсят отново и отново.

Но не се забелязват особени форми на грижа към този тип хора. Медиите не се занимават с този проблем. Не са разпространени терапевтични групи за общуване между такива хора.

³²³ Koroluk N., Pregnancy and Childbirth in Single Women, "Reproductive health, Eastern Europe", 2019, volume 9, № 4, p. 469

Всъщност всички тези форми на обгрижване – чрез системата за социално подпомагане, както и чрез системата на социалното осигуряване – от една страна, могат да помагат на самотните хора да минимизират самотата си. Но, от друга страна, тези форми могат да пречат на индивида да вземе сам в ръцете си нещата, да се мобилизира, за да решава проблемите си. Явяват се заместител на истински взаимоотношения, на истинска близост... Според Ерик Клайнберг икономическият ръст и развитието на системата на социалното застраховане водят до това, че човек днес може самостоятелно да обезпечава своето съществуване и да не се опира на материалната поддръжка на своята първична социална група (семейството, преди всичко)³²⁴.

Елитите в различните страни се колебаят в политиките си. От една страна, в развитите страни по време на „социалната държава“ има изградени механизми за обгрижване на различни категории хора, в това число на самотните хора. И е много трудно приемливо от населението им да приеме деградация в това отношение. Така че тази обгрижваща дейност ще продължава. От друга страна, поради тенденциите в развитието на капиталистическата икономика нараства проблемът с увеличаването на „излишното население“. Така че същите тези елити са заинтересовани от минимизирането на това население. Намалването му чрез водене на войни в съвременния атомен век не винаги е възможно. Освен това съвременните войни не биха помогнали на елитите в развитите страни в това отношение, защото те имат оръжия, с които могат да поразяват чужди страни и народи и да запазват собствените си народи. Явно ще се търсят нови методи за отървяване от излишното население. Например с обичайния ги коронавирус. Без да съм прекалена симпатизантка на теориите за конспирациите, не изключвам възможността този вирус да е пуснат съзнателно от някого. Но независимо от причината за разпространението му, резултатът може би може да се прецени като „положителен“ от гледна точка на нуждата от минимизиране на излишното население – възрастни и по-болни хора. Така се минимизира проблемът с прекалено многото самотни и „ненужни“ възрастни хора.

Политиката за стимулиране на семейството и раждаемостта е показателна за това колебание на елита. Има много икономически, финансови, социално-битови, административни, психологически механизми за обгрижване на различните видове семейства. Но не се стимулира достатъчно брачното съжителство, което предоставя най-голямо чувство за сигурност на личността в сравнение с другите форми на семеен живот и осигурява най-голяма степен на раждаемост. А се стимулира съжителството без брак, самотното родителство, хомосексуалното съжителство, които са семейни форми, осигуряващи по-малка степен на раждаемост, на социална сигурност на личността, а на съответните хора и на обществото като цяло създават проблеми.

Не са развити социални политики спрямо доброволно несемейните хора.

Безгрижието относно семейния статус на несемейните и нераждащите хора е свързано вероятно с незаинтересоваността на управляващите елити от развитите страни да расте населението. Но по този начин те negliжират и щастието на тези хора, оставят ги да правят своите грешки и да живеят в самота.

Има политики за семейните хора, но не и за несемейните. Тяхното поведение не се третира като акт на безотговорност към тях самите и към обществото като цяло. Няма критичност към семейния им статус. Той се възприема като израз на право да изберат семейното си положение, но не и като неизпълнение на ангажимента да се възпроизвежда обществения организъм.

Това е характерна особеност на така наречената „западна цивилизация“ с демократичен политически режим, в която се акцентира на правата, а не на

³²⁴ Чолак А. П., И. А. Гареева, Феномен одиночества: специфика определения и особености проявления, вестник тогу, 2017, № 2 (45), с. 231, УДК 316.472.3

задълженията. Особено в страни като България, в които все още мнозинството от населението идеализира демократичния политически режим и си затваря очите за неговите недостатъци.

Няма сериозна политика за насърчаване на несемейните хора да правят семейство. Напротив следва се интереса на работодателите, които сериозно ги експлоатират. Вместо фондът работно време да се разпределя между повече хора, работохолизмът се насърчава и расте неспазването на ограниченията на работното време. Поставя се като условие за кариерно развитие и се представя като условие за лично щастие. А прекаленото работно време и заангажираност на мисълта с проблемите в работата пречат на решаването на личните проблеми на работохолиците.

Както казах по-горе самотните несемейни хора позволяват да бъдат експлоатирани много повече от работодателите си. Те подхранват техния егоизъм и нехуманност със своята готовност да работят безкрайно и с прекалената си амбиция да правят кариера. Тези хора, за които единственият смисъл на живота е работата, пречат работодателите да бъдат принудени да разпределят по-хуманно фонда работно време поради нарастващото число безработни хора. Те го позволяват, защото се нуждаят от това, за да се чувстват полезни, едва ли не незаменими, защото нямат близки, спрямо които да се чувстват незаменими, полезни и отговорни и с които да споделят времето си.

Няма санкциониращи механизми – например по-високи данъци или нещо подобно.

Ако политическият елит иска да помага на този тип несемейни хора да минимизират самотата си поради осъзнаването на вредните въздействия на тяхната самота върху много страни от обществения живот, както и върху тяхното лично щастие, той трябва да влезе в конфликт с тези, на които е самата държава – представителите на капиталистическата класа /част от която е самият той/. Т.е. вредните влияния от самотата на тези хора трябва да стане вредна за капиталистическата класа, така че тя самата да сметне за необходимо да се самоограничи в алчността си да експлоатира прекомерно тези хора и да се погрижи за тяхното семейно и лично щастие.

Несемейният статус не се проблематизира публично. Има известно стигматизиране без откровена дискусия по въпроса. Има прикриване на проблемите. Така се избягва анализа без стигматизиране и се възпрепятства превенцията, отдалечаването на възможни бъдещи несемейни мъже и жени от този статус.

В България не се проблематизира достатъчно самотата по принцип както в Англия, още повече тази на несемейните хора. Обикновено живеенето сам се смята за предпоставка за самота, когато е съчетано с болести, по-висока възраст, безработица, малцинствен статус и др. под. Рядко се свързва със самотата когато става дума за здрави, сравнително млади хора, с добри доходи, от мнозинството. Акцентира се повече на самотата на възрастните и болните хора, но не и на самотата на хората от другите възрастови групи³²⁵.

Поради нарастващите потребности на тези хора има последващи дейности от страна на държавата, социални процеси и явления, чрез които да им се задоволяват временно и повърхностно определени потребности, но чрез които се създават проблеми и на тях, и на други хора. Но все пак тези хора трябва да се държат в поносимо психическо и физическо състояние, за да не станат опасни. Затова се развива туризмът във всичките му видове /в това число секс-туризмът/, проституцията и другите начини

³²⁵ Lasgaard, Mathias, Karina Friis, Mark Shevlin, “Where are all the lonely people?” A population-based study of high-risk groups across the life span, *Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol* (2016) 51:1373–1384 DOI 10.1007/s00127-016-1279-3, Published online: 29 August 2016, Springer-Verlag Berlin Heidelberg 2016

за известно задоволяване на техните потребности, за временно осигуряване на приятни емоции, за възможност да изхарчат парите си. Защото добре платеният самотен човек има проблем и с това – да реши къде да харчи парите си. За разлика от повечето семейни хора, с деца и внуци, които по-трудно могат да се сдобият с този проблем. Все някой от хората около тях има имен ден, рожден ден, сватба, питка и т.н. И парите летят... Трудно остават за секс-туризъм.

Държавата насърчава развитие на порноиндустрията във всичките ѝ форми, защитавайки интереса на печелещите от тази индустрия субекти. Но тази индустрия е не особено сполучлив опит да бъде заместен реалния и обичан сексуален партньор. И създава проблеми и на двете страни във взаимоотношенията.

Съдейства се на производството на порноигралки, секстуризм, мъжка проституция, порнофилми и др. под. Средства за задоволяване на сексуалните им потребности.

Като че ли има тенденция към още по-сериозно легитимиране на проституцията. В Холандия проституцията ще се развива, но в големи сгради, а не в къщичките с червените фенери. Както в Кьолн, където вече е пригодена голяма многоетажна сграда за тази дейност. Уж с аргумента контролът да бъде по-ефективен. Всъщност тези големи сгради символично казват – няма да крием тази дейност, ще я правим все по-откровена и легитимна. Ще бъде представяна като най-нормалното нещо на света. С небостъргачи. В Германия, Нидерландия, Австрия, Швейцария и Гърция проституцията е разрешена. В Испания не е изрично легитимирана, но косвено е – проститутките имат право на осигуровки и пенсии, плащат данъци. Развитието на проституцията чрез интернет е свързано с увеличаване на ползването на техните услуги.

В България няма законово основание да се преследват проститутките и проститутите. А само сводниците и предлагащите терен³²⁶. Но дори и това се прави инцидентно и неефективно.

Вероятно следващата стъпка ще е развитие на лесбийската проституция. Гей-проституцията вече си е развита.

Интересен е случаят с Китай и неговата последователна и ефективна демографска политика от няколко десетилетия за намаляване на раждаемостта чрез стимулиране на едnodетен модел на семейство в града и двудетен в селата. Тази политика постига своята основна цел – намалява се темпът на увеличаване на раждаемостта. Но междувреме се реализират и редица негативни ефекти – например нарушаване на природно предо-пределеното съотношение между мъже и жени – над 50% жени, под 50% мъже. Стига се до наличие на десетки милиони млади китайци, които не могат да си намерят партньорка, за да задоволяват пълноценно своите сексуални, психологически и други нужди. Нарастват изнасилванията, краденето на момичета, внасянето на жени от съседни страни, понякога насилва, засилен трафик на жени, убиването на женски ембриони и току-що родени момиченца, ползването на услугите на порноиндустрията, спинът и т.н. На акушерките се плаща по-малко, ако изродят момиче. Все явления, свързани с увеличената степен на отчуждение, с невъзможността да се задоволяват основни човешки потребности – от секс, от обич, от възможности за възпроизводство поради липса на постоянен и верен партньор. Поради възникналите нежелани последици от налагането на този модел преди няколко години политиката отново се промени – допуска се двудетен модел и в града, и в селото.

В разрез със социалната справедливост е това, че при нестимулиране на семейния статус проблемите на самотните хора се решават до голяма степен чрез

³²⁶ Борисов, Кирил, Свенливо проституцията у нас ще стане напълно законна. - в. „24 часа“, 7 март 2020

финансите и други ресурси на несамотните хора, които са се трудили да формират семейство и да гледат деца.

За тези от несемейните, които със закъснение започнат да решават въпроса за намиране на партньор и раждане на деца, се налага държавата или други субекти да ги подпомогнат. Обикновено се явяват проблеми с репродуктивните способности.

Единият вариант е невъзможност да се забременее и роди. И се налага държавата с парите на всички данъкоплатци да развива ин-витро услуги. А тези хора обикновено са безкритични към собственото си поведение /изразено в случая чрез зависещото от тях закъснение в решаването на въпроса/ и много критични например към държавата, която все не прави достатъчно за решаване на проблемите им.

Другият вариант е раждане на деца с увреждания. И при тази ситуация после има големи претенции към държавата да осигури обгрижването им и липса на самокритичност.

И в двата случая парите за тяхното обгрижване идват и от вноските на хората, които навреме са се погрижили да решат тези въпроси.

Има и вариант „осиновяване”. В България не се прави достатъчно за стимулиране на осиновяването. Нормативната база се облекчи, но в пропагандно отношение не се прави необходимото. Много етнически българи не желаят да осиновяват ромчета поради предразсъдъци и расистки настроения. Медите не говорят за положителния опит в това отношение. Прекалено високите изисквания на част от тези хора се проявяват и в това отношение, но към другите, не към себе си.

Все по-масовизиращ се вариант е развитието на сурогатното майчинство. Във връзка с невъзможността на подобни закъснели родители да родят е развитието на сурогатството с всичките му рискове и за двете страни – и за сурогатната майка, и за бъдещите родители на нейното дете.

Легитимирането на сурогатното майчинство вероятно ще се разширява, тъй като нараства потребността от него за този тип родители. Дори и в тази ситуация е налице проява на известен егоизъм от страна на бъдещите родители, затваряне на очите пред проблемите, които има опасност да създадат на сурогатната майка. Но под влияние на своя егоизъм, на потребителската си психология /обикновено това са хора с финансови възможности, използвали ги дотогава за свободен от грижи за деца живот/ те са готови да пренебрегнат тези рискове и да настояват на своето, измивайки съвестта си с парите, които оставят на тези жени.

Но държавите трябва да оглеждат явленията от всички страни и да се погрижат за всички заинтересовани субекти. Имайки предвид рисковете от сурогатството, различните страни имат различни политики спрямо него. В част от случаите то се легитимира, в други се развива нелегално, въпреки забраната му.

Сурогатно, или както е познато в България – заместващо – майчинство е налице, когато жена (сурогатна майка) се съгласява да износи дете за друго лице или лица (условно наречени „възлагащи лица”) на базата на взаимна уговорка, включваща това детето да бъде предадено на „възлагащите лица” след раждането, които стават негови законни родители.

Теорията, свързана със сурогатното майчинство, разграничава два основни подвида, които могат да бъдат категоризирани като „традиционно” и „гестационно” сурогатство.

При „традиционното” сурогатство най-често става дума за хетеросексуална двойка, която не може да зачене своя биологична рожба поради фактори, влияещи на фертилитета на жената. При тази хипотеза заместващата майка е изкуствено осеменена със семенна течност от мъжа, най-често съпруг на стерилната жена, в резултат на което „традиционната” сурогатна майка износва и ражда дете, което е биологично нейно, но

за което съществува предварителна договорка, че ще бъде предадено на биологичния баща и неговата партньорка след раждането.

При „гестационното“ сурогатство заместващата майка не е пряко свързана биологично и генетично с детето, което носи. В най-често срещания случай в нея е имплантирана оплодената яйцеклетка на жената, която впоследствие ще стане законна майка на роденото от нея дете.

Без значение от това за кой подвид се говори, общата възможност за ползването на „услугите“ на сурогатна майка често се явяват като предпочитана алтернатива пред дългите и прекомерно усложнени процедури, свързани с осиновяването на дете и подлагането на поредица от неуспешни опити за зачеване по естествен или изкуствен път.

Законодателната реакция на проблема от страна на държавите варира значително. В някои държави институтът е изрично забранен като Германия, Франция, Австрия, Унгария, Италия, Швеция, Швейцария, Китай. В други държави към момента липсва каквато и да е регламентация във връзка със заместващото майчинство (пример за което е и България).

Примери за държави, узаконили института, са Гърция, Канада, някои американски щати, Русия, Великобритания, Австралия и Украйна, като в част от тях е легално разрешено ползването на подобна „услуга“ дори и от страна на чужди граждани.

Но дори и там, където институтът е легализиран, невинаги уредбата е една и съща. Поради тази причина в литературата се прави разграничението между „комерсиално“ и „алтруистично“ сурогатство, или иначе казано, между това дали е позволено или не заплащането на конкретна сума пари на заместващата майка за „услугата“, която предоставя.

В Европейския съюз Австрия, Германия, Швеция, Франция, Унгария и Италия забраняват всякаква форма на сурогатия – платена или не. Държавите, предвиждащи силно рестриктивен режим на сурогатното майчинство и изрична забрана за неговата комерсиализация, са Холандия, Белгия, Англия, Израел, Гърция и някои щати на САЩ. Това са страни, в които решението е взето с основния мотив, че бездетните двойки наистина нямат друг шанс, защото изоставени за осиновяване деца на практика няма. В Англия и Австралия, както и в по-голямата част от американските щати, където, въпреки че институтът е правно признат, заплащането на сурогатната майка е забранено, като се допуска единствено покриването на определени разходи, свързани с бременността и раждането.

Нито една страна в Европейския съюз не позволява комерсиална сурогатия и жените, които търсят утроба под наем, се насочват на изток – към Украйна, Русия, Грузия и Казахстан, и дори по-далече - към Индия³²⁷.

„Комерсиалното“ сурогатство е легализирано в Индия, Украйна и щата Калифорния. Поради тази причина с течение на времето Индия се е превърнала в предпочитана дестинация за „фертилен“ туризъм, тъй като цената на процедурата там е по-малко от една трета от тази в САЩ и Обединеното кралство.

Докладвани са случаи за клиники в Индия, където сурогатни майки се държат под ключ през целия период на бременността и са принудени да раждат насила с

³²⁷ Защо сурогатното майчинство не трябва да се узаконява, 11/10/2011, <https://www.sva.bg/105710911088108610751072109010851086-1084107210811095108010851089109010741086/6>

Цезарово сечение. Последното носи двоен до четворен риск за смърт по време на раждане”³²⁸.

Интересен е случаят с Украйна³²⁹. Украйна е една от водещите страни в света по отношение на сурогатното майчинство. Там има бум на сурогатни майки, сурогатното майчинство е законен и развит бизнес, който генерира огромни печалби - жените, които дават утробата си под наем, предлагат услугите си онлайн, чрез агенции и платени обяви. Развиват се клиники с клиентела от цял свят. Работят над 50 клиники за изкуствено оплождане³³⁰. Много често зад това обаче се крие търговия с хора и органи.

Развитието на сурогатното майчинство може би ще е тенденция в нашия тип страни оттук нататък. Налице са известни общи условия за това:

- Много жени, които не могат да родят поради късно забременяване, алкохолизъм, тютюнопушене и т.н.

- Много бедни жени, които са готови да си продават яйцеклетките /независимо от рисковете от това/ и да стават сурогатни майки, само и само да оцелеят. Не е случайно, че Украйна става средище на развитието на сурогатството, както и Индия. Това са страни с голям процент на бедни хора, които са готови по всякакви начини да търсят средства за оцеляване.

„От една страна мъката на жените, нуждаещи се от сурогатно майчинство, е наистина дълбока и заслужава искрена и безрезервна съпричастност. От друга страна, тези жени, както и българското общество, не бива да бъдат залъгвани, като им се представя само розовата и красива страна”³³¹.

Масовизирането на заместващото майчинство в международен план води до използването на тези „услуги” и от страна на български граждани – чрез свързването с консултантски агенции или директно с жени, предлагащи да бъдат заместващи майки в други държави, където сурогатното майчинство е узаконено, или чрез прибягването до „услуги” със сходен резултат в рамките на България, въпреки че институтът не е регламентиран. Това е донякъде неизбежно предвид броя на българските двойки с репродуктивни проблеми – над 145 000 към средата на 2017 г. Следователно се развива черен или сив пазар на търсене и предлагане на услугата, което провокира нуждата от адекватна регламентация на национално ниво.

Темата за заместващото майчинство повдига множество етични, юридически и медицински проблеми, които следва да бъдат взети предвид както от лицата, заели се с регламентирането на института, така и от тези, които биха се ползвали от него.

³²⁸ Пак там

³²⁹

Българи прибират бебетата си от сурогатни майки в Киев. В Украйна сурогатното майчинство е законен и добре развит бизнес, 16.06.2020 | 19:26 Редактор: Наталия Тотева, <https://www.bgonair.bg/a/2-bulgaria/196295-balgari-pribirat-bebetata-si-ot-surogatni-mayki-v-kiev>; Христова, Нели, В Украйна сурогатството е бизнес – как му се отрази коронавирусът? Малкият Ману и стотици други бебета чакаха със седмици родителите си, <https://www.dnes.bg/index/2020/06/14/v-ukraina-surogatstvoto-e-biznes-kak-mu-se-otrazi-koronavirusyt.453244>

³³⁰ Украйна - Мека на сурогатното майчинство?

<https://www.dw.com/bg/%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BD%D0%B0-%D0%BC%D0%B5%D0%BA%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%BC%D0%B0%D0%B9%D1%87%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE/a-45420333>

³³¹ Защо сурогатното майчинство не трябва да се узаконява, 11/10/2011,

<https://www.sva.bg/105710911088108610751072109010851086-1084107210811095108010851089109010741086/6>

Аргументът относно това дали при института на заместващото майчинство всъщност не наблюдаваме продажба на деца, замаскирана като алтруизъм, е една от основните причини за липсата както на единодушно разрешение той да се прилага, така и на еднородна правна рамка в държавите, където сурогатното майчинство е разрешено. Този аргумент далеч не е лишен от съдържание, като се има предвид това, че съгласно изследване от 2006 г. индустрията, свързана с „правенето на деца” в Съединените американски щати, възлиза на над 3 милиарда долара годишно.

И двата законодателни подхода към регламентацията на института, а именно „търговският” и „алтруистичният”, крият своите рискове в тази посока, макар и в различна степен. Изричната забрана за това за „услугата” да бъде заплащано възнаграждение превръща „алтруистичното” сурогатство в институт, който не следва да крие рискове от подобни злоупотреби. Същевременно обаче, ако се върнем към българския пример, широки понятия като „разумни” и „необходими” разноси създават несигурност и дори неравенство що се отнася до сумата пари, която в крайна сметка би била получена пряко или непряко от сурогатната майка.

Въпреки тези притеснения, в теорията надделява разбирането, че фактът, че жената получава заплащане или други финансови и нефинансови стимули да износи чуждо дете, не следва да се счита за причина сурогатното майчинство да бъде лишено от социална стойност, превръщайки се единствено в пазарен инструмент.

Както при всяка бременност, така и при тази на заместващата майка е възможно възникването на усложнения и проблеми, засягащи живота и здравето на плода. Пример за това е раждането на дете с увреждания, водещи до желание за разваляне на договора между сурогатната майка и родителите. Обичайният аргумент в такъв случай който в същността си е пряко свързан с възприятието на „услугата” като „търговска”, е, че когато човек плаща, очаква в замяна определено качество.

Въпреки сериозността на притеснението обаче, то остава до голяма степен неоправдано предвид реалните статистически данни по повод „прехвърлянето” на родителски права след раждането – от проведен анализ, включващ над 178 бременности на „гестационни” сурогатни майки, от които 142 завършили с успешно раждане, е бил наблюдаван един-единствен случай на нетрансфериране на родителски права след раждането на детето, и то по причини, различни от отказ от грижа.

Тези и други проблеми маркират изключителната сложност и специфичност на института на сурогатството”³³².

Резултатите за тези жени са много рискови³³³. Сурогатството крие сериозни психологически и физиологически здравни рискове. Не е ясно как заместващата майка ще реагира при отнемането на детето и какви ще бъдат психологическите последици върху нея. Може да й остане травма за цял живот - да се вини, че е оставила детето.

Узаконяването на сурогатството води до жестока физическа експлоатация на жените, особено в по-непривилегированите групи на обществото. Когато сурогатството стане легална професия, вероятно ще има огромен натиск върху хиляди жени да издържат семействата си като дават под наем телата си.

Узаконяването на сурогатството у нас ще доведе до процъфтяване на пазара на черно.

332

Савова, Вяра, Сурогатното майчинство – актуални социални измерения и правни аспекти, 13

January, 2019, <https://www.challengingthelaw.com/biopravo/surogatnoto-maichinstvo-aktualni-pravni-aspekti/>

³³³ Защо сурогатното майчинство не трябва да се узаконява, 11/10/2011,

<https://www.sva.bg/105710911088108610751072109010851086-1084107210811095108010851089109010741086/6>

Нарушават се правата на детето. И детето, и заместващата (сурогатна) майка са третирани като биологична стока, за която се заплаща. Това потъпква правата на детето като човешко същество, гарантирани от Декларацията за правата на детето (чл. 6 и чл. 9). Нарушава се и правото на детето на информираност. То няма да може да узнае коя е майката, която го е родила, а при донорство и своя произход.

В България в момента сурогатното майчинство е забранено от чл.182 на Наказателния кодекс, както и от Наредба № 28 от 20.06.2007 г. за дейности по асистирана репродукция. Това, което е известно до момента, че семействата в България, които вече са заявили такова желание са не повече от 20-30 (според изказване на представител на гражданска организация „Зачатие”); Същевременно всяка година в България над 2000 бебета биват изоставени в домове. Вместо да бъде помогнато на тези деца да намерят родители, се предлага да се узаконява високо рисковото сурогатно майчинство.

Заклучение

Както стана ясно самотата е явление с много сериозни негативни последици за нормалното развитие на личността и обществото. От нейното самоуправление и управление зависи усещането ни за щастие, зависи до голяма степен бъдещето ни.

Надявам се, че, четейки книгата, читателят се е убедил колко негативна е тенденцията на увеличаване на самотата сред съвременните хора. Надявам се, че се е убедил колко много и с най-различен характер фактори влияят върху нашето усещане за близост или за самота. Надявам се, че прочитането на книгата ще помогне поне на част от самотните хора да осъзнаят проблема, да го признаят пред себе си и другите, че ще ги мотивира и мобилизира за предприемане на съответни действия по посока на минимизирането на тази самота. И трябва да сме сигурни, че няма пределна възраст за намирането на любовта, за намирането на близки хора, за сформирането на семейство. Надежда винаги има!